

БЕОГРАД У ДЕЛИМА ЕВРОПСКИХ ПУТОПИСАЦА

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

INSTITUTE FOR BALKAN STUDIES

SPECIAL EDITIONS 80

BELGRADE
IN THE WORKS OF EUROPEAN
TRAVEL WRITERS

Editor
DJORDJE S. KOSTIĆ

Editor in chief
LJUBINKO RADENKOVIĆ

BELGRADE
2003

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА 80

БЕОГРАД У ДЕЛИМА ЕВРОПСКИХ ПУТОПИСАЦА

Уредник
БОРЂЕ С. КОСТИЋ

Одговорни уредник
ЉУБИНКО РАДЕНКОВИЋ

БЕОГРАД
2003

Уређивачки одбор
Editorial board

академик Никола Тасић, академик Јованка Калић,
проф. др Љубинко Раденковић, проф. др Ђорђе С. Костић,
мр Љубодраг П. Ристић, Мирјана Мијајловић

Лектура и коректура
Language editor and proofreader

Дејан Вукићевић,
Драгана Вукићевић

Превод резимеа на енглески језик
Translation of the abstracts into English
Мирјана Даничић

Рецензенти
Reviewers

академик Слако Гавриловић, проф. др Мирослав Тимотијевић,
проф. др Драгољуб Живојиновић, проф. др Зоран Жилетић

Ликовна и графичка опрема
Кранислав Вранић

Зборник се објављује у оквиру рада на пројекту број 2165, под насловом
„Европа и Балкан у модерно доба: узајамна виђења и политичка прожимања“,
који финансира Министарство за науку, технологије и развој Републике Србије.

The collection is published in the scope of the project No. 2165 under the title of
„Europe and the Balkans in the modern age: mutual relations
and political inter-twinings“ financed by the Ministry of science, technology
and development of the Republic of Serbia.

С а д р ж а ј

Јованка Калић	
<i>Европски путописци о Београду</i>	9
<i>European travel writers on Belgrade</i>	
Ђорђе С. Костић	
<i>Тврђава, подграђе, град: немачки поглед на Београд</i>	17
<i>A fortress, a suburb, a town: the German view of Belgrade</i>	
Верка Јовановић	
<i>Географске карте и планови Београда у путописним делима.</i>	31
<i>Geographic maps and plans of Belgrade in the accounts of travels</i>	
Ема Миљковић-Бојанић	
<i>Путопис и историјски извор: Београд у XVI веку</i>	45
<i>An account of travels and historical source: Belgrade in 16th century</i>	
Агоп Гарабедјан (Агоп Гарабедян)	
<i>Србија, Србы и Белград глазами армянских путешественников</i>	55
<i>от начала XVII до начала XIX вв.</i>	
<i>Serbia, the Serbs and Belgrade in the works of the Armenian travel writers</i>	
Веселин Костић	
<i>Мемоари једног британског учесника у одбрани Београда</i>	67
<i>1739. године</i>	
<i>Memoirs of a British participant in the defence of Belgrade in 1739</i>	
Јелица Новаковић-Лопушина	
<i>Београд у путописима холандских дипломата</i>	85
<i>Belgrade in the accounts of the Dutch diplomats</i>	
Хорст Фасел (Horst Fassel)	
<i>Die enzyklopädische Donaubeschreibung:</i>	
<i>Eine Typus und seine Entwicklung vom 17. bis zum 20. Jahrhundert.</i>	
<i>Belgrad-bilder in festem Rahmen</i>	101
<i>An encyclopaedic description of the Danube: a genre</i>	
<i>and its development from 17th to 20th century. The picture</i>	
<i>of Belgrade in a firm frame</i>	
Румјана Комсалова (Румяна Комсалова)	
<i>Белград и Србија через взгляд англичанок (XVIII–XIX век)</i>	125
<i>Belgrade and Serbia through the eyes of the Englishwomen</i>	
<i>(XVIII–XIX century)</i>	

Бојана Миљковић – Катић	
<i>Путописци о неизграђеним површинама Београда</i>	143
<i>у првој половини XIX века</i>	
<i>Travel writers on the unconstructed Belgrade areas</i>	
<i>in the first half of 19th century</i>	
Бранко Момчиловић	
<i>Београд у путопису Ендрју Арчибалда Пејмона</i>	161
<i>Belgrade in the Travel Book of Andrew Archibald Paton</i>	
Ненад Макуљевић	
<i>Ефемерни спектакл у мултикултуралном Београду:</i>	
<i>Повратак Вучића и Петронијевића у Србију</i>	169
<i>An ephemeral spectacle in the multicultural Belgrade:</i>	
<i>the return of the Vučić and Petronijević to Serbia</i>	
Божидар Ковачек	
<i>Мађарски глумац Габор Егреши о свом боравку</i>	
<i>у Београду после Револуције 1848/49</i>	187
<i>The Hungarian actor Egressy Gabor on his stay</i>	
<i>in Belgrade after the 1848/49 revolution</i>	
Ренос Ихаљотис (Rennos Ehaliotis)	
<i>A glimpse of Belgrade: Georges Perrot's remarks on Belgrade</i>	
<i>on the occasion of his visit following the assassination</i>	
<i>of Prince Michael Obrenović (1868)</i>	197
<i>Поглед на Београд: запажања Жоржа Пероа о Београду током</i>	
<i>боравка у граду после убиства кнеза Михајла Обреновића (1868)</i>	
Радивоје Бојовић	
<i>Опис Београда Александра Григоријевића Розелион-Сашаљског</i>	
<i>из 1830. године</i>	211
<i>The description of Belgrade by Alexander Grigorijević</i>	
<i>Rozalion Sašaljski in 1830</i>	
Љубодраг П. Ристић	
<i>Британски путописци о Београду у другој половини XIX века</i>	221
<i>British travel writers on Belgrade in the second half of 19th century</i>	
Габријела Шуберт (Gabriella Schubert)	
<i>Франц Шерер о Београду и Србима</i>	237
<i>Franz Scherer on Belgrade and the Serbs</i>	
Гордана Милошевић	
<i>Феликс Каниц – цртач архитектуре Београда и околине</i>	247
<i>Felix Kanitz – a drawer of the architecture</i>	
<i>of Belgrade and its surroundings</i>	
Марина Ђурђевић	
<i>Архитектура Београда</i>	
<i>у делима европских путописаца 19. века</i>	263
<i>The architecture of Belgrade in the works</i>	
<i>of the European travel writers of 19th century</i>	

Уводна реч

Белешке многобројних намерника, који су путовали током векова простором југоисточне Европе, сигурно спадају међу прворазредне изворе за упознавање наше прошлости. Данашњим истраживачима путописи нуде драгоцене податке о народима и земљама у овом делу Европе. Путописни записи о животу и обичајима народа, текстови о историји и споменицима културе, о калемегданској тврђави и развоју Београда као урбаног центра, или, по некада, читаве мале расправе о судбини насеља кроз историју, незаобилазна су грађа за истраживаче српске културне и цивилизацијске баштине.

Ове изузетно значајне и занимљиве белешке путника о југоисточној Европи и, на првом месту, о Београду, могу надокнадити недостатак домаћих извора у појединим епохама развоја нашег главног града. Посланици или њихови секретари и бележници, ходочасници, свештеници, апотекари, официри, али и робови или авантуристи, трудили су се, свако на свој начин, да забележе своје доживљаје, своје виђење града који су посећивали.

Циљ међународног научног скупа „Београд у делима европских путописаца“, који је одржан у Београду од 22. до 25. марта 2001. године, био је да се на основу текстова странаца који су посећивали Београд или дуже боравили у њему, на нови начин истражи прошлост најважније „тврђаве у југоисточној Европи“ и „месту Светог рата“ на ушћу Саве у Дунав. Реч је, на првом месту, о путописима на европским језицима: немачком, енглеском, француском, италијанском, шведском, руском, турском, грчком итд. То су дела људи који су боравили у Београду, од XV века до Првог светског рата, и о томе оставили писане трагове.

Намера Балканолошког института САНУ била је да овим скупом учини и први корак у великом научном подухвату истраживања, тумачења и објављивања дела европске путописне литературе о Београду,

као једном од најзначајнијих градова на простору југоисточне Европе. У овом Зборнику објављују се само они реферати који су прочитани на поменутом Скупу.

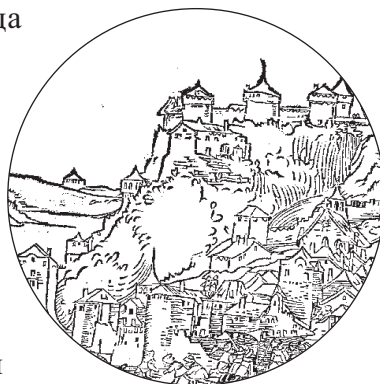
Организатори се овом приликом још једном захваљују Скупштини Града Београда, Музеју града Београда, Гетеовом институту (Goethe-Institut Inter Nationes) у Београду, Туристичкој организацији Београда, као и Министарству за науку, технологије и развој Републике Србије, који су помогли одржавање међународног научног скупа „Београд у делима европских путописаца“.

Борђе С. Костић

Јованка КАЛИЋ
Београд

ЕВРОПСКИ ПУТОПИСЦИ О БЕОГРАДУ

Моја тема је нека врста увода за једно пространо научно поље: европски путописци о Београду. И само време у којем се они јављају је дуго. Београд је одавно ушао у путописну литературу европске цивилизације. Има томе већ око хиљаду година. Први податак којим наука данас располаже потиче из године 1026. Он казује да је тада Виљем, кнез ангулемски, кренуо на ходочасничко путовање према светим местима у Палестини и ту је забележено да пре њега нико није пролазио копненим путем преко Мађарске за Цариград „пошто је хришћанство било још младо у Угарској и земљи Словена“.¹ И нешто пре Виљема ангулемског има индиција да је коришћен копнени пут од немачког Подунавља према Блиском истоку.

Ако трагом путописа потражимо део историје Београда, сусрећемо се одмах са питањем – ко су ти људи који су писали о нашем граду, шта их је довело на овај простор, другим речима, шта су

¹ *Gesta epp. engol.*, MGH SS IV, 145.

тражили, а шта видели или хтели да виде? То је оно што се у историјским истраживањима зове „критика извора“ у најширем смислу речи. Без тога нема употребе научних података. То је подлога сваког истраживања и начин да се избегну измишљени догађаји, имагинарна виђења, односно непостојеће слике града.

Мој задатак је да покушам да у обиљу путописних текстова о Београду разграничим, колико је то могућно, бар на методолошкој равни, научне податке од књижевних и свих других вредности тих текстова.

Дефиниција путописа, наизглед јасна, такође тражи извесна разјашњења. Основну карактеристику тих текстова пружа најпре сама реч – *путник*, у нашем случају је то по правилу странац, очевидац, који бележи своја запажања о земљи и људима које је сусретао (запажања су географска, етнографска, економска, политичка и друга). На основу путописних бележака, каткада је то и читав дневник, писац саставља текст или у време самог путовања или касније, по сећању, често укрштањем претходног, савременог и потоњег. Неретко путописац користи друге путописе и разне изворе сазнања. Има случајева да писац није ни видео земље о којима пише. У том случају он текст саставља према туђим и разноврсним подацима.

Већ ове напомене, ма колико сведене, указују да је путописни текст често мозаик састављен од различитих делова, који – зависно од циља – дочаравају ауторову слику о некој земљи или граду. Циљ је увек уграђен у текст. Циљ у великој мери одређује интерес путописца и утиче на селекцију података: путописац неке податке бележи, друге занемарује. Све то, наравно, додатно зависи од образовања писца, ширине претходних знања, најчешће од занимања појединца (војник, дипломата, ходочасник, свештеник или монах, писар или секретар посланства итд.). Ипак, све то највише зависи од захтева наручилаца.

Коришћење дела европских путописаца, уз сву заводљивост коју нуде читаоцима, наилази на још неке тешкоће. Шта се сматра путописом углавном је неспорно; међутим, постоје гранични текстови који се приписују томе жанру, али припадају и другим списима. Путописних бележака у средњем веку, на пример, има у хроникама, у епистоларној грађи, у књижевним делима, хагиографској грађи итд. И то су текстови које су у нашем случају писали углавном странци. Иако ти текстови нису досегли облик путописа ма које врсте, они свакако припадају истом тематском кругу, у најмању руку као компаративни материјал. Све се то може свести на једно питање: како су странци видели Београд?

Поглед на старију путописну грађу (до краја XVI века) открива да на нашем тлу треба разликовати бар два периода „историје

путописа“. Прву целину чине текстови који су настајали у средњем веку у функцији ходочасничких путовања. То су путовања која су свуда у Европи, па и на балканском простору, узела маха током XI и XII века, трају и касније, али мењају правац и смисао. Пут од Регенсбурга у Немачкој преко Будима до Београда, затим преко Ниша и Цариграда до Јерусалима, европска је тема у којој је византијски Београд имао запажену улогу. Ту се прелазило у „грчку земљу“ (*in terra ditionis Grecorum*),² у један други свет, како су то записивали сведоци. Подаци о Београду у путописима те врсте разумљиви су само у оквиру идеје о ходочашћу у целини, укључујући, наравно, све промене које је и сама та идеја доживела током векова (крсташки ратови). „Ходочашће“ је начин мишљења једног времена, које је чувени француски научник Жорж Диби (Georges Duby) означио као „време катедрала, у Европи.“³

Путописци тога доба усредсређују своју мисао на сам пут, на проходност пута, на тешкоће у савладавању препрека (набујале реке, непроходне шуме, изненадни нападачи итд). То су жртве које се подносе и приносе светом циљу. Превагу добијају *догађаји* на путу (недостатак хране, сукоби са мештанима, закрчени путеви и слично). Пролазнике не занимају насеља дуж пута, ни људи које су сусретали. Градови се помињу само у вези са догађајем или се наводи само њихов географски положај. Развијени облик тог типа путописа имамо у два текста. Први је путопис који је саставио пратилац француског краља Луја VII (1137–1180), Odo de Diogilo (*De Ludovici VII Francorum regia Profectione in Orientem*).⁴ Француска војска се 1147. године кретала путем преко Мађарске низ Дунав, прешла је Драву код ушћа, затим Саву код Београда и без сукоба је потом продужила пут према Браничеву и Нишу.⁵

Други текст истог типа, али знатно обимнији и конкретнији потиче из 1189. године. То је дело тзв. Псеудо-Ансберта, посвећено походу немачког цара Фридриха II Барбаросе (1152–1190) у Трећем крсташком рату против муслимана који су угрожавали света места на Блиском истоку. То је путопис који прераста у *Историју похода немачког цара* (*Historia de expeditione Friderici imperatoris*). Сложе-

² A. Chroust, *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I*, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum, Berolini 1928, 26.

³ Ж. Диби, *Време катедрала*, Београд 1988.

⁴ Odo de Diogilo, *De Ludovici VII Francorum regia Profectione in Orientem*, Migne PL 185, 213; *Византијски извори за историју народа Југославије IV*, Београд 1971, 18 (Ј. Калић).

⁵ Odo de Diogilo, о. с. 213.

не проблеме филијације те групе рукописа, међусобно зависних, разјаснио је својевремено Антон Хроуст (Anton Chroust) у узорној едицији *Monumenta Germaniae Historica* (1928).⁶ У питању су значајни извори за српску историју XII века.

Са типолошког становишта, поступак анонимног писца Псеудо-Ансберта је исти као код француског писца: дају се само основне чињенице о посећеним градовима, углавном у вези са неким догађајем. Немачка царска војска је стигла у Београд 28. јуна 1189. године и ту, у „полуразрушеном грчком граду“ на обали Саве, прославила празник Св. апостола Петра и Павла (29. јуни: „in litore ipsius Souue in civitate semidiruta et graeca, teutonice Uuizzinburch dicta, grece vero Pelgranum ...“).⁷

Београд је тада (1189. године) означен као „*civitas*“, што значи да није представљен само као тврђава или кастел. То је важан податак. У латинској терминологији градских насеља *civitas* није *arch*, није *кастел*. То је био град са насељем ма ког обима. Име Београда је код Ансберта преведено тачно на немачки – *Uizzinburch*, односно *Weissenburg* (Бели град), увек касније у немачким текстовима *Griechisch Weissenburg*. То је одлика историје овог града: име му је превођено на све европске језике: *Alba Graeca*, *Castelbiancho*, *Nándoralba*, *Nándorfejérvár* итд.

Кастел је мање утврђење. Несумњиво је да је постојао у Београду на простору око статуе „Победника“ на Калемегдану (тзв. Горњи град). Међутим, *civitas* XII века сигурно није кастел димензија 136 м × 60 м.⁸ Београд је већ тада био много више од тога.

Друго раздобље у историји европских путописа о Београду почиње у XV веку, у сасвим измењеним историјским околностима. Учвршћивањем Турака Османлија на Балкану током XIV века пресечен је стари европски пут од Регенсбурга до Цариграда и Блиског истока. Ходочасника више нема, а Турци су после освајања Бугарске (1393) и чувене битке код Никопоља на Дунаву (1396) избили на обале Дунава и Саве. Отада непрекидно упадају у Срем, Банат и друге крајеве. Српска држава се бори за опстанак (до 1459. године) и учвршћује Београд (до 1427), а онда град прелази под власт Угарске

⁶ A. Chroust, *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I, Einleitung*, VII–CIV.

⁷ Ansbert, *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, ed. A. Chroust, oc. c. 26–27.

⁸ М. Бајаловић-Хаци-Пешић, *Унутрашње утврђење Београдског града*, III, Годишњак града Београда 40–41 (1993–1994), 15. Уп. и М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 1982, 48–56.

(до 1521). После пада Београда под турску власт 1521. године Турци су имали отворене путеве у Средњу Европу: уништавају Угарску (1526) и опседају Беч 1529. године.

Турска опасност за Европу, касније њихова власт на Балкану, историјска је основа за нову врсту путописа о Београду. Београд није више успутна станица пролазника, него град који треба осмолити и описати.

Први значајнији текст те млађе групе путописа представља дело *Путовање преко мора* француског племића Берtrandона де ла Брокијера, који је током 1432–1433. године у Турској обавио поверљиву мисију за свог господара, бургундског војводу Филипа Доброг (1419–1467). На повратку са те мисије он се кретао путем од Цариграда према Београду. Пажљиво је бележио податке о Србији и односу хришћана према Турцима. Писао је о границама, градовима (Крушевац, Сталаћ, Београд), о сеоским насељима, о привреди и приходима, о српском владару деспоту Ђурђу Бранковићу и његовој породици, о дажбинама и војсци, о обичајима и вери, чак и о изгледу људи.⁹ Све то у време када је војвода Бургундије помишљао да поведе борбу против Турака.

Брокијерова слика о Београду, иако записана тек 22 године после обављеног путовања, сасвим је нова у односу на старију путописну грађу. Брокијер приказује Београдску тврђаву и насеље изван града. Пружало се оно, каже Брокијер, од обале Дунава до обале Саве. Београд је веома лепо место и снажно утврђено, каже писац, подељено је на пет утврђења: три се налазе на брегу, на узвишењу, а два у подграђу, на реци. Ту препознајемо поделу на Горњи и Доњи град из времена деспота Стефана Лазаревића (1403–1427). То је у ствари лик српске престонице у XV веку, тачније – језгро Београда. Брокијер је запазио двоструке бедеме са кулама и подзидане ровове око града на свим копненим прилазима.¹⁰

Нешто касније, један други странац је потврдио и допунио Брокијерову слику о Београду. Био је то Италијан родом, иначе фрањевац, Ђовани Таљакоцо. Он је боравио у Београду током јула 1456. године, у јеку велике турске опсаде града. У облику писама виђеним савременицима на западу (фра Јаков из Марке и други), он је пренео слику града. И он разликује Горњи град (*castrum*) од утврђеног насеља у подграђу (Доњи град). Горњи град је и по њему био троделан. Први круг бедема је штитио читаву горњу зараван града (тј. Горњи град), простор са властеоским зградама. Унутар тог бра-

⁹ Б. де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950, 127–131.

¹⁰ Б. де ла Брокијер, *о. с.*, 131–133.

њеног простора налазила су се – каже Таљакоцо – два унутрашња града. У унутрашњи град се улазило преко покретног моста, град је био обезбеђен бедемима и одбрамбеним јарком. Из тог унутрашњег града улазило се у најмањи и најјаче утврђени део Београда. Ту се некада налазио српски владарски двор (*regiae mansiones*) и Небојша кула.¹¹

Ову слику града, створену већ у XV веку, у основи преносе сви путописи XVI века. Најбољи међу њима имају допуне. Терминологија зависи од језика писца. Антон Вранчић 1553. године на калемегданском брегу помиње тврђаву и варош: варош на истоку, а тврђаву на западу са многим кулама. Тврђава је од вароши била одвојена двема кулама. Народ, каже он, највише помиње кулу Небојшу. Постоји и „друга варош,, тј. Доњи град, такође опасан бедемима. Изван тога су велика предграђа.¹²

Марко Антоније Пигафета 1568. године такође запажа тврђаву на брегу, у њој мало утврђење на северозападу, са четири куле. Следи опис вароши унутар бедема и изван њих и редак помен српских цркава које су по султановој наредби порушене.¹³

Давид Унгнад, опет, 1572. године записује да Београд „лежи високо и пријатно, под њим тече са запада вода Сава и утиче у Дунав код зидина града, код беле куле према истоку“. Запазио је и он две куле, једну која се зове „Бог се“ (Бојша) и према њој друга – „Не Бог се“ тј. Небојша.¹⁴

Колико је дуг научни пут од путописне белешке до поуздане чињенице, најбоље показује историја куле Небојше у Београду. Један наш писац ју је назвао “знаним именом незнаног јунака”.¹⁵ Имена српског, та кула је изграђена у време деспота Стефана Лазаревића, дакле у престоничко време историје Београда почетком XV века (пре 1427. године). Помиње се први пут у латинском тексту

¹¹ Iohannes de la Tagliacotio, *Relatio de victoria Belgradensi*, ed. L. Wadding, *Annales Minorum XII*, Ad Clares Aquas 1931, 774–775; Ј. Калић, *Опис Београда у XV веку*, Зборник Филозофског факултета XII-1, Београд 1974, 443–453.

¹² Р. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka*, Rad JAZU 71 (1884), 18–9.

¹³ Р. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka*, Rad JAZU 100 (1890), 133–134.

¹⁴ Р. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI veka*, Rad JAZU 112 (1882), 215.

¹⁵ Д. Костић, *Где је била Небојша?*, Београд 1931, 67.

¹⁶ Iohannes de la Tagliacotio, *Relatio de victoria Belgradensi*, ed. L. Wadding, *Annales Minorum XII*, 774–775.

Ђованија Таљакоца поводом догађаја 1456. године.¹⁶ Пошто данас ни трага од те куле нема на Калемегдану, требало је открити њено место. Према путописима, она се налазила у Горњем граду, у тзв. Унутрашњем граду из времена деспота Стефана Лазаревића, у ци-тадели, ако следимо западноевропску терминологију, недалеко од деспотовог двора на Калемегдану. Трагање за том *кулом* Небојшом захтевало је најпре да се разјасни слика коју су нам о Београду оставили путописци.

Пошто реч *кула* уз Небојшу не одговара времену градње тог објекта – *кула* је у предтурско време значила *акропол*, дакле читаво мало утврђење (многи наши градови су имали такве средњовековне *куле*: Призрен, Ново Брдо, па и Београд) – требало је Небојшу тражити под другим називом, српским именом. Оно што ми данас називамо *кула* (један објекат, самосталан или у саставу бедема), у средњем веку су Срби називали *стун*, грчки *тург*, латински *turris*, торањ.¹⁷ Један велики ступ у Београду, видљив са свих страна, веома утврђен и то у Унутрашњем граду деспотовог времена, видео је и описао, али без имена, биограф Стефана Лазаревића, Константин Филозоф, опет странац, који је једно време живео на српском двору у Београду. Тај *стун* био је, по његовом мишљењу, „као неко изванредно чудо“.¹⁸ Таљакоцо је додао да је та кула на врху имала звоно (*campanaria*), којим су грађани обавештавани о свим опасностима које би им претиле.

Кула Небојша имала је пресудну улогу у историји града. Коначно је уништена 1690. године у време аустро-турског рата, приликом велике експлозије барута у Унутрашњем утврђењу,¹⁹ а њени остаци су минирани после Другог светског рата.

Данашња кула Небојша на Дунаву имала је првобитно друго име (помиње се као Темишварска кула 1721). После разарања првобитне Небојше у Горњем граду, име се пренело на највећу кулу у Доњем граду. Отуда је њено име ушло у народно предање и ту, најзад, остало да живи.

Ако се, најзад, постави питање с почетка овог излагања: како су странци видели Београд до краја XVI века, онда део одговора

¹⁷ J. Kalić, *Byzanz und die mittelalterlichen Städte in Serbien*, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 32/4, Wien 1982, 595–604.

¹⁸ Константин Филозоф и његов Живот Стефана Лазаревића деспота српскога, изд. В. Јагић, Гласник Српског ученог друштва 42 (1875), 286–287; превод Л. Мирковића: *Старе српске биографије XV и XVII века*, изд. Српска књижевна задруга, Београд 1936, 85.

¹⁹ Ј. Калић, *Кула Небојша у Београду*, Зборник Филозофског факултета XV-1, Београд 1985, 122.

пружа статистичка обрада појмова који се јављају у путописима. Показало се да преовлађују речи које се односе на утврђења града: бедеми, куле, тврђава са варијантама, одбрамбени ровови, приступни путеви, географски положај и слично. То је привлачило пажњу путописаца, знатно више но цивилно насеље, иако и оно долази до изражаја, али врло селективно. Ако је судити по путописима, Европа је у средњем веку Београд доживљавала пре свега као тврђаву. Све остало су нам путописци ускратили.

EUROPEAN TRAVEL WRITERS ON BELGRADE

S u m m a r y

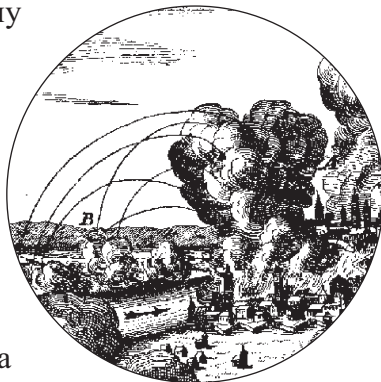
The geographic position of Belgrade on an important land route connecting the regions of the Central Europe with the Balkans and the Near East, Regensburg – Buda – Belgrade – Niš – Sophia – Constantinople – Jerusalem, benefited to the fact that Belgrade was mentioned in different accounts of travels early in the Middle Ages. In this paper the author discusses scientific values of these accounts for the history of Belgrade especially from the viewpoint of the interests of these writers i.e. orderers of the texts, then from the viewpoint of knowledge and education of different travellers (e.g. a priest, a monk, a soldier, a diplomat, etc.) and of historical circumstances in which they carried on their missions. On the basis of that the author researches what the travel writers saw in Belgrade and what they wanted to see.

In a thousand-year-long history of „Belgrade accounts of travels“ there are two different epochs. The first one is a period of pilgrimages to the Christian holy places in Palestine (XI – XIV century). The travellers mostly described the road which they took, they pointed out the difficulties they had on the road and dangers they were exposed to (the impassable forests, rising rivers, sudden attacks by the bandits, etc). Little interest did they show for the settlements and people they passed by the road they took. The second epoch begins with the Turkish conquering of the Balkan countries (XV – XVI century). The danger hung over Europe. In such circumstances an interest in the Christian peoples on the Balkans grew, for they were possible allies in the war against Turkey. The accounts became reports about cities and settlements, about economy and local political situation, about the customs of the people, their religion, army and the armament of the Turks. A text written by a French nobleman Bertrandon de la Broquiere (1432 – 1433) belongs to this kind of accounts, and then a number of similar works would be written in 16th century. The statistic processing of the data on Belgrade in that kind of literature shows that foreigners used to describe the city, above all, as a fortress (ramparts, towers, ditches, strategic position). About the civil settlement they wrote selectively and in different ways.

Ђорђе С. КОСТИЋ
Београд

ТВРЂАВА, ПОДГРАЂЕ, ГРАД: НЕМАЧКИ ПОГЛЕД НА БЕОГРАД

Путописи свакако спадају у ону драгоцену литературу из које проговара реч непосредних сведока једног догађаја толико потребних да би се лакше објаснила и схватила читава једна епоха или само један догађај из бурне прошлости народа југоисточне Европе. Интересовање за стране земље, за прилике у којима су живели непознати народи, за рудна богатства или природне лепоте неког краја, жеља за авантуром, дипломатски послови, упознавање са обичајима људи, изгледи градова, који су се дали само наслутити из туђих описа или књига, присилно путовање заробљеника и њихови описи живота на туђим дворовима, само су неки од разлога због којих путописи побуђују пажњу и најшире читалачке публике. Обликовани као итинерери, са педантно пописаним раздацима између важнијих места, па тако чак сувопарни и по мало досадни, или као обимне књиге, које су својим стилем и мноштвом информација будиле жељу код читалаца да се и сами упуте на неко од путешествија, путописи су увек били драгоцено штиво европске читалачке публике.

На путовањима по континенту или са континента на континент, једна тврђава, једно насеље и, коначно, један град, увек су имали значајно место. До њега се стизало бродовима, на коњима и колима, или пешке. А ту, на ушћу двају река и стедишту многобројних копнених путева, Београд је за путнике увек био место где се одмарало, тражило предаха за наставак путовања, преговарало о важним политичким питањима или једноставно уживало. О свим тим догађајима, о житељима Београда, као и о њиховим судбинама, о изгледу насеља, о његовом стратешком значају, о његовим успонима и падовима, разарањима и поновној изградњи, драгоцену грађу пружају путописи писани на немачком језику.

Од пада Београда у турске руке 1521. године па све до Првог светског рата, путописи на немачком језику спадају међу најдрагоценије и најважније изворе о Београду. Међу ауторима текстова налазе се многобројни посланици Бечког двора, односно њихови пратиоци, потом војници, авантуристи или заробљеници, ботаничари или минералолози, лекари или пољопривредници, и најзад, туристи.¹

¹ Важнија литература о путописима и о Београду на немачком језику: *Reisebeschreibungen des 16. bis 19. Jahrhunderts*. Universität Bremen, Bibliothek, Bremen 1979; *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforchung*. Herausgegeben von B. I. Krasnobaev, Gert Robel und Herbert Zeman. Berlin 1980; *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte*. Herausgegeben von Antoni Maczak and Hans Jürgen Teutenberg, Wolfenbüttel 1982; *Reisen im 18. Jahrhundert*. Herausgegeben von Wolfgang Griep and Hans-Wolf Jäger, Heidelberg 1986; Brenner, Peter J. (Hg.), *Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur*. Frankfurt/Main, 1989; Bankowski, Monika / Brang, Peter / Goehrke, Carsten / Kemball, Robin, *Fakten und Fabeln. Schweizerisch-slavishe Reisebegegnung vom 18. bis zum 20. Jahrhundert*. Basel – Frankfurt am Main, 1991; Griep, Wolfgang (Hrsg.): *Sehen und Beschreiben : europäische Reisen im 18. und fruehen 19. Jahrhundert*, 1. Eutiner Symposion vom 14–17. Februar 1990 in der Eutiner Landesbibliothek / hrsg. von Wolfgang Griep. Heide 1991; Droulia, Loukia, *On Travel Literatur and Related Subjects*, Athens 1993. Zoran Konstantinović, *Deutsche Reisebeschreibungen über Serbien und Montenegro*, München 1960; Олга Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459–1683)*, Зборник историјског музеја Србије 7 (1970), Београд, 3–195; Divna Đurić-Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521–1867. Arhitektonsko-urbanistička studija*, Beograd 1977; Марко Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 1982; Đorđe S. Kostić, *Reiseberichte über Serbien im Spiegel der Ortsnamen (1539–1740)*, München 1998.

Половином 16. века, или тачније 1555. године, враћајући се из Истамбула и Свете земље, Ханс Дерншвам (Hans Dernschwam) је записао о Београду и ове речи:

„Колико је Београд био славан, толико је био рђав. Пре свега, град и јеврејска варош леже на једном брегу поред Саве, која је прилично широка и тече тихо. Затим је варош до саме реке, одозго до доле, опасана зидовима и кулама, не баш особито чврстим. Једино га је вода чинила чврстим. Иначе је сав био од дрвета и блата“². О томе како се хранило у граду налазе се у поменутом путопису и ове реченице: „У Београду су имали у обиљу добрих риба особито великих и јевтиних шарана. Врло велике шаране који су у Бечу стајали 1/2 злат. форинте (око 28 аспри), за 5 аспри, па и 3 и 2 аспре. Вино је, у Београду, добро, има га у изобиљу и јевтино је. Хлеб је такође био јевтин, 4 за једну аспру“³.

У наведеним одломцима о Београду запажају се два мотива, који су мање или више присутни у свим путописима на немачком језику од пада Београда у турске руке, од 1521. године, па све до великог Бечког рата, 1683. године.

Први мотив је војно-стратешка улога насеља, а други изглед града у којем се концентрисала економска моћ. Град о коме је овде реч описује се, дакле, са једне стране као утврђење, а са друге се истиче његова економска улога и већа пажња се посвећује његовим подграђима.

Пад Београда, непуних тридесет и пет година пре Дерншвамове посете граду, значио је велику прекретницу у његовом даљем развоју. Насеље тада губи улогу важног граничног утврђења. Ратни сукоби се преносе на север, али, када су први аутори путописа на немачком језику почели да посећују Београд, као чланови разних посланстава или ходочасници, место је, у њиховим очима, још увек имало значајну војно-стратешку улогу.

Београд је „на висини имао своје сопствене зидове, куле и бране за одбрану топовима по старом начину“⁴ писао је о тврђави Дерншвам половином 16. века, а осамдесетих година Рајнхолд Лубенау је овако видео тврђаву: „Горе, на брду изнад града, налази се

2 *Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553–1555)*. Nach der Urschrift im Fugger-Archiv herausgegeben und erläutert von Franz Babinger, München–Leipzig 1923, 263.

3 *Нав. дело*, 263.

4 *Исто*, 263.

5 Олга Зиројевић, *Рајнхолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године*, Годишњак града Београда, Београд 1966, 58.

лепа, велика тврђава са двоструким зидинама, високим и јаким, и од тесаника исклесаним кулама, покривеним оловом – величанственог изгледа – и са једним озиданим опкопом унаоколо“.⁵ У ту тврђаву се улазило само са посебном дозволом, када је неки од турских великодостојника примао посланика и то под јаком пратњом. Утврђење је, углавном, описивано гледано из даљине, са река, Дунава или Саве, или из Доњег града, односно са тадашњег пристаништа. Турци су добро знали шта госте интересује па су се увек трудили да их, држе подаље од овог, за њих, изузетно важног стратешког места.

Стога су описи тврђаве и утврђеног дела града, које су многобројни аутори забележили на страницама својих путописа, и поред њихових најбољих намера, углавном овлашни, половични, а често и несигурни.

Како су деценије пролазиле и како су успостављани све чешћи и непосреднији дипломатски односи између Бечког двора и Велике порте, аутори путописа на немачком језику посвећивали су све мању пажњу Београду као војно-стратешком месту.

Почетком 16. века, Јохан Јакоб Аман (Johann Jakob Ammann) ће, на пример, 1612. године, забележити да се место налази на брду, које се са „стеновитим обронцима спушта према рекама, на чијем врху стоји стара, велика, јака тврђава или замак са јаким зидинама, бедемима и шанчевима“.⁶ Двадесет година касније Георг Кристоф фон Најцшиц (Georg Christoff von Neitzschitz) само успут помиње да је то „једна позната тврђава, која припада Турцима, око пола миље од Земуна“.⁷

Али, већ током 16. века тврђава је за путописце у другом плану. Њихова пажња усмерена је на онај други град, у којем се живело и трговало. О томе је, на пример, белешке оставио већ поменути Ханс Дерншвам 1555. године описујући један од знаменитих каравансараја у Београду, који је изградио Тујган-паша и који је довољан показатељ да Београд почиње да се развија у правцу економског центра југоисточне Европе.

Други аутор, Јакоб фон Бедек (Jakob von Betzek), који је кроз Београд прошао 1564. и 1565. године, помиње и трговце, Турке,

6 Hans Jacob Ammann, *Reiß in das Gelobte Land: von Wien auß Oesterreich durch Ungariam, Serviam, Bulgariam und Thraciam auff Constantinopel*, Zürich 1618, 53.

7 Georg Christoff von Neitzschitz, *Siebenjährige und Gäfärlliche Weltbeschaung. Durch die vornehmsten Frey Theil der Welt Europa, Asia und Africa*, Gedruckt von Christoph-Baumann. Im Jahr Christi 1666, 70.

Дубровчане, хришћане и Јевреје.⁸ Михаел фон Заурау (Michael von Saurau), три године касније, подвлачи да у вароши живе “угледни трговци, који склапају значајне купопродајне послове”.⁹

Године 1573. један од најпознатијих путописаца тога доба, Штефан Герлах (Stefan Gerlach), расправља не само о трговцима већ и о занатлијама, које је срео у Београду, “шнајдерима, шустерима, оштрачима ножева и произвођачима ћилима”.¹⁰

Београд је већ тада попримио изглед оријенталне вароши. У њему су аутори путописа на немачком језику видели мноштво “турских цркава”, како су обично називали џамије. Године 1673. Ханс Куниц (Hans Kunitz) изнеће претпоставку да “ту има око 30 или 40 турских храмова”, или џамија, и да су све прекривене оловом.¹¹ Пажњу путника привлачили су и каравансараји у којима су и сами одседали: “У средини града налази се велики каравансарај, унутра, у средини, лепа чесма; доле унаоколо је пуно сводова где трговци држе своју робу, а горе су њихове собе и одаје”, пише Рајнхолд Лубенау (Reinhold Lubenau) 1587. године.¹² У Београду су били изграђени и безистани у којима су трговали Турци, Раци, како су обично називали Србе, Дубровчани, Грци, Јевреји, Јермени итд. Један од ових трговачких центара описао је и Максимилијан Брандштетер (Maximilian Brandstetter), 1608. године, следећим речима: “затим смо ишли кроз неку дугу засвођену кућу, са дугим прозорима, а у њима Дубровчани и други турски трговци, продају свилу, тканине, одела

⁸ Jakob von Betzek, *Gesandtschaftsreise nach Ungarn und in die Türkei 1564/65*. Herausgegeben und bearbeitet von Karl Nehring, München 1979, 4.

⁹ Michael von Saurau, *Ortenliche Beschreybung der Rayß gehen Constantinopel, mit der Pottschaftt von Kaysser maxmillian dem anderen in die dürgkey abgefertigt, ann. im 15:67*. Eingeleitet und herausgegeben von Konrad Wickert, Erlangen 1987, 60.

¹⁰ Stephan Gerlach, *Stephan Gerlachs deß Aeltern Tage-Buch der von zween Glorwürdigsten Römischen Kaysern, Maximiliano und Rudolpho, beyderseits den andern dieses Namens, höchstseeligster Gedächtnüß, an die Ottomansiche Pforte zu Constantinopel abgefertigten, und durch den wohlgebornen Herrn Hn. David Ungnad, Freyherrn zu Sonnegk und Preyburg. Römisch-Kayserl. Rath, mit wirklicher Erhalt- und Verlängerung des Friedens, zwischen dem Ottomannischen und Römischen Kayserthum und demselben angehörigen Landen und Königreichen. Franckfurth am Mayn, In Verlegung Joh. David Zunners. Getruckt bey Heinrich Friesen, 1674*, 16.

¹¹ Hans Kunitz, *Türkische Reiß-Beschreibung 1673–1674*, Ms. Halle. U: Михаил П. Ђонов, *Немски и австријски пътеписи за балканите XVII – средата на XVIII в.*, София 1986, 158.

¹² R. Lubenau, *nav. delo*, 121.

и свакојаке друге турске ствари“¹³. Намерници су у граду могли да посете и „католичку цркву, која је припадала Далматинцима или Дубровчанима“, као што је то учинио Конрад Јакоб Хилтербрант (Conrad Jacob Hilterbrandt) 1658. године.¹⁴

Његове улице су биле „блатњаве и прљаве“, како је то забележио Заломон Швајгер (Salomon Schweigger),¹⁵ као и у свим осталим турским насељима кроз која је прошао на свом дугом путовању до Свете земље. Ту се сакупља турска ордија, на својим многобројним ратним походима, ту се прибављала храна или су се куповала кола за наставак путовања копно. Град се, истовремено, чврсто држао под контролом, а њиме су управљали сердари, сераксири, диздари, паше или аге, како су их аутори путописа све називали.

Велики Бечки рат, краткотрајна промена господара у Београду 1688, као и поновно освајање града 1717. године означило је нову епоху у његовом развоју. Године 1719. Герхард Корнелијус фон Дриш (Gerhard Cornelius von Driesch) записаће у свом путопису, између осталог, и ову реченицу о насељу: „Ко је видео Београд под Турцима, па би га видео сад опет, не би никад рекао да је то исти онај Београд“.¹⁶

Нови господари почели су Београд да облаче у ново рухо. Велики радови на уређењу фортификација, и то на посве нов начин, описани у поменутом путопису фон Дриша, још једном су потврдили чињеницу да је град задржао своју стратешку важност. Са војног аспекта Београд је било потребно поново утврдити и вратити му онај значај који је имао пред пад у турске руке 1521. године.

13 Maximilian Brandstetter, *Itinerarium oder Reisebeschreibung*, U: Karl Nehring, Adam Freiherrn zu Herbersteins *Gesandtschaftsreise nach Constantinopel. Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorok (1606)*, München 1983, 106.

14 Conrad Jacob Hilterbrandt, *Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel (1565–1658)*, U: Franz Babinger, *Conrad Jacob Hilterbrandt's Dreifache Schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel (1565–1658)*, Leiden 1937, 164.

15 Salomon Schweigger, *Ein neue Reyssebeschreibung auss Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem*. Nachdruck der Ausgabe Nürnberg 1608. Einleitung Rudolf Neck. Graz 1964, 41.

16 Gerard Cornelius von Driesch, *Historische Nachricht von der Röm. Kayserl. Groß-Botschaft nach Constantinopel welche auf allergnädigsten Befehl Gr. Röm. Kayserlichen und Catholischen Majestät Carl des Sechsten, nach glücklich vollendeten zweijährigen Krieg. Der Hoch- und Wohlgebohrne des H. R. Reichs Graf Damian Hugo von Virmondts rühmlichst verrichtet*, Nürnberg 1723.

Али, према описима фон Дриша, и београдска подграђа почела су да добијају нови лик и да им се удахњује нови живот. „С особитим душевним расположењем“ посматрао је аутор како се у Београду „успоставља хришћанска вера“. Београд је био „легло мухамеданства“, а „хришћанске цркве биле су обесвећене и претворене у скровиште стида и срама турског“. Али, сада „хришћански Београд почиње опет да цвета“. Насеље се преуређује и док је посланство боравило у Београду ту се „веселило и проводило што може бити боље“. Играло се до „неко доба ноћи“, или су приређиване позоришне представе „које су давали војници на немачком или неком другом језику“. Герхард Корнелијус фон Дриш није, на жалост, оставио много детаља, осим горе поменутих, о томе шта се све поново зидало у Београду или како су живели становници места.

У овом периоду, између 1717. и 1740. године, нема много немачких путописа из којих би могла да се представи јаснија слика града. Једино на основу сачуване архивске грађе, планова и илустрација из овога доба, види се да је Београд почео да се обликује као једна европска метропола.

Али, ускоро се све поново променило и стога сасвим искрено звучи реченица „Све је окренуто наопачке“, коју је приликом посете насељу, на пропутовању за Истамбул, забележио Франц Филип Гуденус (Franz Filip Gudenus) 1740. године. „Све је некада било немачко, а сада је европска култура нестала, град и његове становнике као да је прогутала земља, све је заменила страна, азијатска култура“.¹⁷

У другој половини 18. и у првим деценијама 19. века у Београду се више не задржавају разна посланства и ходочасници на својим путовањима у Истамбул или Свету земљу. Граница између две империје усталила се на Сави и Дунаву, и ту на ушћу река Београд поново има војно-стратешки значај. Њега, стога, у овом периоду најчешће посећују, обилазе и описују војници.

Ови извештаји са путовања официра данас су драгоцен грађа за истраживање наше прошлости. Нико тако детаљано није описао насеља по Србији, са тачно побројаним кућама, бројем становника према њиховој верској припадности, сачуваним богомољама, или, на пример, описом путева од једног места до другог.

17 Gerhard Fritsch, *Paschas und Pest. Gesandtschaft am Bosporus*, Graz–Wien 1962.

Из неколико овде најважнијих војних извештаја поднетих после путовања тешко је, ипак, обликовати детаљнију слику Београда. Али, у свим овим текстовима и белешкама нешто је заједничко.¹⁸ Београд је, на првом месту, „тврђава“ или „најбоља тврђава“, мисли се на територије јужно од Саве и Дунава. Београд је, друго, „стратешко место“.

Ове две карактеристике, „тврђава“ и „стратешко место“, довољно говоре о његовом значају у плановима Бечког двора. На основу два скоро идентична описа Београда из 1768. и 1806. године, може се извести закључак да се за непуних пола века у Београду не види никаква промена. Он је само добро утврђено стратешко место подељено на неколико делова.

Доласком пруског официра Ота Дубислава фон Пирха (Otto Dubislav von Pirch) у Србију с јесени 1829. године, и објављивањем његове књиге о путовању по њој, годину дана касније, у Берлину 1830, почиње једна нова епоха у приказивању Београда.

Пирх је врло једноставно и пластично дочарао читаоцу на немачком језику изглед Београда: „Главни део, права варош, лежи нешто ниже од горњег града. Једна дугачка главна улица и неколико попречних улица – то је све“.¹⁹ У тој вароши „не треба себи замишљати низ кућа, из којих се после састављају улице. То је само низ ниских, дрвених дућана са крововима, напред јако испалим. Ретко се виђа над кровом још један мали, низак спрат“.²⁰ У том делу насеља, где се трговало по цео дан, „српски, грчки, турски трговци седе у таквим дућанима један до другог“. Али, у оваквом Београду постоји и један мањи део који се доста разликује од описане вароши „а то је један мали простор на југозападном крају главне улице у горњој вароши“. Ту је намерник могао да види књажеву кућу, хришћанску цркву, „а преко пута цркве неколико прилично озиданих кућа, међу њима је и српска кафана“.

18 С. Пецињачки, *Забелешке о Београду и његовој околини из 1768. године*, Годишњак Града Београда, Београд 1980, књ. XXVII, 88; Д. Пантелић, *Војно-географски описи Србије пред Кочину крајину од 1783 и 1784 год.*, Споменик СКА LXXXII, други разред 64, Београд 1936, 25, 65; А. Ивић, *Списи бечких архива о Првом српском устанку*, Београд 1937, књ. 3, 536; Р. Новаковић, *Два прилога новијој историји Србије. У: Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867. год.*, Београд 1970, 407.

19 Otto von Pirch, *Reise in Serbien im Sptherbst 1829*, Berlin 1830, 28.

20 *Нав. дело*, 29.

Пирх је доживео и описао Београд као једно насеље које ће увек имати „двојак значај, као град и трговачка варош“. Београд је, дакле, и даље важно стратешко место, али ће тај његов значај све више да опада јер, како закључује Пирх, „ако се одмах почне радити по добром плану, то ће Београд, изванредно потпомогнут својим положајем, постати једна од најлепших вароши ових крајева“.²¹

Поменута етничка шароликост житеља ондашњег Београда, биће једно од општих места у путописима на немачком језику дубоко до друге половине 19. века. Она је највише присутна и уочљива у трговачком делу вароши, у којем, као што ће после Пирха, забележити и Вилхелм Рихтер (Wilhelm Richter) 1840. године, могу да се сретну, на неколико корака један од другог, српски, грчки или турски трговци. Али, исто тако и на пијацама, где се роба из околине Београда продаје свакоме ко може да је купи. Према поменутом Вилхелму Рихтеру цео „град је полукружно постављен око тврђаве, турска варош чини десно крило на Дунаву, српска варош центар и лево крило“. Тих четрдесетих година деветнаестог века још увек су трагови прошлости видљиви на сваком кораку, јер „оно што рат и бес народне мржње није разорио, што пламен није прогутао“ остављано је да пропада иако „носи на себи трагове величине и отменог стила“.²²

То стално враћање у прошлост и подсећање на године и деценије када су Калемегдан „натапале реке крви“ заокружио је у свом путопису Ернст Антон Квицман (Ernst Anton Quitzman) половином 19. века.²³ Он је прво пожелео да види тврђаву, а тек потом сам град. На основу прошлости и свега онога што се у тврђави и око ње догађало, Квицман тумачи и објашњава савремени Београд. Али, Београд, тај Београд из половине деветнаестог века, он није у стању да опише, чак ни да га сасвим схвати. Наслаге прошлости и предрасуда биле су јаче од садашњости.

Почетак шездесетих година деветнаестог века означава прекретницу у приказивању Београда на страницама путописа објављених на немачком језику. Тада је, наиме, београдски евангелистички пастор Данијел фон Келн (Daniel von Cölln) слободно превео са енглеског на немачки језик путопис Вилијама Дентона (William

21 Исто, 30.

22 Вилхелм Рихтер, *Прилике у Србији под Кнезом Милошем до његове абдикације 1839. године*, Крагујевац 1984, 89.

23 Ernst Anton Quitzman, *Reisebriefe aus Ungarn, dem Banat, Siebenbürgen, den Donaufürstenthümern, der Europäischen Türkei und Griechenland*, Stuttgart 1850, 93–94.

Denton), допунио га личним импресијама и виђењима Србије, и објавио у Берлину 1865. године. У попису важнијих насеља Србије тога доба прво место заузео је, наравно, Београд. И ту је Келн у кратким цртама сажео сво оно што је читаоца могло да интересује. Београд је тада имао 22.000 становника, у њему је била резиденција кнеза, седиште владе, страних конзулата и митрополије. Ту су, потом, три српске цркве, једна католичка капела, једанаест џамија, три синагоге, затим, лицеј, гимназија, основне школе, музеј, читаоница са страним новинама и магацинима итд. И тек на крају, Данијел фон Келн помиње утврђење са 4.000 људи у којем је седиште паше.²⁴

Све ово обликује једну нову слику Београда у очима читалачке публике. Калемегдан, тврђава и утврђење су само део прошлости града. Он сада живи и развија се другачије. Београд у немачким путописима поново губи значај стратешког места, он покушава да ухвати корак са развијеним градовима Европе, како се то из многобројних текстова види.

Неколико наредних немачких путописаца надовезују се на поменућу слику Београда Данијела фон Келна.

Тако већ Вилхелм Рунге (Wilhelm Runge) године 1875. у свом опису Београда, помиње Калемегдан и утврђење тек у неколико реченица. За њега је много важнија чињеница да град „постаје културна престоница за пет милиона Срба“. Његову пажњу привући ће савремени Београд, онај Београд у којем је „три године раније изграђено лепо ново позориште, са светиљкама на гас (петролеум), добро опремљено реквизитима, спремно за извођење великих драмских дела“. Рунге ће оставити забелешке и о свакодневном животу становника престонице. Они у свако доба пију кафу, шљивовицу или ракију, коњак (по њему то је комовица), а у Београду се поред вина пије и пиво. Намерник, поред тога, у граду може да набави и одличне цигаре, које производи један Немац, Апел. Вилхелм Рунге ће о још нечему оставити драгоцене податке за историју овога града. Реч је, наиме, о кафанама и њиховој улози у свакодневном животу грађана. Те 1875. године оне су место без којих се Београд не може боље упознати. Свако ко дође у Београд мора обавезно да сврати у неку од кафана, јер у њима се „обављају разноврсни послови“, ту се, затим, препричавају најновији догађаји, одлично се једе и пије; у кафанама можете дознати све о становницима града и њиховим ћудима. Пословни људи или државни службеници, чије радно време

24 William Denton, *Serbien und die Serben*. Nach anderen Quellen und eigenen Erfahrungen frei bearbeitet von D. von Cölln, Berlin 1865, 11.

иначе почиње у 8 или 9 сати пре подне, „могу се већ од шест сати ујутро видети по кафанама“.²⁵

Београд као нови, модерни град, привући ће пажњу још једног аутора путописа на немачком језику. Аманд фон Швајгер-Лерхенфелд (Amand von Schweiger-Lerchenfeld), један од аутора који је објавио прегршт књига о југоисточној Европи, подвлачи како се свуда у граду виде „виде нове конфорне грађевине“. Али, он истовремено пише и о раслојавању житеља насеља, које се огледа у кућама у којима они живе. На једној страни су, тако, поменуте „конфорне грађевине“, у центру града, и домови изграђени на обалама Саве и Дунава, куће „које више личе на колибе“.²⁶

Тих седамдесетих година 19. века Београд постаје и туристичко место. Као такво немачкој читалачкој публици га представља и препоручује Карл Браун-Визбаден (Karl Braun-Wiesbaden) 1876. године, само две године пре проглашења Србије за међународно признату државу на Берлинском конгресу. „Радознали туриста“, који се дуже задржава у Београду, има могућност да град и његову околину боље упозна ако крене на три излета. На излету у Топчидер упознаће се са најновијим догађајима из српске историје и чути нешто о односима две српске династије. Тај радознали туриста може да се упути и на Авалу, одакле се и по топлем времену од 28 степени, пружа диван поглед на Србију. И најзад, на трећем излету, возиће се бродом у Земун или Панчево.²⁷

Али један немачки путописац обележиће својим делом другу половину 19. и прве деценије 20. века. Реч је, наравно, о Феликсу Каницу (Felix Kanitz), личности чији радови су незаобилазни у једном оваквом проучавању путописне литературе о Београду. Каницова слика Београда може се посматрати у временском распону од непуне половине века. Толико је, у осталом, протекло од његовог првог доласка у Београд, преко првог издања књиге о Србији године 1869. до 1904. године, када је дело поново штампано. За разлику од осталих путописаца Феликс Каниц је био у могућности да Београд опише приликом једне од многих посета, али исто тако и да прати његов развитак, од краја шесте деценије 19. до првих година 20. века.²⁸ Када се „кроз једну од три запуштене варошке капије“ ступи на

25 Wilh. Runge, *Reisebriefe aus Serbien*, Dortmund 1875, 34–38.

26 Amand Freiherrn v. Schweiger-Lerchenfeld, *Unter dem Halbmonde. Ein Bild des ottmanischen Reiches und seiner Völker*, 1876, 5.

27 Karl Braunn-Wiesbaden, *Eine türkische Reise*, Stuttgart 1876, 182.

28 Felix Kanitz, *Serbien. Historisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859–1868*, Leipzig, 1868; *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart*, Leipzig 1904–1914.

Дорћол, „где се сав јавни живот одвијао на улицама“ док су у „споредним улицицама и сокацима владали јавашлук и пустош“, намерник ће видети дуге земљане зидове без прозора, крчме са неограђеним терасама, чопоре гладних паса. С друге стране – на Теразијама, Врачару, као и појединим варошким улицама, у одевању чиновника и појединих трговаца „падао је у очи западни стил“.

На тим контрастима, сталном подсећању на прошлост и полаком нестајању и затирању трагова оријенталне вароши као и обликовању града према западним узорима, градио је своју слику о Београду Феликс Каниц. Речју и сликом дочарао је нови изглед града, оног града којем су Калемегдан и тврђава сада били само део прошлости интересантни за путнике намернике, или модерне туристе.

Али, у неколико наредних година, после објављивања другог издања књиге Феликса Каница 1904, Београд се поново нашао у вртлогу тмурних политичких догађаја. После једног века мира Београд ће морати поново да закорачи у прошлост, град је опет један од најважнијих војно-стратешких центара југоисточне Европе. Он поново постаје, на жалост, тврђава.

Од 1521. године, од пада Београда у турске руке, па све до Првог светског рата, развој места може се у путописима на немачком језику пратити кроз неколико фаза.

Београд је, у ствари, од првих деценија XVI до првих деценија XIX века описиван, на првом месту, као стратешка тачка у југоисточној Европи. Онај ко је њиме владао држао је чврсто у својим рукама кључ на вратима Балкана; он је контролисао најважније копнене и водене путеве, који су се овде преплитали. Стога су његова утврђења увек добро одржавана и ојачавана, господаре места ништа није смело изненадити. Куле су дозиђиване, а фортификације осавремењиване у складу са новијим сазнањима и прилагођаване одбрани од нових оружја.

Али, у овом периоду пажња је посвећивана, иако у другом плану, и Београду као економском и трговачком центру. Караванима, бродовима и чамцима, до њега је преношена роба која се потом разносила по многим крајевима Европе. У његовим радњама и на пијацама налазили су се многобројни зачини, свила, ћилими, воће, који су касније препродавани на трговима Западне Европе. Половином XVI века кроз Београд је са луковицом лале прошао и Охир ван Бузбеке, на свом путовању из Истамбула у Беч; на обалама двеју река путници су куповали шаране, вино и хлеб, чије су цене тада биле ниже него у градовима из којих су они долазили.

Почетком деветнаестог века слика Београда у путописима на

немачком језику почиње да се мења. Насеље је и даље имало „двојак значај као град и трговачка варош“, али ће у наредним деценијама он постати „једна од најлепших вароши ових крајева“. Београд постаје центар младе Кнежевине и он ће се као такав, као главно средиште, и развијати. Град почиње да се урбанизује европским узорима: нове зграде, цркве, институције културе, школе. Путник може да одседне у новим удобним хотелима, да чита новине и магazine на неком од европских језика, да се шета улицама које осветљавају сијалице на плин или да се вози трамвајима на коњску вучу, да пије одлично пиво или вино и пуши цигаре, које производи један Немац. Београдске кафане постају места у којима се „обављају разноврсни послови“, препричавају најновији догађаји или се, једноставно, одлично једе и пије. Он постаје центар туристичког разгледања у којем се истовремено организују излети у околину, паробродом до Земуна или Панчева, до Топчидера или Авале, са које се пружа диван поглед на Шумадију.

Аутори путописа на немачком језику, који су град посетили у другој половини деветнаестог и у првим деценијама двадесетог века, граде, у ствари, слику насеља на његовим контрастима: на остацима оријенталне вароши, који се из године у годину све више затиру, и новим стремљењима његових градитеља и житеља.

A FORTRESS, A SUBURB, A TOWN:
THE GERMAN VIEW OF BELGRADE

S u m m a r y

Analyzing the accounts of travels written in German, the author makes a difference between two periods. The first one lasts from the year 1521 until Otto Dubislav von Pirch's arrival in Belgrade, the second one from the year 1830 until the beginning of the First World War.

In fact from the first decades of the 16th century to the first decades of the 19th century, Belgrade used to be described, above all, as a strategic point in the South-East Europe. The person ruling Belgrade held firmly in their hands the key to the door of the Balkans. They controlled the most significant land routes and waterways which entwined there.

In this period, however, the background attention was paid to Belgrade as an economic and trade centre as well. By caravans, by ships and boats the goods, later delivered to many parts of Europe, were transported to it. In its shops and at its markets there were to be found various spices, silk, rugs, fruit, later resold at the squares of the Western Europe.

At the beginning of the 19th century the picture of Belgrade in the accounts of travellers in the German language started to change. The town still had „twofold significance as a city and a trade centre“, but in the coming decades it would become „one of the most beautiful towns in these regions“. Belgrade became the centre of the new Principality and so, as the main nucleus, it would develop. The town began to urbanize following its European models: new buildings, churches, cultural institutions, schools. A traveller can stay in new comfortable hotels, to read newspapers and magazines in some of the European languages, to walk the streets lit by gas lights or to ride in the tramways drawn by horses, to drink excellent beer or wine and smoke cigars produced by a German. Belgrade coffee-rooms would become places at which one could „carry out different businesses“, retell recent events or, simply, eat and drink well. Belgrade became a centre of tourist sightseeing in which, simultaneously, trips to surrounding places were organized, to Zemun or Pančevo by steamer, to Topčider or Avala from where one could have a lovely view of Šumadija.

The authors of the accounts of travels in the German language who visited the town in the second half of the 19th century and the first decades of the 20th century made, in fact, a picture of the town based on its contrasts: on the remains of the oriental town, which were, year after year, more and more extinct, and on the new aspirations of its architects and inhabitants.

Верка ЈОВАНОВИЋ
Београд

ГЕОГРАФСКЕ КАРТЕ И ПЛАНОВИ БЕОГРАДА У ПУТОПИСНИМ ДЕЛИМА

Простор Србије и сам Београд приказан на картама и плановима, има свој одраз кроз време које се мери и вековима и миленијумима. Многи истраживачи, учени људи, показивали су интересовање за овај европски предео бележећи свако ново сазнање у путописима, извештајима, скицама, картама. Почетна граница може бити означена Птолемејевим историјско-географским учењем, његовим ренесансним исказом и Меркаторовом првом пројекцијом као кључним елементима у историји картографских забелешки о простору Београда. Римљани су у својим походима ка јужнословенским градовима, међу којима је и Singidunum (Београд), користили итинерере или карте путева са убележеним правцима и многим називима неопходним за кретање. Један од таквих географско-картографских описа је позната Појтингерова карта.

Сведочанства о развоју Београда и прилика у његовом окружењу трајно су сачувана бројем, речима, словом, али и картографским знацима који објашњавају најразличитије појаве и њихова квалитативна својства. Скуп симбола и слика је постао метод пред-

стављања реалног света. Из природног језика развијао се језик графичке комуникације.

Међу 27 карата и 8 књига Птоломејеве „Географије“, односно на деветој табли Европе према латинском рукопису Urbinas 82 записана су имена насеља међу којима и Singidunum (Београд), Taurunum (Земун) и Tricornium (Ритопек) на данашњој територији Београда. Градови су обележени топографским знацима, правоугаоником, а неки од њих другим графичким симболом који означава каструм. Карте прате текст Птоломејеве географије на којима се види положај и распоред важнијих насеља са назнакама врсте насеља и именима, али често исписаним на погрешном месту.

Путна карта „Tabula Peutingeriana“ налази се у Националној библиотеци у Бечу, приказује Београд (Singiduno) и његов положај

*Србија и суседне земље
(девета табла Европе из
Птоломејеве „Географије“)*

на ушћу Саве у Дунав и друге речне токове, дуж којих су били римски путеви, насеља и планински венци. Између насеља су убележена растојања у миљама. На простору данашњег Београда означени су један уз други топоними Tauruno (Земун), Singiduno (Београд), Tricornio (Ритопек), Monte Aureo (Гроцка)¹.

По свом садржају, у географском смислу, Појтингерова карта је богатија од карата из Птоломејеве „Географије“ јер сем топонима којима су означена насеља и реке, убележени су путеви, растојања и планински венци.

Од претходних аутора географских карата на којима су подаци о Београду, знатно потпуније значење има дело арапског путописца и географа Идрисија (1099–1164) из XII века. Уз карту названу „Tabula Rogeriana“, на којој је означена територија Србије, подаци су о астрономској мрежи, климатским појасевима, насељима, рекама, планинама, земљишту, занимању становништва, о топоними-

¹ G. Tomović: *Teritorija Srbije na kartama do 1600. godine, Srbija i susedne zemlje na starima geografskim kartama*, Galerija SANU, Beograd, 1991

ма. Богатство података на картама сведочи о степену пажљиво beleжених и описаних разноврсних појава које су важне трговцима, војницима, обичним путницима. На Идрисијевој карти од градова је забележен Belgradun (Београд) и Kauz (Земун).²

Географску карту као *геометријски опис*, урадио је фратар бенедиктинског реда из Салцбурга, Андреја Валспергер у Константи 1448. године. Сем физичко географских елемената који су означени кроз географску ширину и дужину, климатске појасеве, правце ветрова, на карти су приказане политичке прилике и места хришћанске културе означене црвеним тачкама. На обали Дунава на месту данашњег Београда написано је име Album Serfie.

Италијански аутор Фра Мауро довршио је 1460. године карту света на којој су имена већих насеља Србије исписана на италијанском језику. Земун је означен као Хемила а Београд (Belgrado).

Путопис италијанског ствараоца Паула Сантинија (Tractatus Pauli Sactini Ducensis de re militari et machinis bellicis) садржи карту насликану на пергаменту на којој је много елемената хришћанске Европе и Турске. На обали Дунава насликан је Београд (Belgrado) као утврђење с кулама и белом заставом са црвеним крстом.

Фирентински картограф Франческо Росели (1447–1527) урадио је карту општег изгледа Балканског полуострва са знатно богатијим географским елементима. Планински масиви означени су као конуси, осенчени, са врховима под снегом, и ретким дрвећем. Београд је означен са два имена Gr(e)ca Alba и Belgrado. Северно од Саве (Sau) и Дунава (Danubius) уписан је Земун (Senum). Карта се чува у националној библиотеци у Фиренци.³

На картама које су настајале у Европи током XVI века забележен је напредак у садржају и математичкој тачности. Уношени су подаци о истраженим областима, преузимани из путописа и наративних извора. На карти Марка Беневентана, објављеној у Риму 1507. године, уз много нетачних података, поред Београда први пут је убележена ознака мале планине, вероватно Авале.

Топографска карта Угарске објављена 1528. године, две године после битке код Мохача, има називе исписане на немачком и латинском. Елементи карте, коју је израдио Лазар, секретар острогонског надбискупа Томе у Инголштату (ратне сцене, вињете утврђења, границе различитих области), показују њену намену у војне сврхе. На застави, изнад Београда, који је 1521. године пао у турске руке, нацртан је полумесец, а град је означен са неколико имена. Поред немачког Krichisch Weyssenburg, написано је и Alba Graeca, Nandoralba и Taurunum.

² G. Škrivanić, *Idrisijevi podaci o jugoslovenskim zemljama*, Monumenta Cartographica Jugoslavia, Beograd 1979.

³ G. Tomović, *nav. delo*.

Подаци о Београду и његовој околини средином XVI века убељени су на карти италијанског картографа Ђакома Гасталдија. Он је заједно с холандским картографима Герхардом Меркатором (1512–1594) и Абрахамом Ортелијусом (1527–1598) допринео развоју модерних математички тачнијих карата различитих размера. Карта Ђакома Гасталдија је богатија топонимима. Сем назива за Београд (Belgrado) унет је назив за Жрново (Gernovo).

До прве половине XVII века географске карте су настајале на основу ретких путописа, извештаја и непотпуних наративних извора. Уочава се слаба математичка тачност којом се одређују положаји насеља у односу на друга насеља са често погрешном оријентацијом у простору. Називи за Београд су на свакој новој карти измењени, дуплирани, па чак и погрешни, а на наведеном малом броју карата исписана су имена: Singidunum, Singiduno, Belgradun, Albu, Serfie, Belgrado, Gra(e)ca Alba, Krichisch Weyssenburg, Alba Graeca, Nanderalba i Taurunum, Biograd.

Називи места на старим картама данашње територије Београда

Аутор	Београд	Земун	Ритопек	Гроцка
Птоломејева Географије (100–178)	Singidunum	Taurunum	Tricornium	
Идрисијева карта (1099–1164)	Belgradun	Kauz		
Андреја Валспергер (1448)	Album Serfia			
Конрад Појтингер (1465–1547)	Singiduno	Tauruno	Tricornio	Monte Aureo
Фра Мауро (1460)	Belgrado	Hemila		
Лазар (1528)	Krichisch Weyssenburg, Alba Graeca, Nanderalba i Taurunum			
Вићенцо Марија Коронели (1696)	Belgrade Biograd Taurunum			
Јохан Кристоф Вајгел (око 1700)	Belgrad	Semlin		
Абубекир Ефенди	Beligrad			

Од првих невештих покушаја картографског приказивања наведених простора до првих поузданих географских карата и планова, сабирано је обиље бележака о природним условима, топографији, рекама, изворима, путевима, распореду и растојањима међу насељима, њиховом статусу и владарима.

Међутим, те прве географске карте су биле без мере, пројекције и конвенционалне легенде у данашњам смислу, типизирани и препуне заблуда. Неке од њих су изванредно цртане са разноликим украсима који су представљали тадашња цртачка и резачка ремек-дела. Њихов леп спољашњи изглед био је опасност за неупућене.

И тада и данас савршенство у изради карата се огледа у поузданим географским информацијама. Карте које су имале умет-

Матеус Зојтер, Карта у славу Пожаревачког мира,
око 1718. године

ничку вредност нису настајале на основу савесних испитивања и мерења већ на основу фрагментарних и површних описа. Али и такве карте значиле су скроман напредак у ширењу знања о Србији и Београду.

Од свих земаља, великих сила претходних векова, Аустрија је користила сваку прилику за проучавање Србије. Претежно ратни разлози су подстицали ажурне аустријске чиновнике и официре на свестрана сазнања о земљи и народу који су живели јужно од Саве и Дунава. Тако је настајало обиље материјала за географско упознавање и картирање ширег простора Београда и Србије.

Најпотпуније описе путева, становиштва и њихових занимања, особина и највећи број карата Србије и Београда кроз време, имали су аустријске власти и војска. Најтачнији, војни подаци, нису долазили до руку људи од науке, нити пак публиковани. Ипак, за развој првих општих знања о Србији многи картографски радови имају свој допринос. Међу њима издвајају се регионална карта ширег европског простора и наше територије из 1513. године немачког картографа Мартина Валземилера (Martin Walseemüller) урађена техником дрвореза, карта Волфганга Лациујса (Wolganga Laziusa) из 1573. године, бојени бакрорез, док је картограф Георг Матеус Зотер (Georg Mattheus Seuter) објавио серију карата у периоду од 1720. до 1750. године у Аугсбургу и план Београда изузетне естетске и сазнајне вредности, затим карта коју је израдио Карл Шуц (Carl Schutz) 1788. године у Бечу, као и многе друге. Све наведене карте допринеле су новим сазнањима о положају Београда, путевима, рекама, планинама, у његовом непосредном окружењу. Богатство садржаја зависило је од ваљаних података забележених у најразноврснијим описима путовања и извештајима о Београду и Србији. Поузданост карата је пак зависила не само од података већ и од математичке тачности, просторног одређења и језика ствараоца. Стога су разумљиве разлике у називима Београда или Земуна. И поред њихове недовољне поузданости, тумачења и разумевања садржаја записаних на старим картама, као што је положај и назив града, имају значаја како за картографе, географе, лингвисте тако и за многе културне феномене као што су његове етничке, верске и најопштије антрополошке особености.

Више материјала о простору данашње Србије и Београда добијамо након истраживања ових простора од стране Фердинанда Луиђи Марсиљија (Ferdinando Luigi Marsigli), географа, картографа, и војног инжењера, који је у служби Аустрије од 1681. до 1704. године путовао, истраживао, снимао и описивао Србију и Београд. Његови радови су делимично објављени. Он је астрономским пу-

тем одредио положај Београда на Дунаву и предложио утврђивање града. Богат материјал који садржи податке о археологији, етнографији, занимањима становништва чува се у Универзитетској библиотеци у Болоњи и Ратном архиву у Бечу.⁴

За свог сарадника Марсиљи је изабрао Јохана Кристофа Милера (Johann Christoph Müller, Нирнберг, 1673–1721), који је ступио у службу 1696. године. На његовим новим детаљним картама граница Аустрије и Турске је приказана на неколико листова. Међутим, ове карте, и друге по њој рађене, цртане су модерније, али са још увек много ликовних елемената. Овакви радови су истовремено били и карте и пејзажи.

Антропогеографски и историјски садржај старих географских карата и планова је најчешће представљен у виду кратких бележака са именима насеља. На тај начин се сазнају њихова пређашња имена, број становника, верска припадност. Заједнички именик у развоју картографских забелешки је, ипак, топономастика.

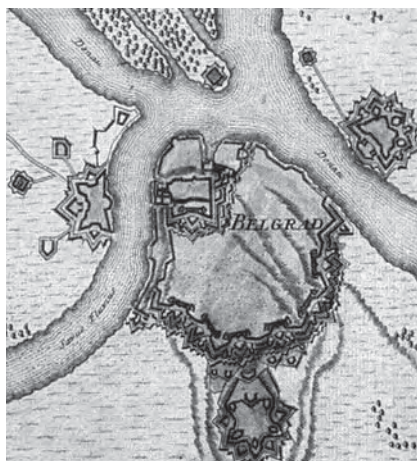

*Јохан Кристоф Вајзел: Београд на карти
поводом Карловачког мира 1699. година*

⁴ Ž. Škalamera: *Kartografija Srbije i jugoslovenskih zemalja od XVII do XIX veka*, Galerija SANU, Beograd, 1991.

Уз аустријске карте XVII и XVIII века на којима је представљено Подунавље, Србија и сам Београд, стоје описи о удаљености између насеља, становништву, верској припадности, квалитету путева, мостовима, изворима, рекама, пловним путевима. Планови градова су послужили и као основа за њихово испитивање морфографског развитка. На картама Аустрије снимане за време Јосифа II од 1764. до 1787. године и ранијим картама Милера поводом Карловачког мира 1699. године, означене политичке границе, тачно утврђене, имале су утицај на укупна друштвена и политичка збивања и развој старих и нових насеља.

Јохан Кристоф Вајгел (Johann Christoph Weigel, 1654–1726) је приликом разграничења Аустрије и Турске, током 1699. године израдио карту Карловачког мира уоквирену плановима градова међу којима је и Београд.

*Хоманови наследници:
План Београда,
Нирнберг 1730*

Детаљан план Београда у размери 1:4.500 под насловом *Belgradum sive Alba Graeca*, урадили су Хоманови наследници 1730. у Нирнбергу.

Београд је својим положајем постао стратешко место. Прикупљани су многи подаци о улицама, важним зградама, становништву. Један од најпотпунијих, детаљних планова Београда, који садржи опис ратних операција на територији града је дело инжењера Јоана Баптиста Гумпа из 1688. године (Joan Baptist Gump, 1651–1728). План је резао и штампао Михаел Венинг, бакрорезац из Минхена. Каснији историјски и картографски радови користили су Гумпов план као један од основних картографских извора у проучавању Београда током 17. века. Израда плана, избор садржаја и

компоновање појединих елемената били су у циљу обележавања победе хришћана над исламском силом.

У периодима ратних сукоба и примирја између Аустрије и Турске, од 1688. до 1700. године, настало је више од десет планова Београда, са плановима утврђења, улицама, важним грађевинама. Међу најпознатијим плановима града је Гумпов план настао из бриљантно урађених рукописних планова и детаљних описа града, сеобе народа и војске. На плану су уцртани прецизни подаци топографским знацима о 40 објеката, опсади, нападу и освајању града.

Током XVIII века, оснивањем прве европске картографске радионице Јохана Баптиста Хомана (Johann Baptist Homann) у Нирнбергу, квалитет израде и картографског садржаја се знатно поправља. Године 1707. штампан је и први немачки атлас са картама панонских и балканских земаља. Наследници попут Георга Матеуса Зојтера (Georg Mattheus Seutter) уз карту Србије урадили су детаљни план Београда. Међутим, план је без правилне оријентације. Ток Дунава је окренут ка југозападу.

Матеус Зојтер: План Београда, 1720

Промене на просторима у нашем непосредном суседству у XVIII столећу су бурне како у погледу војних и политичких тако и у погледу економских догађаја. Граничне линије између Аустрије и Турске, положај и густина насељених места, тачност географског садржаја и број унесених елемената и планова се повећава. Турска и њена незаинтересованост за картографско представљање простора Србије и Београда оставиће извесну празнину.

Ни велико интересовање ондашњих сила за Турску с почетка XVIII века ни брже решење Источног питања није довело до нових прецизнијих карата Турске. Поузданију карту о лицу Турске сабрали су тек Наполеонови француски официри 1807–1812.

Аустрија као најјача сила у решавању односа са Турском започела је ратне припреме крајем XVIII столећа. Послала је своје мисионаре за припремање географске грађе. Међу њима је било официра пресвучених у свештенике и калуђере који су тајно скицирали и бележили многе податке и радили детаљне планове градова. Тада су настали многи путописи и рукописне карте које су до данас у том облику сачуване у бечким архивима.

Аустрија је заратила са Турском 1788. године, интензивирала слање службеника за нову географску грађу у Београд и Србију. Тада је настао план Београда и околине у размери 1:28.800. Након освајања Београда, односно Београдског пашалука, 1789. године Аустријанци настављају детаљно описивање освојеног простора. Београдска тврђава је снимљена у размери 1:800. Из времена аустријске окупације на крају XVIII века познато је више од 200 рукописних карата Србије и планова Београда. О аустријским картама из XVIII века на којима су подаци о Београду и Србији постоји дело Рудолфа Шмита под насловом Преглед мапа и карата ратног архива у Бечу... и Преглед географских назива места на картама Србије и српских земаља и плановима Београда. Детаљни географски описи су део дактилографске грађе од 388 страна.⁵

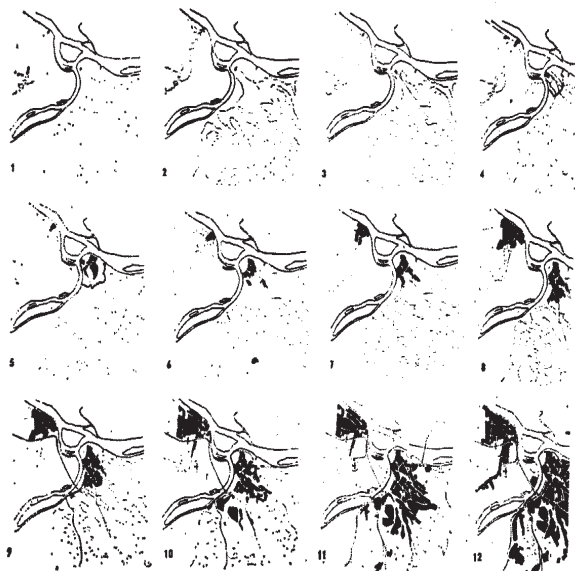
У првим деценијама XIX века интересовање за простор Србије и Београда је порасло. Аустријски капетан Адам фон Вајнгартен (Adam von Weingarten) објављује студију *Über Serbien*.⁶ Упоређујући ово Вајнгартеново дело са претходним путописима и картама дошло се до закључка да је то знаменити преокрет у географском откривању Србије. Међутим, Вук Караџић је сматрао да дело за-

⁵ *Isto.*

⁶ Adam von Weingarten: *Über Serbien. Mit einer Karte, Österreichische militärische Zeitschrift*, Wien, 1820.

једно са географском картом није довољно добро, ни поуздано. Те писмене примедбе и допуне објављене су у Бечу 1820. године што се сматра “првом географском критиком и оценом страног дела у српској литератури”.

У научном делу о географији Србије, Ами Буе (Ami Boué, 1799–1881) делове садржаја представља картама. Дело је објављено под називом Европска Турска (La Turquie, Париз 1840) и било основно полазиште Јована Цвијића у проучавању геоморфолошких, геолошких, спелеолошких и етнографских особина Балкана. Ами Буе је саставио етнографску карту Балканског полуострва на коју је Цвијић ставио озбиљне примедбе. Његова оцена је била да је Ами Буе био много бољи писац и научник него картограф.

Оснивање и територијални развој Београда кроз векове
 1. На узвишењима изнад ушћа Саве у Дунав означено је праисторијско насеље; 2. Римски Сингидунум основан као војни логор; 3. Београд и Земун у доба сеобе народа у средњем веку; 4. Београд и Земун у XV веку; 5. Ширење града под Турцима, XVI и XVII век; 6. XVIII век развој Београда и знатно бржи развој Земунa; 7. 1830. година, Земун достигне величину Београда; 8. 1850. година, Београд и Земун паралелно напредују; 9. 1884. година, изградња железнице и спој са Средњом Европом; 10, 11. и 12. XX век, Земун и Београд без граница. Београд као престони град се просторно брже шири и припајање околних насеља.

Енглески путописац Едвард Митфорд (Edward Ledwich Mitford) у свом путопису под насловом „Од Енглеске до Цејлона“, објављеном 1843. године у Лондону, прилаже карту са трасом пута. На тој карти Србије (Serviae), Београд је убележен под називом Belgrado са положајем источно од ушћа Мораве у Дунав.

Силом историјских околности Срби су заједно са земљама које су настањивали били само објекат описивања многи странаца. У XIX веку српска карта постаје опште добро, земља се уздиже до нивоа кад је у стању да својим снагама организује премер и систематско картирање, проучавање и приказивање својих територија. Она постаје саставни део духовног прогреса света и достиже оне којима слобода није ускраћена.⁷

Карта је представљање реалног света језиком графичких симбола. Могло би се рећи да је то сликовит опис неког простора из кога добијамо сазнања брже него што је речима описано.

Када погледате карту или план с правом закључујете: „читај брже него што је написано“. Простор једног града, његов опис, положај и структуру сагледавамо кроз време.

На првим картама Птолемејеве Географије, на месту данашњег Београда стајао је само назив Singidunum, на Идризијевој карти – Belgradun, Андреја Валспергера – Album Serfie, на карти Конрада Појтингера – Singiduno, Франческо Роселија – Gr(e)sa Alba и Belgrado итд. Промене имена града одсликавају време и ствараоце. Страни аутори стварили су своја дела и карте на основу путописа, извештаја и других доступних података о Београду. Графичка комуникација је била у функцији бржег саопштавања и разумевања написаних или изговорених речи о насељу и његовој непосредној околини. Како се насеље развијало, тако је садржај карата бивао све сложенији. Како су се догађаји и промене природне и антропогене средине брзо одвијале, тако су се и елементи изражени графичким језиком усложњавали. То се најбоље види из планова Београда урађених од стране Гумпа и Зојтера насталих током XVII и XVIII века. Оба плана су била у функцији војних операција и све планове и карте тога доба сачинили су странци. Тек крајем XVIII века план Захарија Стефановића Орфелина под називом Грунт ма-настира Крушедола може се сматрати првом српском оригиналном картом. А тек у XIX веку у осамостаљеној Кнежевини српска картографија има свој одраз и самостални пут.

⁷ S. Ćirković: *Svedočenje karte, Srbija i susedne zemlje na starim geografskim kartama*, Galerija SANU, Beograd, 1991.

GEOGRAPHIC MAPS AND PLANS OF BELGRADE
IN THE ACCOUNTS OF TRAVELS

Summary

On the first maps in Ptolemy's *Geography* at the place where Belgrade today is, there was only the name Singidunum written, on Idris's map – Belgradun, on Conrad Peutinger's map – Singiduno, Francesco Rosselli's – Gr(e)ca Alba and Belgrado, etc.

The changes in the name of a city show the time and the creators.

Foreign authors created their works and maps on the basis of accounts of travels, reports and other available data on Belgrade.

Graphic communication was a way of faster conveying and understanding of the written or spoken words about the town and its near surroundings. As the town developed, the contents of the map grew more and more complex. As the events in and changes of the natural as well as anthropogenic environment happened quickly, the elements expressed by the graphic language became more complex. That is best to be seen in the plans of Belgrade made by Gump and Seuter during 17th and 18th century. Both plans were made for the military operations and all maps and plans from that period were made by foreigners. Only at the end of 18th century was there a plan made by Zaharije Stefanović Orfelin with the title *Grunt of the Krusedol monastery* which can be considered to be the first Serbian original map.

And only in 19th century, in the independent Principality, did the Serbian cartography have its takeoff and autonomous way.

Ема МИЉКОВИЋ БОЈАНИЋ
Београд

ПУТОПИС И ИСТОРИЈСКИ ИЗВОР: БЕОГРАД У XVI ВЕКУ

У савременој историографији посвећеној Османском царству, нарочито његовом класичном периоду (до 1600. године), присутне су две, не само различите, већ и међусобно супротстављене групе гледишта. Једну чине преовлађујуће оцене турске историографије, као и ставови неких научника на Западу који настоје да Османско царство прикажу као идеалан модел мултикултуралне и мултиетничке државе у модерном смислу тог појма. Њима су сасвим супротстављени доминирајући ставови европске историографске мисли, који веома критички оцењују државни поредак и начин управљања Османлија, мада њихови погледи често нису лишени стереотипа, а понекад се заснивају и на ненаучним предрасудама о Истоку.¹

¹ Марија Тодорова, *Имагинарни Балкан*, Београд 1999; Ели Скопетеа, *Оријентализам и Балкан*, *Историјски часопис XXXVIII* (1991), Београд 1992, 131–144; Suraiya Faroqhi, *Approaching Ottoman history, An Introduction to the Sources*, Cambridge University Press 1999.

Имајући у виду пребогате османске архиве, у којима се чувају милиони докумената који још увек чекају истраживаче, поједини научници сматрају да су извори османске провенијенције више него довољни за успешно и објективно сагледавање, како политичке, тако и друштвене, привредне и културне историје Османског царства. Међутим, у прилог тезе да то представља веома редукован методолошки приступ говори чињеница да, и поред тога што Османско царство у периоду XIV–XVI век себе дефинише као „државу која потчињава невернике“, тј. која осваја територије хришћанских држава, оно (царство) истовремено одржава и блиске контакте са млетачким трговцима, балканском властелом, па чак и члановима владарских кућа на Западу. Због тога је за целовито изучавање његове прошлости потребно и критичко коришћење извора европске провенијенције, што представља крупан научни изазов за сваког истраживача историје Османског царства.²

У сваком случају, зависно од предмета истраживања и доступне архивске грађе, коришћење извора једне и друге врсте (источне и западне провенијенције) представља пожељан, мада не и увек остварљив принцип научног рада. Штавише, могло би се казати да се ниједан значајан проблем из историје Османског царства не може ваљано научно елаборирати уколико није примењен наведени методолошки принцип који готово да има императиван карактер.³

* * *

У другој половини XVI века Османско царство било је на врхунцу своје моћи. Његова доминантна позиција у оновременом поретку европских држава није се заснивала само на ефикасности државне организације и великом богатству земље, већ и на чињени-

2 Сураја Фароки упозорава да су за извесна питања из прошлости Османског царства, сами османски извори не само драгоцени и незаобилазни, већ и једини релевантни. То се пре свега односи на питања из домена друштвене и привредне историје (тимарски систем, порески систем, пољопривредна производња, правила унутрашње трговине). Suraiya Faroqi, *Approaching Ottoman history*, 110.

3 Ово, у првом реду, важи за разматрање питања из области друштвене историје. Један од изврских примера примене наведеног методолошког приступа представља рад Ђурђице Петровић која је пишући о свакодневном животу у српским градовима у првој половини XVI века, користила не само османске пописне књиге и западне путописце, већ и документа из дубровачког архива. Видети: Đurđica Petrović, *Das Alltagsleben in den serbischen Städten in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts*, *Zeitschrift für Balkanologie*, Band 27/2 (1991), 157–169.

ци да по снази и величини државе сличне њему на Западу готово да није било. Османско царство се појавило на међународној сцени, у тренутку када је Западна Европа, иако обузета ренесансом, услед политичких и верских подела била слаба да се супротстави експанзионистичким плановима Османлијама. Тога су биле свесне и поједине истакнуте личности оновремене европске политичке сцене. Уверен у велику снагу непријатеља и живо заинтересован да покаже мудрост политике свог господара, амбасадор код султана Фердинанда Хабсбуршког, Ото фон Бузбек, овако је описао моћ османске државе: „Сулејман од нас ужива страхопоштовање које уливају његови успеси, као и успеси његових претходника [...] Он се налази на челу војске опремљене захваљујући изворима бројних краљевина. Сваки од три континента који се налазе на нашој хемисфери даје допринос нашем уништењу. Као удар грома, он удара, ломи и уништава све што му се нађе на путу.“⁴

Османско царство се потврдило као највећа светска сила, а период владавине Сулејмана Величанственог (1520–1566) један је од најсветлијих периода османске цивилизације не само на политичком плану, већ и на пољу уметности, науке и књижевности. У том погледу се може говорити о класичном периоду османске историје. У њему доминира дворска култура, као и видљив лични утицај султана као мецене и директног инспиратора културних процеса у друштвеном животу. Европски путописци су се одушевљавали раскошима званичних церемонија где су блистале драгоцене тканине, драго камење и изузетна коњичка опрема. Они су у том нагомиланом богатству видели изузетност „Великог Турчина“.⁵

Описујући османску војну моћ, западни посматрачи највише подвлаче оно чиме се по њима објашњавала турска непобедивост у коју су били уверени – њихове војне јединице. Те трупе су се одликовале чврстом дисциплином, као и запањујућом способношћу да брзо, у потпуном реду и уз војничку вештину искористе своју бројчану премоћ. Истицали су и личну скромност бораца, изузетну чистоћу логора, што су били квалитети који су, по њима, недостајали војскама у ондашњој Европи, које су, како их описују ондашњи путописци, биле арогантне, свадљиве, огрезле у пијанство и игре на срећу, нечасне и непромишљене.⁶

4 *L'histoire de l'Empire Ottoman*, Paris 1989, 161. О личности и путовању Охира фон Бузбека, детаљније видети: Jelica Novaković-Lopušina, *Srbi i jugoistočna Evropa u nizozemskim izvorima do 1918. godine*, Beograd 1999, 30–34.

5 *L'histoire de l'Empire Ottoman*, 161.

6 *Нав. дело*, 204–205.

Ипак, мора се водити рачуна о чињеници да су западни посматрачи имали склоност ка идеализовању ефикасности османског војног система, а нарочито свемоћи *падишаха*. Тако је очевидац попут Жана Шесноа писао: „Када поменути Велики Турчин пожели да крене у неки поход, он само има да нареди поменутим *беглербеговима* да се у одређено време са својим људима нађу на одређеном месту, и они су одмах спремни, јер се не усуђују ни за живу главу да закасне ни пола дана“⁷

То говори о значају исказа непосредних сведока, који је често незаменљив за разумевање целине збивања. Наиме, ма колико да архивска документа произашла из рада државних органа имају прворазредан значај за разумевање догађаја из прошлости, и личним белешкама савременика такође припада веома важно место. Без међусобног прожимања ове две врсте извора не може се доћи до потпуне историјске слике прошлости. Посебан значај у том погледу припада путописној литератури.

Ради успешне критичке процене дела европских путописаца неопходно је понекад установити разлог њиховог боравка у Османском царству, као и друштвени и политички положај писца. Такође је од великог значаја и дужина боравка одређеног путника у Царству, што је свакако повезано са разлогом његове посете. Без детаљне биографије аутора путописа није могуће сагледати прави значај његовог дела.⁸

* * *

Имајући у виду не само добре стране ове врсте извора, већ и њихова ограничења (субјективност, површноост, недовољно познавање друштвених прилика) коришћења путописа као историјског извора, овај рад има за циљ да комбинујући путописе и историјске изворе првог реда прикаже прве деценије живота Београда у Османском царству.

Пад Београда под османску власт септембра 1521. године један је од кључних догађаја који помињу готово сви европски путописци и хроничари који су прошли кроз Београд или који дају преглед историјских догађаја у XVI веку. Међутим, већина њих се задовољава тиме да у дужим или краћим цртама опише сам догађај, али се, чак ни између редова, не наилази на страх од ширења “турске опасности” или саосећање са хришћанском браћом због губит-

7 Исто, 205.

8 Suraiya Faruqi, *Approaching Ottoman history*, 111.

ка овог града који је представљао важно стратешко место за даље продоре ка северу и западу. Вероватно да је узрок те појаве двојак: с једне стране, на то је утицала већ поменута занесеност европских путописаца сјајем и редом у Османском царству, али узрок тој појави пре свега треба тражити у поменутим великим поделама које су тада биле присутне на западноевропској историјској сцени, те земље западне Европе, а у првом реду Француска, траже уточиште у отварању према Османском царству.⁹

Тако се витез Жак де Бурбон, ратник и писац, син бискупа града Лијежа, у свом делу *Велика, и чудесна и веома свирепа опсада племенитог града Родоса* осврће и на Сулејманов поход на Београд. У неколико кратких али садржајних реченица он наглашава значај овог догађаја, али док је за њега опсада Родоса била “*велика, чудесна, свирепа*” никакви атрибути нису додељени опсади Београда, за коју наводи: “*И пошто га је тукао два месеца, или отприлике толико, због помањкања ратне муниције и намирница, они који бежаху у граду предадоше га десетог дана септембра хиљаду петсто двадесет и прве*”. Чињеница да је Жак Бурбон повезао османско освајање Београда и опсаду Родоса није нимало случајна, исто као што се може разумети и зашто наводи да су се браниоци Београда предали 10. септембра када се тај чин одиграо 29. августа. Наиме, одмах по заузимању Београда, султан Сулејман Величанствени послао је великом мештру витезова јовановаца на Родосу Вилије де Лил-Адаму писмо у коме га је опоменуо да га сматра својим пријатељем и братом и да зато није ред да буде последњи који ће му честитати освајање “*значајне тврђаве Београда, који смо освојили пошто смо ставили под мач све оне који су се усудили да нам се супроставе*”. Вилије де Лил-Адам одмах је обавестио о овом писму француског краља Франсоа I речима: “...Султан је послао овамо једног свог гласоношу с писмом написаним у Београду 10. прошлог месеца [*одатле, дакле Жаку де Бурбону 10. септембар као дан заузимања Београда*] којим нас је, тобоже као пријатељ, известио о освајању Београда, Шапца и Земуна, као и о томе да је све оне које је затекао у тим местима посекао. Султан још каже да му се предало још пет утврђених места која је попалио и порушио, а њихово становништво упутио као робље у Цариград...” Велики мештар је сматрао да писмо, иако је написано у пријатељском тону, значи у ствари претњу и да треба мислити на одбрану Родоса. Извесно је да је Жак де Бурбон знао

9 Детаљније о односу Француске и Турске у XVI и XVII веку видети: Радован Самарџић, *Београд и Србија у делима француских савременика XVI–XVII век*, Београд 1961, 19–32.

за наводе овога писма, а тиме и за детаље сурове опсаде Београда и прогона који је уследио након предаје хришћанских бранилаца, али о томе у његовом делу нема чак ни наговештаја.¹⁰

А у дневнику Сулејмановог похода на Београд читамо: „Београдски неверници беху обукли једног муртатина у исламско руво и упутили га с писмом краљу. Кад је ноћу изашао, устопице за њим изашао је и један имућан и угледан неверник, па даде ознаке поменутог муртатина. Брзо га азати ухватише и на диван приведоше. Ставише га на тешке муке. Касније га у граду, на видик неверницима, набише на колац, а поменутом имућном невернику обукоше кафтан и он извести: 'У граду је хране и барута за топове потрошено'. Већина их је рањена и многи су неверници поумирали.“¹¹

Више детаља о паду Београда под османску власт пружа Мишел Бодје (1598–1645) у свом делу *Инвентар турске историје* објављеном у Паризу 1631. године. Бодје је, свакако, био претеча француског ерудитизма који је разноврсним знањем и широким интересовањем омогућио постављање виших критеријума у историографији. И код Бодјеа се лако уочава наклоност ка Османлијама и нарочито Сулејману Величанственом, њиховом Soliman Magnifique, како су га звали, готово једином османском владару који је заузео важно место у свим, како оновременим, тако и савременим историјским прегледима. Наиме, Бодје сматра да је Сулејман од Угара искрено тражио савез и пријатељство, те да се „*дотле понизио да је сам тражио угарско пријатељство, и то у њиховој земљи. Али уместо да му одговоре*“, пише даље Бодје, „*Угри супротно међународном праву задржаше његове посланике. Тиме су га присилили да се ослони на право увређеног и крене на Угарску с војском*“.¹²

Да ли је стварно Сулејман био присиљен на поход који није желео или су његови мотиви били нешто другачији? Наиме, за разлику од свог оца Селима I, који је све био подредио борби на живот и смрт против иранског шаха, Сулејман и његови сарадници су проценили да се треба окренути, по њима, природнијим противницима: неверницима у Европи. За време владавине Селима I на граници с Угарском дешавали су се мањи инциденти. Када је Сулејман сазнао

¹⁰ Нав. дело, 111.

¹¹ Гавро Шкриванић, Глиша Елезовић, *Како су Турци после више опсада заузели Београд*, Београд 1956, 63.

¹² Радован Самарџић, *Београд и Србија у делима француских савременика*, 149.

да се краљ Лајош II недолично опходио према османском амбасадору послатом у Буду да обавести о његовом ступању на престо, учинило му се да је куцнуо прави час. У суштини, султану је био потребан *casus belli* да би повео своју војску у истински свети рат који ће војсци повратити самопоуздање, као и вољу за ратовањем, захваљујући отетом плену. Циљ – угарска граница, није откривен све док Сулејман није напустио Истанбул 18. маја 1521. После неколико недеља вођења ратних операција, Београд и још неколико утврђења у околини пали су под власт Османлија, учвршћујући на тај начин њихову позицију на десној обали Дунава и отворивши им за наредне походе средњи ток реке и долину Саве.¹³

Оновремени путописци радо су описивали изузетан положај Београда на две реке, а значајни редови посвећени су и становништву Београда, његовој бројности и етничкој структури. Тако је анонимни писац оставио запис о путовању француског посланика Луја де Е-а, барона де Корманена, по Турској 1621. и 1626. године, у коме се наводи: „Овај град, не рачунајући тврђаву, данас је већином настањен хришћанима, који су присталице грчке цркве и којих има у много већем броју него Турака. Ипак, овде може бити осам стотина католика који дају свете сакременте редовници св. Франа.“¹⁴

Ови подаци донекле чуде, јер подаци детаљног пописа становништва Београда из 1560. године, које је османска администрација спроводила из фискалних разлога, и који су били веома прецизни, пружају другачију слику. Наиме, град Београд се у периоду 1536–1560. године све више развијао, па је тако у попису из 1560. године убележено чак 16 муслиманских махала, од којих су се три налазиле у оквирима београдске тврђаве, а једна у тврђави Болма Махале биле су различите по величини, па је тако у махали “часне џамије његовог величанства цара” било 8, у махали Зејнудин-аге 55, у махали џамије Ферхад-паше 59, у махали Хаџи Велије 8, у махали џамије Мехмед-паше, сина Јахја-паше 54, у махали Алаудина Петревије 10, у махали Хаџи Хасана 11, у махали Ферхад-ћехаје 67, у махали Ахмед-аге 27, у махали Скала 7, у махали Хаџи Мустафе 19, у махали Ускуби Хаџи Мустафе 16 (ова махала није пописана у целини), у махали Хаџи Хасан-аге 5, у “новој махали Бајрам-бегова месцида” 15, у махали “часне џамије његовог величанства цара у градској тврђави” 22 и у махали Бајезид-башина месцида са 12 кућа,

¹³ *L'histoire de l'Empire Ottoman*, 146–147.

¹⁴ Радован Самарџић, *Београд и Србија у делима француских савременика*, 165.

што све укупно износи 365 муслиманска домаћинства.¹⁵

Хришћанско становништво Београда живело је, како сазнајемо на основу истог пописа из 1560. године у 11 махала: Тржиште (12 кућа), Милоша сина Степана (13 кућа), Радкића (9 кућа, од којих су две куће нових муслимана-преверника), Живка сина Ђурице (9 кућа), Црква (5 кућа), Николе сина Рајина (3 куће), Вукашина сина Димитрија (5 кућа), Радосава сина Рахоја (4 куће), Врачар (21 кућа), Табачка махала (13 кућа) и махала Кара-Јована сина Радоње (15 кућа). Укупан број хришћана Београда, који су били обично цивилно становништво, без одређене службе у тврђави износио је дакле у шестој деценији XVI века 109 кућа, што је више него три пута мање у односу на број муслиманског становништва.¹⁶

Такође изненађује да се у поменутом запису нигде не помиње јеврејско становништво Београда, чијих је шест кућа убележено у попису из 1560. године. Да је Јевреја у Београду заиста било потврђују записи Рајмонда Лубенауа, који је боравио у Београду и Србији 1587. године, те који наводи за Београд: „у њему станују Турци, Јевреји, Грци, Дубровчани, Далматинци, Хрвати, Италијани и свакојаке начије. Читав град је пун дућанчића, каравансараја и лепих цамија и турских цркава, као и разноврсних хришћанских цркава и јеврејских синагога“.¹⁷

* * *

Оно у чему су путописци као непосредни сведоци једног времена и начина живота незаменљиви су оне стране њихових дела које се односе на свакодневни живот становништва и обичаје, јер су то питања на која историјски извори првог реда у највећем броју случајева не могу да пруже одговоре. Тако већина путописаца сведочи о томе како се у Београду једе изврсна, а јефтина риба, и уопште како хране има у изобиљу по ниским ценама, те како се пије добро вино. То су наводи који оживљавају већ помињане податке из османских пописних књига, на основу којих сазнајемо које су се културе гајиле у околини Београда, па чак и цену за неке од њих,

¹⁵ Defter-i mufassal-i Livâ-i Semendire, İstanbul, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi, *Tapu tahrir defterleri* No. 316 (1560); Хазим Шабановић, *Турски извори за историју Београда, Катастарски пописи Београда и околине*, 437–460.

¹⁶ Нав. извор.

¹⁷ Олга Зиројевић, *Рајнхолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године*, Годишњак града Београда XIII, Beograd 1966, 49–63.

али тек допуњена подацима из путописа, та сазнања се смештају у прави контекст.

Овај рад представља покушај суочавања путописа који говоре о Београду под османском влашћу и доступних историјских извора првог реда. Одлучили смо се за наведене примере у жељи да истакнемо како такво суочавање може да се врши на пољима политичке, друштвене, као и историје свакодневног живота. Само критичким коришћењем разнородне грађе, може да се стекне права слика о појединим проблемима, те да се дају потпуни одговори о збивањима у минулим вековима.

AN ACCOUNT OF TRAVELS AND HISTORICAL SOURCE: BELGRADE IN 16TH CENTURY

S u m m a r y

The matters in which the travel writers as eye-witnesses of a time and its way of life are irreplaceable are those pages of their works referring to the everyday life of the people and their customs, because those are the questions to which first rate historical sources in most cases cannot give answers. Thus the majority of the writers witnesses that in Belgrade one can eat excellent and cheap fish, that generally there is an abundance of food available at low prices and that one can drink good wine. These are quotations which revive already mentioned data from the Ottoman Register books. On the basis of them we can find out which crops were grown in the Belgrade surrounding, for some of them we can find out even the price, but only when this knowledge is fulfilled with the information from accounts of travels, it can be placed in an appropriate context.

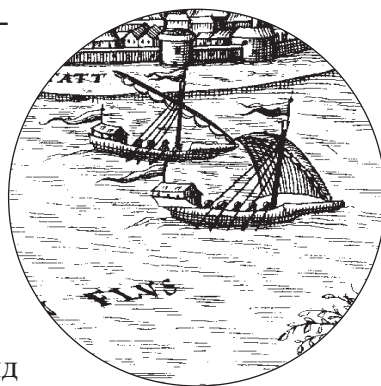
This paper represents an attempt to confront the accounts of travels which describe Belgrade under the Turks and first rate historical sources which are available. We have decided to take these examples in order to point out that such confrontation can be done in the fields of political and social history as well as history of everyday life. Only by critical usage of diverse material can one get a real picture of particular problems and give complete answers about events in the past centuries.

Агоп ГАРАБЕДЖАН (Агоп Гарабедян)
Софија (София)

СЕРБИЯ, СЕРБЫ И БЕЛГРАД ГЛАЗАМИ АРМЯНСКИХ ПУТЕШЕСТВЕННИКОВ ОТ НАЧАЛА XVII ДО НАЧАЛА XIX ВВ.

Из-за сложной судьбы армянского народа, жанр путевых заметок в древней и средневековой армянской литературе развился немного позднее, хотя еще VII–VIII вв. уже существуют намеки на путевые очерки, написанные историками и хронистами. Только к X–XI вв. в средневековой армянской литературе появляются первые образцы путевых заметок, чьими авторами были Симеон Армянин (X в.), Давид Хайгазен (XII в.) и Левон V (1320–1342 г.)

– последний царь Киликийского армянского царства (1080–1375 г.). Немного позднее (в XIII–XV вв.) некоторые армянские путешественники стали писать интересные путевые очерки. Мардирос Эрзенгацци путешествовал в 1489–1496 г. по ряду европейских стран, сообщая в своих путевых заметках интересные сведения о средневековых городах и памятниках архитектуры. В конце своего путешествия он плывал 67 дней по Атлантическому океану и, согласно преданию, был на корабле Христофора Колумба во время открытия Америки.¹

Сто лет спустя, в 1587–1592 г. Саркиз Эновк путешествовал по Германии, Франции, Фландрии, Англии, Испании, Румынии и напи-

¹ В. С. Налбандян, С. Н. Саринян, С. Б. Агабабян. *Армянская литература*. М., 1976, 126–128.

сал серию путевых очерков об этих странах. За ним отправляются в путь М. Кримице, С. Лехацы, Ав. Бахишецы, Ов. Ахтамарцы, Х. Этовпацы, А. Григоренц, А. Сасенц, Д. Сапричян, К. Дурян, М. Пажишкян, О. Товмаджиян и многие другие, которые делятся своими впечатлениями о Балканах, Англии, Египте, Индии, Крыме, Молдове, Венгрии, Польше, Трансильвании, Италии, Германии и др.

Только шестеро армянских путешественников, и то преимущественно из армянской диаспоры в Европе, пересекали несколько раз Балканы. Их интерес к полуострову был порожден стремлением дать занимательное чтение и знания своим соотечественникам о тех странах и народах, которые они видели, а также проследить путь армянских беженцев и состояние их колоний в регионе.

Из шести армянских путешественников, несколько раз пересекавших Балканы, только трое, а именно Симеон Тбир Лехацы, Ованес Товмаджиян, Хугас Инджеджиян, посетили некоторые районы Сербии.

С. Лехацы² проходил через сербские земли во время начавшегося в июне 1611 г. путешествия по маршруту Стамбул – Адрианополь – Пловдив – Скопие – Нови Пазар – Сараево, конечной целью которого были Венеция и Рим. Вступая в район Нови пазар, он описывает его как труднопроходимый, с чередующимися высокими горами и глубокими ущельями. „В одном из этих глубоких ущелий – пишет С. Лехацы – текла река (по всей вероятности – Ибр) и вилась она

² Симеон Тбир Лехацы (Замосацы) родился в 1548 г. в Феодосии (Крым). В конце века его семья переехала на постоянное жительство в Замосчие (Польша). Он был любознательным, запоем читал исторические, географические и, в первую очередь, богословские сочинения. В 1607 г. Лехацы оставил Замосчие и переселился во Львов, где существовала большая армянская колония со своими духовными, просветительскими и курьезными институтами. Он приехал туда, движимый единственно желанием путешествовать, чтобы лучше узнать мир и населяющие его народы. В период с 1608 по 1620 г. Лехацы предпринял длившееся почти 12 лет путешествие по самым разным маршрутам. В 1620 г. женился во Львове и стал заниматься перепиской богословских книг, природонаучных сочинений и других светских трактатов. В 1624 г. Лехацы стал учителем. Умер предположительно в 1637 г.

Свои впечатления о путешествиях Лехацы описал в своих Путевых заметках, рукопись которых хранится в Университетской библиотеке во Львове. Они изданы впервые на армянском в Вене в 1936 г. Использованные нами отрывки опубликованы в „Арменски пътеписи за Балканите XVII–XIX в. Съставителство, превод от древноарменски и коментар Агоп Орманджиян.“ С., 1984 г.

³ Арменски пътеписи ... с. 33.

так, что мы за один день верхом на лошадях и мулах пересекли ее 60 раз...наверху виднелись скалистые вершины горы (по всей вероятности – Капаоник), покрытые лесом“. Несмотря на то, что это было в августе месяце, горы были скованы холодом.³

После краткого описания природных и климатических особенностей Лехацы напоминает и о свирепствующих бандах разбойников, которые „грабили и предавали огню целые города и села, а у путешествующих требовали выкуп.“⁴

Об Энибазаре (Нови Пазар), который был расположен в шести днях пути от Скопие, он пишет, что он специализировался в производстве и торговле „малыми и большими навесными замками разных видов“. Эти замки делали в окрестных городках и селах, привозили в базарный день в Нови Пазар, где их выкупали торговцы, продававшие их потом в другие страны. Несмотря на то, что его внимание было занято этой характерной особенностью экономической жизни в районе, он не забывает упомянуть, что через город протекает река – большая и мутная.⁵

Описывая Босна Сарай (Сараево), Лехацы отмечает, что „это оживленный торговый город и резиденция румелийского беглербега.“ Он находился в пяти днях пути от Нови пазар, был построен на склонах высокой горы и через него текла река, гораздо большая, чем все виденные до тех пор.⁶

В Сараево группа Лехацы нашла и прочно поселившихся здесь четырех армянских торговцев. Благодаря их гостеприимству группа прожила в городе два дня. „Жители этой страны – пишет он, – крупные, высокие, сильные и мускулистые богатыри. Они совсем не знают турецкого и говорят только по болгарски.“⁷ Последнее утверждение свидетельствует о том, что Лехацы принимает сербско-хорватский язык за болгарский. Только этим можно объяснить и его утверждение, что „везде в Боснии есть болгарские монастыри.“⁸

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Там же. Что касается того, что Сараево было резиденцией румелийского беглербега, автор, по всей вероятности, заблуждается. Из истории известно, что в 1580 г. образовался Боснийский еялет, в который входили не только Босния и Герцеговина, но и некоторые области Республики Хорватии. Резиденцией Боснийского пашалыка первоначально была Бая Лука, потом Сараево, а с конца XVIII в. – Травник. Больше подробностей можно найти в книге Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*. Sarajevo. 1959. с. 38–81, 88–91.

⁷ Арменски пътеписи ... с. 33.

⁸ Там же, с. 34.

Далее Лехацци описывает ислямизацию местного населения и дает интересное объяснение тому, почему там так много хаджи. В большинстве своем боснийцы принимали ислам, чтобы не платить налог харадж. Но когда это стало известно в Стамбуле, оттуда пришел приказ, обязывающий их продолжать платить этот налог и исключение делалось только для тех, которые посетили Мекку. „Так, – делает он заключение, – все здесь совершили хадж и немного осталось тех, которые еще платят этот налог.“⁹

От взгляда Лехацци не укрылось и наличие множества монастырей. Он посетил один из них и описал его как „большой, великолепный и известный“, находящийся на высокой горе в пяти милях от города. Возле монастыря он нашел большой горячий источник, который приводил в движение двенадцать водяных мельниц. Там он узнал, что монастырь находится в епархии, в которую входят 300 сел.¹⁰

Почти 150 лет спустя, 14 июня 1750 г., к Сербии, но на этот раз по маршруту Вена-Стамбул, направился Ованес Товмаджиян.¹¹ Это было время, когда на Балканах назревала буря народного недовольства, развивалось гайдуцкое движение, вспыхивали бунты и маленькие стихийные восстания. И все это тем или иным способом нашло свое место в его путевых заметках.

„26 июня – пишет Товмаджиян, – мы прибыли в Белиград (Белград). Отправились оттуда 29 и после 5-часового перехода добрались в Хисар, в котором есть большие крепостные стены и замки. По дороге снова видели несколько человек, посаженных на кол“. Это испугало их и они ускорили ход и нигде не останавлива-

⁹ Там же, 33–34.

¹⁰ Там же, с. 34.

¹¹ Ованес Товмаджиян родился в Стамбуле в 1717 г. В 1732 г. уехал учиться на о. Сен Лазар в Махитаристской армянской католической конгрегации и поступил в имеющееся там духовное училище. Торговая деятельность дает ему очень широкие возможности путешествовать и в течение более чем тридцати лет он не раз посещал Балканы и многие другие страны в Европе, Азии и Африке. Несколько раз становился священником, под конец, в глубокой старости, окончательно вернулся в лоно Церкви и осел в монастыре на о. Сен Лазар, где и умер в 1806 г.

Всю свою жизнь Товмаджиян описал в одной объемистой книге, которая отчасти имеет и характер путевых заметок. В ней 527 страниц и она озаглавлена „История йерея Ованеса Товмаджияна, который тридцать лет путешествовал по Европе, Азии, Индии, Африке и Эфиопии, написанная на о. Сен Лазар в Венеции 15 декабря 1790 г.“. Рукопись хранится в собрании Конгрегации.

Использованные здесь отрывки опубликованы в „Арменски пѣтеписи ...“

лись. Так они прошли через Колар, Хасан паша (с. Смедеревска Паланка), Батиджине (Баточина), где видели „семь убитых горожан“. Далее группа пересекла „обширные густые леса“, прошла через Деве Бахрдан (с. Багрдан) и очутилась в Ягодине (г. Ягодина), где они видели изваянный из монолитного камня минарет. Следующим пунктом был Морава Кьопрюсю (по всей вероятности – г. Ѓуприја) „большое и богатое село, в котором десяток домов было охвачено огнем, потому что в тот же вечер янычары вели тяжелое сражение при помощи ятаганов, сабель и пистолетов“. Потом группа прошла через Баракин (Параћин), Рачну (Ражањ), Алексанцу (Алексинац) и прибыла „в большой и благоустроенный город Ниш.“¹²

Следующим путешественником был Хугас Инджеджиян,¹³ который путешествовал по Балканам в смутное время (1778–1810 г.), полное бурных политических событий в Османской империи – это были борьба сербов и болгар против турецкого феодального гнета и русско-австро-турецкая война 1777–1791 гг.

¹² Там же.

¹³ Географ, историограф, филолог, Хугас Инджеджиян был одним из самых ярких представителей армянской культуры за пределами Армении в период XVIII–XIX вв. Он родился в 1758 г. в Стамбуле. Образование получил в Махитаристской конгрегации, а в 1779 г. стал и ее членом. Он часто путешествовал из Венеции в Стамбул и неоднократно бывал в Юговосточной Европе и Северном Причерноморье. Между 1792 г. и 1809 г. несколько раз побывал в Сербии. Умер в 1833 г.

Наряду со своими произведениями по истории и политической географии, Инджеджиян принимал участие и в написании многотомной „Географии четырех сторон света“, в которой том „Османская империя“ был полностью его делом. И использованные здесь отрывки взяты из тома VI оригинального издания „Географии четырех сторон света (Европа, Азия, Африка, Америка), подготовленного Хугасом Инджеджияном с разрешения, под опекой и при участии его святишества аббата по имени Степанос Кювер Агонц, т. VI, Европа, 1804 г., Венеция (о. Сен Лазар), переведены и опубликованы в „Арменски пѣтеписи ...“

В томе VI описание поселений и демографических районов построено полностью по принципу существовавшего тогда деления Османской империи в конце XVIII в. Здесь автор ссылается преимущественно на „Джихан нума“ („Светопоказатель“) Кятиба (Эвлии) Челеби – первое обобщенное историко-географическое произведение на турецком языке в XVII в. и одну из первых турецких печатных книг (1732 г.).

Том VI исторической „Географии“, хотя и не обладает характерными особенностями жанра путевых заметок, в основном является именно путевым дневником. Значительную часть материала автор собрал, расспрашивая путешествующих торговцев, миссионеров, духовников и обыкновенных граждан. В течение 20 лет Инджеджиян много раз пересекал балканские земли по пути в Стамбул, Венецию, Бухарест, Крым, Белград,

Описывая еялет (беглербегство) Софеа (София), он останавливает свое внимание на монастырях на Святой горе Х. Инджеджиян отмечает, что некоторые из сведений, которыми он о них располагает, почерпнуты из греческой книги, а другие были плодом собственных наблюдений и впечатлений, полученных во время его посещения и во время разговоров, которые он проводил с представителями местного духовенства. О монастыре Килендару (Хилендар) он пишет, что его главная церковь называлась Св. Дева Мария и была покрыта свинцом. Он уточняет, что монастырь был построен на средства сербского короля Стефана, пришедшегося зятем императору Роману. Часть монастыря была воздвигнута Св. Сакой (Саввой) и его отцом Симеоном, а также сербскими и болгарскими монахами.¹⁴

Далее Инджеджиян говорит о Бириштене или Периштене (Приштина). Он отмечает, что на греческом город называется Приштина, Пристанион или Пристен, а по Птолемию в древности он назывался Улпианом. Упоминается и Прокопий Кесарийский, у которого он черпает информацию о том, что император Юстиниан восстановил городскую крепость и назвал ее Юстиниана Вторая.¹⁵

Приштинское поле называлось Косовым полем, на мадьярском – Риго мезео, что означает то же, а на греческом – Кусова. Риго мезео не было турецким названием города Приштина, как писал Бюшинг. Инджеджиян уточняет, что в рукописном „Светопоказателе“ Эвлии Челеби поле помечено под названием Пелашидже. В этом историческом ракурсе он упоминает и о двух битвах, случившихся здесь в 1389 и в 1448 гг. В первой, которая оказалась решающей для судьбы сербского государства, согласно турецким документам, хри-

Салоники и к чужим впечатлениям прибавил и свои наблюдения и комментарии. И, что является самым ценным, он сопоставил все это со сведениями древних и средневековых историков, таких, как Прокопий Кесарийский, Птолемей, Амиан, Йордан, Стефан Византийский, К.Багрянородный, Бюшинг и др.

¹⁴ Арменски пътеписи ...с. 98. Согласно достоверным данным Хилендар – четвертый в иерархии святогорских монастырей и самый значительный центр духовности и культуры сербского народа, -основан великим жупаном Стефаном Неманя (1166–1196 г.) и его самым младшим сыном Растко, теми же, которые учредили самостоятельное средневековое государство и автокефальную сербскую церковь. Потом его достраивал Стефан Душан, который в 1345 г. провозгласил себя царем сербско-греческого государства.

Св. Савва был сыном Стефана Неманя, который, после того, как стал монахом, принял имя Симеон. См. Манастир Хилендар, Београд, 1998 г.

¹⁵ Арменски пътеписи ..., с. 80.

стианские войска насчитывали 200 тысяч душ „в том числе и 500 князей маленьких княжеств.“¹⁶

Затем следует Шехиркьой (Пирот), бывший тогда селом расположенным среди болот, но с городским обликом, в сутках пути от Софии. Здесь Инджеджиян видел воздвигнутую в горах большую крепость, которую огибала речка.¹⁷

Семендре (Смедерево), лива или санджак, резиденция мютеселима, находился среди санджаков Изворник, Софеа и Пелвине и на севере граничил с рекой Дунай, которая отделяла его от Венгрии. В него входили нижеперечисленные епархии: Белиград, Семендре, Хисарджик, Яхудере (с. Жагодина), Паракин и Ниси (Ниш).¹⁸

Описывая Семендре, Инджеджиян отмечает, что через этот санджак протекали реки Рашка, Ибр и Морава, которые после слияния в одну (Мораву), вливались в Дунай. В целом это был горный и лесистый район с умеренным климатом, обширными равнинами и плодородными почвами, отданными под обработку. Здесь сеяли пшеницу и другие зерновые культуры, производили вино, разводили крупных домашних животных и неисчислимое количество овец. Большая часть жителей были сербами, которые говорили на славянском языке и исповедовали греческую веру. Жило здесь и много турок.¹⁹

За этой географической, хозяйственной, административной и демографической историей области следует и собственно ее история. Как в прошлом, так и сейчас эта земля называлась Сербией. Она граничила на востоке с Болгарией, на юге с Македонией и Албанией, на западе с Боснией. Ее южная часть когда-то называлась Дарданией, потом Рашкией, причем некоторые называли ее Раси, по имени племени, которое присоединилось к сербам. Согласно старым географам в Сербию входила Верхняя Мизия, которая в средние века называлась Первой Мизией и Дардания – провинция Верхней Мизии, в которую входила часть Нижней Паннонии, позднее названной Второй Паннонией. В старые времена Сербия делилась на Сербию – самостоятельную и на Рашкию, в верхнюю часть которой входил и Масовский банат.²⁰

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же, 111–112.

¹⁹ Там же, с. 112.

²⁰ Там же, 111–112.

Далее Инджеджиян описывает следующий практиковавшийся местными жителями обычай: когда военачальники уходили на войну, они делали жертвоприношения в честь богов, отдавая на заклятие лошадей и клялись принести в жертву головы и легкие вражеских князей.²¹

Пересказывая историю расселения сербов по этим местам, Инджеджиян отмечает, что сербы в Семендре отделены от тех, которые живут за Дунаем. Согласно мнению некоторых историков они пришли сюда из Азиатской Сарматии. В начале VII в., во время царствования императора Геракла, часть сербов перешла на другую сторону Дуная и по его распоряжению были посланы в Фессалию. Но так как там им не понравилось, они переселились в другие земли, которые во времена правления императора Маврикия были запущены вследствие нашествия аваров. В то же время сербы приняли и христианство. Позднее, примерно в 60-ые годы, сербские князья получили царские титулы. После XIV в. они стали называть себя деспотами или князьями и так было до XV в., когда они исчезли после падения сербов под власть османцев. Однако до этого, в течение не очень длительного времени, они попали в подчинение мажарским королям. По этой причине некоторые из последних присвоили себе право называться и сербскими королями. В 1718 г., согласно Базаревацкому (Пожаревацкому) договору большая часть Сербии попала под власть австрийского императора, но в 1739 г., согласно Белградскому миру, эти земли снова перешли в руки османцев.²²

После этого подробного описания санджака Семендре, Инджеджиян приступает к представлению составляющих его частей: кадалаков Белиград, Семендре, Ягодина и Ниш.

Белиград был резиденцией муллы и визиря, который назывался мухафазом (защитником, опекуном), так как город находился на пограничной линии, называемой серхат. Во всех остальных кадалаках сидел кадия и в каждом из них властвовал мюлтезим. Когда Будда был в руках османцев, в Белиграде находилась резиденция мютеселима.

Название Белиград означало Белая крепость, она упоминалась еще в X в. Константином Багрянородным. Немцы называли ее Грихиш Вайсенбург, то есть греческий Белиград, а на латинском она называлась Альба Грека, что означало то же.

²¹ Там же, с. 112.

²² Там же.

Город и крепость были очень примечательны и воздвигнуты на высоком плато на месте, где сливались Сава и Дунай. Австрийцы называли крепость, которая была двойной, с множеством башен, Вассерштадтом. Остальную часть города, которую опоясывала крепостная стена и, со стороны реки, построенную из тесаного камня – Рлайценштадтом.

Пригороды были обширными и населены людьми разных национальностей. Здесь были крытые рынки, бани, постоянные дворы, гостиницы и мечети, среди которых самой значительной была мечеть султана Сулеймана. За городской чертой, в южной части холма Хонткар Тепеси находился Абаза Кьошк, построенный Абаза пашой.²³ Так как расположение Белграда было очень удобным для развития торговли, с очень давних времен город стал известным центром торговли. Кроме того, все что посылалось из Стамбула в Вену и обратно, обязательно проходило оттуда. Доходы городской таможни доходили в год до 200 мешков.²⁴

Далее Инджеджиян описывает по датам войны и осады, при которых Белград переходил то в мадьярские (впоследствии – австрийские), то в турецкие руки, до того, как он в последний раз попал в руки турок в 1739 г. Тогда, во время своего отступления, австрияки подвергли его такому опустошению, что от старой крепости не осталось почти ничего. Так христиане покинули город и поселились в Земуне. То же сделали и местные армяне, которые однако поселились в Найсосе (в Венгрии) и в Петроварадинской крепости. Их духовным пастырем был священник из Махитаретской конгрегации (что означает, что они были католиками), который построил в Найсосе армянскую церковь. Их церкви были превращены в мечети и использовались для других целей.²⁵

Вокруг Белграда были расположены и укрепленные пункты Хавалее (Авала) и Батичине (г. Баточина). Крепость Хавалее находилась на высоком холме, в трех часах пути от города и была построена во время осады города султаном Мехмедом II Фатихом. Батичине был проходом и поэтому турки называли его Дербентом. В 1592 г. здесь по приказу Коджи Синана Паши были построены постоянный двор и казарма.²⁶

²³ Там же, с. 113. Абаза Мехмед паша, санджак бей Смедерево и беглербег Боснии (1628 г.).

²⁴ Там же, с. 113.

²⁵ Там же, 113–114.

²⁶ Там же, с. 114.

Проезжая через кадалак Семендре и его одноименный главный город, Инджеджиян узнал, что он назывался и Сендерови, что происходило от слова сендеров – искаженное произношение латинского Санктус Андреас. Мадыры называли его Век Шендрю. В городе была хорошо укрепленная крепость, он стоял на Дунае, в сутках пути к востоку от Белграда. В прошлом он был крупным поселением и резиденцией епископа. В какое-то время им управлял Велекоглу, подчинявшийся лично султану Мураду II. Судьба Семендре не отличалась от судьбы других пограничных городов – в прошлом он переходил то в османские, то в мадырские (австрийские) руки.

В кадалаке Семендре, у Моравы, находился и Базаревац (Пожаревац), известный заключенным здесь в 1718 г. мирным договором между императором Карлосом (Карлом IV) (1711–1740 г.) и султаном Ахмедом III. Во время Инджеджияна все еще было в сохранности здание, где был подписан договор.

В сутках пути от Семендре в направлении Ягодини находился крепостной город Хамам (г. Эрд) Инджеджиян прогулялся по его прекрасным садам и виноградникам. Город называли Хами Атик, то есть „старый“, а немного выше по течению Дуная находился Хами Джедид, то есть „новый“. Последний, согласно более старым сведениям и писаниям, был неотъемлемой частью Темишвара (Тимишоары). Хами Джедид был взят и обновлен Бали чаушем, бегом Темишвара в 1597 г.²⁷

Следует описание кадалака Ягодина с одноименным главным городом. Он находился к юго-востоку от Семендре и соседствовал с Хасан пашой. Там Инджеджиян видел великолепную крепость, которая располагалась между поречьями Савы и Моравы. Город был известен и его ценили из-за находящихся там минеральных источников и бани.

Узиче (г. Ужице) был расположен в ущелье в трех сутках пути от Белграда. Имел сильную крепость, окруженную рекой. Известен был своими емкостями для хранения питьевой воды. Они были выдолблены в скалах и в них можно было сойти только по специальной лестнице. Вода прибывала с высоких гор, расположенных к востоку от поселения. В Узиче было 70 мечетей, много садов и виноградников.

Крепость Валеура (г. Валево), заслоненная с севера горой, а с востока – рекой Колаброй, находилась в двух днях пути от Белграда. В ней было девять мечетей и три бани.²⁸

²⁷ Там же, 114–115.

²⁸ Там же, с. 115.

Ниш, по гречески Ниси, был расположен у реки Нишава или Ниси, которая брала свое начало в его окрестностях и вливалась в Мораву. Он находился на дороге София-Белград и граничил с Болгарией. В прошлом город назывался Найсос. Амиан обозначивал его как Несос, а Птолемей – как Наисос. Последний располагал его в Мизии, в провинции Дардания. Стефан Византийский локализовал город в провинции Фракия или на границей между ней и Мизией, чем значительно расширял границы Фракии. Йордан, со своей стороны, располагал Ниш в Иллирии, в которую включал и провинцию Мизия. Город впервые был взят турками при султани Мураде I Худавенгяре.

Ниш, чья крепость была разделена на верхнюю и нижнюю, был окружен крепостной стеной и насыпным земляным валом. Недалеко от него находилась высокая гора, с которой можно было обстреливать весь город. Именно по этой причине при любой войне его легко было взять. В Нише находилась и резиденция митрополита.

Согласно утверждениям Инджеджияна среди городских мечетей самыми примечательными были Хонкар джамиси и Юсуф бей джамиси. В Нише имелось и две бани и теплые минеральные источники, которые использовались для лечения различных болезней. Недалеко от города, в горах, имелись и золотые рудники. Вокруг него и в нем самом разводили много скота – свиней, коз, быков и др. Производили прекрасную брынзу, которую в прошлом покупали венецианцы.²⁹

Из анализа сохранившихся армянских путевых дневников о Сербии становится ясно, что и до начала XIX в. были в ходу некоторые неточности, основанные на распространенных легендах. Но в целом армянские путешественники описывают объективно места, которые они посетили: города, поселения, природные и архитектурные достопримечательности, флору и фауну, быт и ремесла населения, его экономическое и политическое положение. Армянские путешественники с симпатией относятся к сербам, сочувствуют им за репрессии, которым они подвергались со стороны управляющей османской верхушки.

В описаниях часто встречаются античные названия поселений и местностей, сохранен античный административный порядок, пересказываются легенды и предания, иногда связанные с действительными историческими событиями, а иногда смешивающие различные факты из разных периодов. В конечном счете, несмотря

²⁹ Там же, 115–116.

на некоторую долю субъективности, путевые заметки являются интересным источником, повествующим об истории Сербии и о сербах в те времена.

SERBIA, THE SERBS AND BELGRADE IN THE WORKS OF THE ARMENIAN TRAVEL WRITERS

S u m m a r y

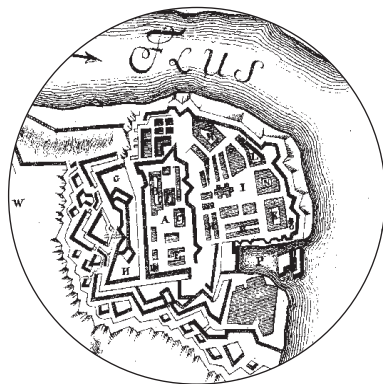
On the basis of an analysis of the preserved Armenian travel notes on Serbia from XVII to XIX century one can easily make a conclusion that there were certain inaccuracies based on the wide-spread legends. Generally, however, the Armenian travel writers described the places they visited impartially: towns and villages, sights of nature and architectural sights, flora and fauna, the way of life and customs in the settlements, their economic and political situation. The Armenian travel writers liked the Serbs and sympathized with them in the difficulties the Serbs were put to by the Ottoman authorities. In the accounts the archaic names of the settlements and places are frequently to be found and the archaic administration is preserved. Legends and traditional tales are often retold. Some of them are sometimes in connection with the current historical events and sometimes mixed with different facts from various periods. One can conclude that, regardless of certain subjectivity, travel notes are very interesting historical source which can tell us about the history of Serbia and the Serbs in the stated period.

Веселин КОСТИЋ
Београд

МЕМОАРИ ЈЕДНОГ БРИТАНСКОГ УЧЕСНИКА У ОДБРАНИ БЕОГРАДА 1739. ГОДИНЕ

Прича о мотивима због којих су страни путници пролазили кроз Београд или боравили у њему сложена је и разликује се од раздобља до раздобља. Само британски путници – а они су ређи од немачких или француских – чине велику и шаролику галерију. Међу њима налазимо побожне вернике на путу у Свету земљу, трговце у потрази за новим тржиштима, радознале духове жељне да се упознају с турском цивилизацијом или животом на рубним подручјима хришћанског света, научнике, свештенике, дипломате, пустолове или једноставно људе који нису могли да се скрасе на једном месту.

Једну невелику и мало познату групу посетилаца из далеке Британије чинили су професионални војници. Неке је у наше крајеве доводио пустоловни дух, неке жеља да овладају оним што капетан Флуелин у Шекспировом *Хенрију V* назива „дисциплинама рата“, неке тежња да се истакну храброшћу и стекну углед међу савременицима, а многе изгледи за зараду и ратни плен. О њима се сразмерно мало зна зато што се већином нису дуже задржавали на једном месту, него су се у потрази за службом премештали с попришта на

поприште широм Европе. Осим тога, припадници војничке професије по правилу нису и људи од пера, па је од њих остало мало записа или дневника. Није стога чудно што имамо сразмерно мало вести о британским војницима у нашим крајевима и што су те вести често само узгредне, посредне или врло штуре.

Први енглески професионални војник о коме имамо изричито сведочанство био је извесни витез Ричард Чамплејн (Richard Champleyn). Он је у другој половини XV века војевао против Турака на угарској страни и учествовао у биткама вођеним 1470–1480. године на Сави и Дунаву у околини Београда и код Заслона (Шапца). У једној од тих борби био је тешко рањен и заробљен, а из ропства је пуштен када је за њега плаћен висок откуп од 1500 дуката. До 1488. године Чамплејн се вратио у Енглеску носећи писма папе Пија II, угарског краља Матије Корвина и папских легата, у којима се сведочи о његовој храбрости у борби против Турака.¹

Нема познатих података да су британски војници учествовали у каснијим борбама које су претходиле опсади и паду Београда у турске руке 1521. године. Енглези су у то време и сами били у сталном непријатељству и повременим ратним сукобима с Французима и Шкотима, па је не само међу професионалним војницима, који су сада имали довољно запослења ближе својој кући, него и међу државницима било врло мало интересовања за ратна збивања на далеком југоистоку Европе. „Упознао сам краља“, жалио се млетачки амбасадор у Лондону неколико година пре пада Београда, „с новостима из Турске и Угарске, а његовог величанства се, чини се, оне исто тако мало тичу као да се односе на догађаје у Индији“.² Ипак, у каснијој енглеској књижевности има неких одјека ратних операција с почетка XVI века на Балкану, а у драми једног Шекспировог млађег савременика чак се изводе на позорницу два осиромашена ветерана који су некада „служили у Угарској, против султана при опсади Београда“.³

Нема непосредних сведочанстава о учествовању Енглеза ни у следећим операцијама око Београда, када је Света лига опсела и заузела град (1688). Постоји један врло подробен општи приказ

¹ *Calendar of Patent Rolls, 1485–1492*, London, 1891, str. 188. Упор. В. Костић, *Дубровник и Енглеска 1300–1650*, Београд, САНУ, 1975, стр. 346.

² Sebastian Giustinian, *Four Years at the Court of Henry VIII. Selection of Dispatches written by the Venetian Ambassador, Sebastian Giustinian, and addressed to the Signory of Venice, January 12th 1515 to July 26th 1519*, London, 1854, str. 238.

³ В. Костић, *Културне везе између југословенских земаља и Енглеске до 1700. године*, Београд, САНУ, 1972, стр. 235–236.

те опсаде из пера оновременог енглеског аутора Пола Рикоа (Paul Ruscout, 1628–1700), енглеског дипломате који је дуго службовао у Турској.⁴ Осим тога, у Енглеској је исте године када је Београд заузет објављена и једна посебна књижица о том догађају.⁵ Ни у једном од тих извора, међутим, не помиње се учествовање Енглеза у операцијама.

Нешто више података имамо о борбама око Београда у XVIII веку. Тако нам је познато да је у војсци принца Еугена Савојског приликом опсаде Београда 1719. године служио као капетан млади Џејмс Оглторп (James Edward Oglethorpe, 1696–1785). Био је то очигледно добро образован официр јер је током те кампање и по налогу принца Еугена превео приказе неких опсада из Тукидидове историје пелопонеских ратова, опис Цезарове опсаде Алезије и Апијанов опис Сципионових операција⁶. У свом дугом каснијем животу Оглторп је био колонијални администратор у Џорџији, у коју је, на основу повеле донете на његово залагање, било омогућено слободно усељавање енглеских сиромаша, савезник Индијанаца у борби против Шпанаца, генерал у војсци која се 1745. борила у Ланкаширу против јакобинаца и дугогодишњи члан Енглеског парламента. Оглторп је био близак великом писцу, критичару и лексикографу др Самјуелу Џонсону (Samuel Johnson, 1709–1784) и његовом кругу лондонских интелектуалаца, а највећи енглески песник тог времена Александер Поп (Alexander Pope, 1688–1744) велича га као човека који је широм света пронео „снажну доброту своје душе“.⁷

⁴ *The History of the Turks. Beginning with the Year 1879. Being a full Relation of the Last Troubles in Hungary, with the Sieges of Vienna, and Buda, and all the several Battles both by Sea and Land, between the Christians and the Turks, until the End of the Year 1698, and 1699. in which The Peace between the Turks, and the Confederate Christian Princes and States, was happily Concluded at Carlowitz in Hungary*, London, 1703, стр. 307–320. Један одломак Рикоовог описа опсаде Београда преведен је у: В. Костић, *Културне везе*, стр. 253–254.

⁵ *A True Relation Of the Siege of Belgrade With the Taking it by Storm*, London, 1688. Упор. *Културне везе*, стр. 266–268.

⁶ *Memoirs of the Life of the late Right Honourable John Earl of Craufurd: Describing many of the highest Military Achievements In the Late Wars; More particularly, The Campaigns against the Turks, Wherein his Lordship served both in the Imperial and Russian Armies. Compiled from his Lordship's own Papers, and other Authentic Memoirs*, London, 1769 (II izdanje; I izdanje je izašlo 1753), стр. 173.

⁷ *Dictionary of National Biography*, s. n.; A. Pope, *Imitations of Horace*. Ep. II.ii. 268–277.

Када су 1739. године Турци повели борбе за поновно заузеће Београда, у саставу аустријских (царских) снага распоређених у граду и његовој околини затичемо неколико официра из Британије. Један од њих био је извесни Огилви (Ogilvie), Шкот који је под својим заповедништвом имао два батаљона. Један други Шкот, пуковник Браун (Brown), служио је најпре у руској војсци која се борила против Турака, а затим се придружио борбама око Београда. У бици код Гроцке, где је водио два батаљона, био је заробљен, али је пуштен на залагање француског амбасадора у Турској. После тога је неко време остао у Београду, а потом отишао.⁸ Одбраном једног упоришта на Дунаву наспрам Београда заповедао је британски пуковник Грејди (Grady).⁹ Један Ирац по имену Прати („Pratti“) био је *protomedicus* у аустријској војсци која је бранила Београд.¹⁰ Помиње се и један неименовани шкотски добровољац, који је лежао болестан у Петроварадину после пада Београда. Извесни Шкот Макарти (MacCarthy) такође је хтео да учествује у борбама против Турака, али је стигао дан после битке код Гроцке. Остао је у Београду неко време, али је отишао ускоро пошто су непријатељства обустављена.¹¹

Треба, међутим, нагласити да то што су нам ови британски учесници у одбрани Београда 1739. године познати не мора значити да их је у то време стварно било више него у ранијим борбама око града. Знање о њима дугујемо томе што је опсада Београда 1739. године изузетно добро документована у књизи једног Британца која има значај не само историјског приказа него и сведочанства непосредног учесника у збивањима. Главни јунак и аутор те делимично аутобиографске књиге је шкотски племић Џон Линдзи, ерл од Крофорда (John Lindsay, twentieth Earl of Crawford, 1702–1749).

Линдзи је, слично многим својим земљацима тог времена, цео свој живот посветио војничком позиву. Пошто је рано остао без родитеља, млади ерл је одгојен у дому своје старамајке војвоткиње од Аргајла, где је имао приватног учитеља. Касније је студирао на универзитетима у Глазгову и Единбургу, а потом је послат да настави образовање у једној војној академији у Паризу. По повратку је неко време служио у једном шкотском пуку, где се за кратко време истакао одлучношћу и срчаношћу. Већ у то време уживао је глас изврсног стрелца, јахача и мачеваоца. Тих година, а и касније, доста времена је проводио проучавајући класичне и модерне књиге из историје и

⁸ *Ib.*, str. 146, 213.

⁹ *Ib.*, str. 176.

¹⁰ *Ib.*, str. 205.

¹¹ *Ib.*, str. 217.

теорије ратовања, што је оставило видљивог трага и у његовим мемоарима. Године 1732. Линдзи је изабран за представника Шкотске у Дому лордова, а следеће године добио је и једно угледно дворско звање. Упркос томе, њега је још увек највише привлачила војничка каријера. Године 1734. добио је чин капетана у једном пешачком пуку, али како је желео да стекне и практично искуство у ратовању, за шта није имао прилике у домовини, следеће године је затражио и добио дозволу да се придружи царској војсци којом је заповедао принц Еуген Савојски. Тако је почело његово неуморно тумарање по ратиштима Европе.

У служби Еугена Савојског Линдзи се добро понео, а нарочито се истакао у бици код Клаусена (13. октобра 1736). Видну улогу имао је и у другим ратним операцијама све до склапања мира крајем 1736. године, када се вратио у Енглеску.

По повратку, Линдзи је боравио наизменично у Лондону и у родној Шкотској, али се није дуго задржао у домовини. Већ 1738. спремао се да се придружи намераваној аустријској кампањи у Срему. Руски амбасадор у Лондону, међутим, уверио га је да ће Руси пре започети борбе против Турака, па је Линдзи променио план и отпутовао у Русију, где је дочекан с почастима и био примљен код царице Ане Иванове, која му је доделила заповедништво над једним коњичким пуком и чин генерала. У Петрограду је остао око три недеље, а затим је са својом пратњом, која се састојала од двојице слугу и два британска добровољца, пошао да се придружи руским трупама у Бесарабији. Ту га је, међутим, чекало разочарање, јер се показало да се на руској страни у скорој будућности не очекују никакве ратне операције. Када се руска војска повукла у Кијев, Линдзи ју је напустио и ипак отишао да се придружи аустријској војсци под Београдом, како је и првобитно намеравао.

То је већ био крај 1738. године, а како је аустријска војска ускоро затим отишла на зимовање, и Линдзи је зимске месеце провео у Коморану и Бечу. У априлу следеће године поново је био с царским јединицама под маршалом Валисом код Петроварадина. Током следећих месеци учествовао је као високи војни заповедник у борбама око Београда. У одлучујућој бици код Гроцке у јулу месецу био је тешко рањен. Био је скоро на издисају када су га коначно нашли и однели у Београд, где је лежао непокретан током целе турске опсаде, најпре у једној кући у граду, а затим у београдској тврђави. Када је Београд пао у турске руке, он је још неко време остао у тврђави, а онда је посебним бродом превезен уз Дунав до Беча.

На тој београдској епизоди Линдзијеве историје, која је за нас најзанимљивија, задржаћемо се више нешто касније, а овде можемо само уkratко оцртати даљи животни пут те живописне личности.

Из Беча Линдзи је пребачен у Баден, где се дуго лечио. Захваљујући томе, здравствено стање му се знатно побољшало, али му се рана и касније повремено отварала. Упркос томе, он није напустио војнички позив. Пошто је прездравио, преузео је заповедништво над једним шкотским коњичким пуком у војсци Џона Делримпла, ерла од Стера (John Dalrymple, second Earl of Stair, 1673–1747) и истакао се у бици код Детингена (Dettingen) 1743. Годину дана касније придружио се у Фландрији савезничкој војсци, састављеној од британских, хановерских, холандских и аустријских јединица, која се у рату за аустријско наслеђе борила против француских снага. Имао је чин бригадног генерала, а у борбама је потврдио углед који је уживао као вешт тактичар и неустрашив борац. После тешког пораза савезничке војске у бици код Фонтеноа (Fontenoy) у мају 1745. године, Линдзију је била поверена организација повлачења и он је ту операцију извео тако смишљено и вешто да је месец дана касније унапређен у чин генерал-пуковника. Када је касније исте године у Шкотској избила побуна присталица младог претендента Чарлса Стјуарта („Bonnie Prince Charlie“), унука свргнутог краља Џејмса II, Линдзи се вратио у домовину, где је примио команду над шест хиљада војника и знатно допринео угушењу побуне. Потом се вратио на ратишта у Низоземској. Ту се нарочито истакао у једној бици вођеној у октобру 1746. када је извео изванредно смео и успешан јуриш са својим коњаницима и нанео велике губитке француским снагама. За те и друге заслуге награђен је почетком 1747. године вишим генералским чином.

По завршетку ратних операција те године Линдзијева рана задобијена код Гроцке поново се отворила, али то му није сметало да се, када су борбе обновљене 1748. године, опет прикључи шкотским снагама у Низоземској и учествује у ратним операцијама све до закључења мира крајем те године. Потом се вратио у Лондон и ту му се после краћег времена рана поново дала на зло. Овога пута стање се непрекидно погоршавало и Линдзи је умро после вишемесечног мучног боловања у септембру 1749. године.¹²

Да бисмо подробније размотрили Линдзијеву „београдску епизоду“, која га је на крају стајала главе, морамо се вратити у пролеће 1739. године, када је он, после зимовања у Коморану и Бечу, дошао са својим пуком у Петроварадин.¹³ Ту, у логору који је био

¹² Приказ Линдзијевог живота заснован је на чланку о њему у *Dictionary of National Biography* и на подацима из његових мемоара.

смештен између Петроварадина и „Grannewitz“-а (Prigrevica?), војска је остала све до јуна. Тек почетком тог месеца упућен је један одред пешадије да се улогори у Земуну. После извесног времена тој претходници придружила се и главнина војске, али никакви даљи покрети нису предузимани до половине јула, када је логор премештен у Винчу.

Драматични догађаји који су уследили описани су подробно у трећој књизи Линдзијевих *Мемоара*. Пошто та књига има сложену композицију и садржи описе збивања сагледаних с различитих гледишта, можда би требало најпре рећи нешто о њеној структури. Прво поглавље у трећој књизи *Мемоара* састоји се од три одељка. Њихови наслови су описни, као што је често случај у енглеским књигама из XVIII века, и резимирају садржину текста који следи. Први одељак је најопштији: „Дневни преглед свих покрета царске и турске војске од почетка борби 1739. године до Београдског мира, написан по налогу његовог краљевског височанства принца Шарла Лоренског и проткан посебним запажањима у вези са ерлом од Крофорда, из пера једног официра, његовог знанца“¹⁴. У овај одељак укључени су и дигресија о истовременим збивањима у руској војсци и нека уопштена размишљања, али и једно и друго је повезано с борбама око Београда јер има сврху да оправда исход и последице битке код Гроцке.

Други одељак I поглавља је написао сам Линдзи: „Опис битке код Гроцке и даљег тока ратовања, укључујући приказ битке код Панчева, као и војевања између руске и османске војске. Томе је додата, ради бољег повезивања догађаја, рекапитулација стања у војсци Римског Царства пре кобног 22. јула 1739. године, када је вођена битка код Гроцке. Са запажањима о свему томе. Написао покојни ерл од Крофорда“¹⁵.

¹³ *Memoirs*, стр. 140 и даље.

¹⁴ „The Journal of all the motions made by the Imperial and Turkish armies, from the opening of the campaign in 1739 until the peace of Belgrade; drawn up by the direction of his royal highness prince Charles of Lorraine; and interspersed with particular observations, relative to the earl of Craufurd, by an officer of his acquaintance“, *Ib.*, стр. 127–139.

¹⁵ „A description of the battle of Krotzka; with the sequel of the campaign, containing an account of the battle of Panczova; as also of the campaign between the Russian and Ottoman armies. To which is added a recapitulation, for connection sake, of the situation of the Roman Imperial army before the fatal 22nd of July 1739, when the battle of Krotzka was fought. With observations on the whole. By the late earl of Craufurd“, *Ib.*, стр. 140–172.

Трећи одељак првог поглавља садржи једну дигресију о покретима руске војске, као и „Опис сукоба између војске његовог царског величанства и турске коњице 30. јула код Панчева у Банату“.¹⁶

У другом поглављу треће књиге описана је опсада Београда из дана у дан, а његов наслов гласи: „Општи увод у опсаду Београда. Дневник о току опсаде, писан по упутствима ерла од Крофорда. Споразум о миру и окончање рата. С неким размишљањима о стању у три зараћена царства.“¹⁷

Пошто је тако у прва два поглавља приказан општи историјски, стратешки и војнички контекст аустријско-турских борби око Београда, у трећем поглављу треће књиге излаже се лична Линдзијева судбина у оквиру тих збивања. И то поглавље носи наслов који резимира његову садржину: „Опис поступака ерла од Крофорда пре него што је задобио рану у бици код Гроцке и начина на који је однет с разбојишта. Заједно с дневником о току његове пловидбе уз Дунав од Београда до Беча: његовог путовања оданде до Хановера и повратка у Енглеску. Цео тај приказ је праћен запажањима о стању његове ране.“¹⁸ Тим поглављем завршава се део Линдзијевих *Мемоара* који је од интереса за историју Београда.

Настављајући сада прекинуту нит излагања и враћајући се доживљајима Џона Линдзија, можемо приметити да је после почетног оклевања царске војске у Петроварадину и њеног преласка најпре у Земун, а потом у Винчу, клупко догађаја почело брзо да се одвија.

Исте вечери када се војска улогорила у Винчи, упућен је према турским снагама један контингент састављен од осамсто коњаника, осам батаљона гренадира, триста хусара и једног одреда од триста Срба („Rascians“), којима је заповедао њихов вођа Станиша. Тим јединицама је наређено да покушају да заузму положај у Гроцкој или да – уколико им то не пође за руком – бар прикупе тачна обавештења о снази турске војске. Одреди су ишли споредним путевима

¹⁶ *Ib.*, str. 165–172.

¹⁷ „A first introduction to the siege of Belgrade. A journal of the siege, wrote under the direction of the earl of Craufurd. The treaty of peace and the conclusion of the war. With some reflections on the states of the three contending empires“, *Ib.*, str. 172–200.

¹⁸ „An account of the earl of Craufurd's behaviour before he received his wound at the battle of Krotzka, and the manner in which he was brought off the field. Together with a journal of his voyage up the Danube from Belgrade to Vienna; his journey from thence to Hanover; and his return to England; the whole interspersed with a relation of the process of the wound“, *Ib.*, str. 200–238.

и стазама кроз шуму између цариградског друма и Дунава. Када су се примакли Гроцкој, послали су две групе од по двадесет пет војника да извиде ситуацију у самом месту. Они су продрли у само средиште места, убили двојицу или тројицу Турака, запленили два коња с опремом, а затим се повукли. Тиме су изазвали узбуну, која се пренела из Гроцке у турски логор изнад ње. Заповедник логора је одмах затражио помоћ од великог везира, који се налазио у Смедереву. Овај је хитно послао јаке коњичке снаге, а за њима је кренуо и сам с целом својом војском. Истовремено је наредио јаничарским одредима да убрзаним маршем оду у Гроцку и запоседну све подедне положаје пре него што стигне царска војска. Сви ти покрети су били извршени тако брзо да је још пре сванућа 22. јула постављена јака заседа јаничара у виноградима с обе стране усека којим је водио једини пролаз за непријатељску војску.

У међувремену аустријска војска је била пошла из логора у Винчи, оставивши подигнуте шаторе и упаљене ватре да би заварала Турке и прикрила своје кретање. Одреди су се неометано кретали кроз ноћ све до око три сата, а онда је њихова претходница, неопремно се спуштајући низ усек изнад Гроцке, упала у заседу.

По Линдзијевом мишљењу,¹⁹ у питању је било издајство Срба, мада се из његовог излагања не види у чему се оно састојало. Њих су јаничари пустили да прођу и нису се открили све док нису наишли хусари, на које су изненада отворили унакрсну ватру с обе стране усека. Одмах је завладала велика пометња. И хусари и Срби су се разбежали лево и десно међу јаничаре, не знајући како да се извуку из клопке. Само мали број је остао на окупу и одржао се у усеку до доласка оклопника. Оклопницима је било наређено да брзо притекну у помоћ претходници, па су улетели у усек у пуном трку, тако да су и они упали у ватру. Предњи одреди, притиснути онима који су надирали иза њих, нису могли ни да се зауставе, ни да се развију у борбени поредак, тако да су их Турци једноставно сачекивали и део по део уништавали. Битка, коју је аустријска војска водила у општој пометњи, потрајала је до седам сати увече, када је на обе стране паљба почела да јењава док није све утихнуло. Аустријанци су неко време остали на својим положајима, одакле су могли да слушају вечерње молитве, а затим свирку и славодобитно весеље јаничара. Главни заповедник аустријске војске фелдмаршал Валис сазвао је ратни савет, на коме је одлучено да се трупе повуку. То је извршено још исте ноћи, тако да је до сванућа 23. јула војска стигла у Вишњицу. Ту се опет поставила у борбени поредак очекујући

¹⁹ *Ib.*, str. 142.

напад главнине турске војске. До тога, међутим, није дошло, па је одлучено да се аустријска војска повуче даље, на „прослављене линије принца Еугена око Београда“.²⁰

На крају овог описа наведени су подробни подаци о губицима аустријске војске код Гроцке, а у следећем одељку начин излагања се мења и добија облик ратног дневника о догађајима који су уследили. За сваки датум, почевши од 24. јула, даје се лозинка дана и списак дневних заповести.

Двадесет петог јула војска се повукла са спољашњих линија око Београда и преко два понтонска моста прешла на северну страну Дунава, одакле се, такође преко мостова постављених на мочварном тлу, запутила до новог логоришта код Борче. Следећег дана започети су преговори с аустријским заповедником београдске тврђаве о предаји Београда Турцима. Повлачење је настављено, а све линије одбране око Београда су напуштене. Следећих дана Турци су проширивали своје положаје око Београда и тукли град топовима. Првих дана дејство тог бомбардовања није било велико, али Турци су непрекидно постављали нове топове и појачавали паљбу, истовремено стежући обруч опсаде. Двадесет седмог јула у Београду је објављена забрана да било ко – официр, војник или цивил – помене, јавно или приватно, предају тврђаве. Да би та забрана била што потпуније поштована, постављена су у тврђави и подграђу три стуба за кажњавање оних који је прекрше. Тога дана прекинути су и преговори с Турцима.

На овом месту излагање о току опсаде се прекида да би се изнело мишљење да преговоре није требало ни отпочињати. Постојали су, наводи се, сви услови да се, упркос поразу код Гроцке, сукоб заврши славније него иједан други рат с Турцима. Кривицу за то што Турци нису били до ногу потучени код Београда сноси Руси који нису правовремено притекли у помоћ аустријској војсци.

Аутор се потом враћа хроничарском излагању збивања на београдском попришту. Током ноћи 29. јула царски војници су покушали да спале болницу, цамију и неке куће испред Виртембершке капије, али Турци су их омели, па су успели да спале само неке мање куће у граду, као и један стари млин и неколико старих бродова на Дунаву. У међувремену Турци су се даље утврдили и почели да снажно туку тврђаву топовима. Осим тога, успели су да пресеку довод воде, па је издато наређење да жене, деца и сви који су неспособни за борбу у року од 48 сати напусте град са својим пртљагом.

²⁰ *Ib.*, str. 150.

На том месту прекида се приказ опсаде и прелази се на излагање онога што се дешавало у главнини царске војске после битке код Гроцке. У току ноћи 25. јула војска је прешла преко Дунава и улогорила се код реке Борче. Ту је остала следећа два дана, а онда је стигла вест да су јаке турске коњичке снаге такође прешле Дунав и улогориле се код Панчева, спремајући се да пресеку пут код Јабуге. Да би то предупредила, аустријска војска је прешла Тамиш и напала Турке. Исход није био какав се очекивао: турски јуришни одреди су унели велику пометњу у аустријске јединице, али су оне успеле да се поврате и одупру. После битке обе стране су се повукле у своје логоре. Царске снаге су затим отишле у Панчево, где је 31. јула стигла цела њихова војска и опрема. И овај одељак се завршава тврдњом да су Аустријанци могли да победе и заузму турски логор и нуде се објашњења зашто се то није десило.

У следећем поглављу најпре се даје опис опис географског положаја Београда и наглашава се његов значај као једне од најјачих тврђава у Европи. Затим се укратко помињу раније опсаде града, а потпуније се приказује, уз аналогиије из класичне историје и нека општа разматрања, тактика принца Еугена Савојског при опсади Београда 1717. године. За тиме следи подробно излагање, дан по дан, даљих збивања током опсаде.

До 26. јула Турци су сасвим стегли обруч око Београда. Из дана у дан појачавали су артиљеријску паљбу и повећавали број топова око града. Посада у тврђави се жестоко бранила, а подржавала су је и два ратна брода на реци. Тридесетог јула Турцима је с дунавске стране стигло велико појачање. Турски топови су почели наносити велика оштећења градским зградама, а изморени браниоци су све теже одолевали жестоким нападима. Стога им је 1. августа поред уобичајене плате од 12 крајцара (5 1/5 пенија) одређено и додатно дневно следовање вина. Њихов положај се, међутим, погоршавао из дана у дан, јер су Турцима непрекидно пристизала нова појачања. На почетку опсаде имали су шеснаест топова и једну батерију од девет хаубица, а већ неколико дана касније град је тукло око осамдесет топова великог калибра и још три батерије од по девет хаубица. Деветог августа Турци су уништили неке царске бродове под градом, а у самом граду било је потребно извршити толико поправки утврђења оштећених топовском паљбом „да су на њима били упослени не само грађани него и сви Срби и скитнице које је било могућно скупити“.²¹

²¹ *Ib.*, str. 181.

Следећег дана Турци су усредсредили топовску паљбу на два бастиона, с намером да отворе пролаз за продор у град. Тога дана браниоци су остали без подршке три ратна брода, које су њихови заповедници подигли у ваздух на Дунаву код ушћа Тамиша јер су се нашли у безизлазном положају. Када је пала ноћ, Турци су изнели на истурене положаје још неколико артиљеријских батерија, од којих је једна имала дванаест топова.

Наредног дана (11. августа) дошло је до даљег и наглог погоршања. Турске шајке су се појавиле изнад Вишњице, јер више није било царских ратних бродова да контролишу реку, и до поподнева су пристале не само у турски логор него и на сремску страну. Из Босне су пристигли помоћни одреди и улогорили се на узвишици изнад Саве.

Два дана касније започети су у турском логору преговори о предаји Београда, који су потрајали преко две недеље, у условима све жешћег турског притиска и све већих губитака царске војске. Првог септембра око 11 сати пре подне у град је донета писмена порука генерала Најперга, који је водио преговоре, „да гарнизон обустави паљбу и сва друга непријатељства, јер је мир с опсађивачима скоро закључен“. То поподне преговарачи су се вратили, доводећи таоце за испуњење услова примирја. „Тако се сада сва ратна бура стишала, и Турци су свуда отворено изашли пред своје шанчеве, а неки су јахали и шетали по пољима“.

Следећег дана објављено је да склопљени споразум предвиђа да се Београд преда Турцима, па је у складу с тиме издато наређење становницима да изнесу своју имовину у року од пет дана, уз упозорење да „под претњом смрти не смеју скинути ниједну браву с врата, извадити ниједан прозор нити порушити иједно огњиште“²².

Коначни текст мировног уговора усвојен је 18. септембра, што даје повода за следећа размишљања у *Мемоарима*:

„Тако су Турци поново запосели Београд, из којег су били истерани пуне двадесет две године. Упркос томе што је посади било строго забрањено и да помене предају, град је био предат. После пет недеља у отвореним шанчевима, непријатељ се јесте примакао на петсто или шесто корака од града, али отвор у утврдама који су начинили није био велики, а ојачање направљено иза тог отвора било је подједнако чврсто као и бастион пре него што је отвор пробијен. Посада утврђења у Борчи је два пута одбила нападаче. Супротна обала Дунава била је обезбеђена, а маршом војске према Земуну, Турцима је било онемогућено да

²² *Ib.*, str. 189.

пређу Саву. Да се царска војска понела онако како су учинили малобројни одреди Мађара при опсади Агрије 1652. године, када је Мехмет-паша опколио тај град са 60.000 војника, исход би био часнији. Мађара је било само две хиљаде и они су издржали и одбили тринаест страховитих напада с педесет топова. А да би остали при својој чврстој одлуци, заветовали су се један другоме да нико неће, по цену живота, ни проговорити о споразуму или предаји града...и да непријатељу неће дати никакав други одговор него пушком или топом.“²³

На то се надовезује поређење са заузећем Београда од Турака 1719. године:

„Када се Београд предао принцу Еугену, преко 60.000 Турака било је принуђено да напусти град у врло бедном стању. Али сада је неколико хиљада јадних Немаца морало да остави своја боравишта османлијама. Било је тужно гледати толике јадне беднике како напуштају своје домове и остављају своју имовину Турцима.“²⁴

На овом месту прича се враћа Линдзију и његовим осећањима док је посматрао ту слику:

„Ерл од Крофорда, који је тада лежао рањен у београдској тврђави, из дна срца је жалио губитак тако важног града и подједнако дубоко је сажалевао тужну судбину грађана. У том погледу био је сличан врлом Марку Марцелу²⁵ при опсади Сиракузе, који је, запосевши горњи део града, посматрао испод себе Акрадину, његов најлепши, најутврђенији и највећи део, и притом је, како се прича, горко заплакао, жалећи због погибелји која јој је претила и замишљајући како ће јадно и ружно бити лице града када га војници опустоше и опљачкају, и када све дуго прикупљано богатство буде за један часак разнето.“²⁶

Ово поглавље се завршава разматрањем положаја и даљих изгледа сваке од три зараћене снаге (Турске, Аустрије, Русије), протканим даљим класичним аналогијама и илустрацијама. У следећем, трећем поглављу прати се Линдзијева лична судбина у тим збивањима.

²³ *Ib.*, str. 191–192.

²⁴ *Ib.*, str. 192–193.

²⁵ Марко Клаудије Марцело заузео је Сиракузу 211. г. п. н. е. после двогодишње опсаде.

²⁶ *Ib.*, str. 193.

Током ноћног марша уочи битке код Гроцке, Линдзи је јахао са својим великим пријатељем принцом од Валдека (Waldeck) до око три сата ујутро, када су се примакли прилично близу турским снагама, што је Линдзи знао пошто је претходне ноћи био ту с једним извиђачким одредом. Онда су Линдзи и један пруски генерал који је служио као добровољац одјахали до претходнице, која се састојала од Срба („Rascians“) и хусара, да упозоре њеног заповедника да нису далеко од турских истурених положаја и да треба да се крећу врло тихо. Нису, међутим, одмакли ни педесет метара, када су Турци, скривени с обе стране пута, отворили на њих ватру из мускета. То је изазвало такву пометњу међу Србима да су се разбежали сви изузев њих десетак, које је Линдзи повео, соколећи их на српском: „Хајде, хајде!“²⁷. Међутим, и ти малобројни војници су се разбежали када су видели да су се остали повукли. На самом почетку напада убијен је један Линдзијев слуга и Линдзијев резервни коњ, којег је водио један од двојице сеиза из његове пратње. С Линдзијем је остао други сеиз, али се убрзо и он изгубио јер су, како је касније објашњавао, Срби у бегу одгурнули њега и његовог коња у неки јарак. Оставши тако напуштен, Линдзи се и сам повукао, али се убрзо затим придружио оклопницима генерала Палфија који су кретали у напад. С њима је улетео у само жариште сукоба и у борби је испољио велику храброст, али је после извесног времена коњ под њиме био убијен. Линдзи је наставио да се бори на другом коњу који му је дао један официр све док га није оборио из седла један куршум који му је размрскао бутну кост. Тешко рањен и без пратилаца, Линдзи је остао да лежи као полумртав све док га нису нашли неки гренадири, дигли на коња и извели с попришта. Око осам ујутро нашао га је сеиз како се, самртнички блед и с ногом која је висила само о мишићима, једва одржава у седлу држећи коња за гриву. Одмах га је повео натраг, али када су стигли до усека у коме су се на почетку битке Срби дали у бекство, даље кретање рањеника на коњу било је онемогућено због сталног надирања одреда из супортног правца који су кроз уски пролаз хитали у помоћ својим друговима. Слуга је онда спустио Линдзија с коња и положио га уз ивицу пута, где је овај наставио да лежи у великим боловима и сталној опасности да буде прегажен у налетима коњичких одреда. У међувремену слуга је послао једнога војника на Линдзијевом коњу у логор да доведе Линдзијева кола. Око десет сати паљба се примакла месту на коме је Линдзи лежао, а усек се почео пунити аустријским војницима

²⁷ „Heide, Heide“, an animating word used by the Rascians on the commencement of an attack, *Ib.*, str. 201.

које су Турци потискивали. Око подне су најзад стигла кола с лежajem, па је Линдзи могао да пође у Београд, где је стигао око четири по подне.

Неколико дана касније, 26. јула, болесници и рањеници из аустријске војске пребачени су реком из Београда у Петроварадин и Футог. Тамо су отишли и неки официри. Сам Линдзи је остао у једној кући у граду јер је био прикован за постељу, али је у Петроварадин послао пртљаг и део своје пратње, задржавши само седморицу слугу. Бомбардовање се из дана у дан појачавало и око куће у којој је Линдзи лежао почела су падати топовска ђулад, тако да је било неопходно да се склони на неко безбедније место. Заповедник тврђаве је наредио да се за њега и његову пратњу припреме две просторије и кухиња у приземљу саме тврђаве. Пошто нису смели да померају Линдзија из кревета, а врата на кући у којој је лежао нису била довољно широка, срушили су један зид, а затим га је дванаест војника изнело и пренело заједно с постељом у тврђаву.

У тврђави се Линдзи повратио од страховитих болова које је претрпео приликом преношења и почео је показивати знакове постепеног опорављања. На његов одлазак из Београда се, међутим, још није могло ни помишљати, и он је остао да лежи у тврђави и после закључења прелиминарног споразума о мору (званична примопредаја тврђаве обављена је тек 7. јуна 1740²⁸).

Четвртог септембра Линдзија је посетио секретар француског амбасадора с двојицом Француза у турској одећи који су служили као тумачи. Неколико дана касније рањеник је опет имао угледне посетиоце. Дванаестог септембра син великог везира дошао је с многобројном пратњом турских официра да разгледа тврђаву, па је неколико паша из те пратње дошло с једним тумачем да види Линдзија и изрази своје саучествовање у његовој несрећи. С великим похвалама говорили су о његовом срчаном владању на бојишту код Гроцке, које им је нарочито пало у очи, мада су тек касније сазнали од неких који су га препознали по одећи да је то био ерл од Крофорда.

У међувремену, Линдзи је, упркос тешком стању у коме се још увек налазио, одлучио да отпутује бродом у Беч. Пријатељи су га одвраћали од тога плашећи се да неће преживети напорно путовање, али он је остао при својој одлуци. Аустријски званичници су изашли у сусрет и доделили му један брод с пратњом и лекаром. Преуређивање брода за превоз тешког рањеника потрајало је скоро

²⁸ Н. Томић и др. *Историја Београда*, Балканолошки институт САНУ, Посебна издања, књ. 62, Београд, 1995, стр. 126.

три недеље, а онда је Линдзи изнет из тврђаве и укрцан на брод. Тако је почело његово путовање од Београда до Беча, „што је подухват тако неуобичајен и тако редак, да се на захтев неких угледних људи овде доноси дневник тог путовања, писан по упутствима његовог господства“.²⁹

Захваљујући том дневнику, имамо подробен приказ и завршног дела Линдзијеве „београдске епизоде“.

Брод је испловио у подне 26. септембра снабдевен, између осталог, списком места која треба успут избегавати због тога што су заражена кугом. На броду су поред Линдзија били лекар, лекарова жена, помоћник и један слуга, три Линдзијеве слуге, један млади Шкот или Ирац који је био дошао да се бори као добровољац, али је стигао после битке код Гроцке, куварица и девет чланова бродске посаде. Пошто је требало да плове кроз крајеве опасне не само због куге него и разбојника, Линдзију је додељена и оружана пратња састављена од једног наредника, два каплара и седамнаест редова који су повремено помагали да се брод вуче уз Дунав јер се због дрвећа и конфигурације обала није увек могла користити теглећа марва. Напредовали су споро и два дана касније тек су били прошли Сурдук. Током пловидбе виђали су лешеве људи и стоке у разним фазама распаѓања како их вода носи или леже разбацани дуж обала. То су највећим делом били лешеве бачени с транспортних бродова који су превозили болесне и рањене из Београда у Петроварадин на почетку опсаде. Чули су да је и међу посадом ратних бродова стационараних на Дунаву владала велика смртност, па су и њихови лешеве бацани у реку.

Шестог октобра стигли су у Петроварадин, где су остали три дана, припремајући се за даље путовање. Ту су такође изменили посаду и војничку пратњу. Затим су продужили пловидбу и око месец дана касније пристали су у Пешту, а ту ћемо се и ми, у рано јутро 7. новембра 1739. године, опростити од њега.

Мемоари Цона Линдзија, ерла од Крофорда представљају извор од несумњиве вредности као сведочанство о Београду у једном драматичном раздобљу његове историје. Збивања описана у њима сагледана су са три степенована фокуса изоштрености – у широком европским оквирима аустријског и руског рата против Турске, у ужим топографским оквирима борби око Београда, и, најзад, у чисто индивидуалним оквирима Линдзијевог личног искуства. По

²⁹ *Ib.*, str. 215–216.

разноврсности података и подробности излагања, ти мемоари су прави рудник обавештења и на основу њих можемо да реконструиремо како су се из дана у дан развијале борбе уочи и током опсаде Београда све до закључења Београдског мира.

Линдзи је био или учесник или очевидац онога што се дешавало, тако да читајући његове мемоаре имамо утисак да смо и сами непосредни сведоци давних историјских збивања – и то не само у њиховим широким токовима него и у сасвим ситним појединоцима свакодневног живота. Сазнајемо да официри више воле да им се градови предају споразумом него да их освоје, јер у овом другом случају велики део плена приграбе обични војници; слушамо како у опседнутој београдској тврђави војник прекраћује време свирајући у виолину; изненађени смо што Линдзијев слуга може да узме из библиотеке у београдској тврђави књиге класичних аутора за свог господара; посматрамо фрањевачког фратра како стојећи крај пута код Гроцке нуди последњу причест рањеницима које износе с попришта и присуствујемо његовој погибији; упознајемо се с убитачним методима ондашњих лекара, који Линдзију, потпуно искрвављеном после рањавања и две операције, пуштају крв „да му ублаже грозницу“; гледамо како се доносе четири турска барјака и један добош заплешени у борбама у околини Панчева и пркосно истичу на бедеме опседнутог Београда и сазнајемо мноштво других ствари које уносе аутентични дах минулих времена.³⁰ То је одлика овог списка коју ваља нарочито истаћи јер оно што нам пружа нису само историјски подаци него и жива сведочанства о личним преживљавањима и аутентичним детаљима каква ћемо узалуд тражити у чисто историјским или хроничарским приказима.

³⁰ *Ib.*, str. 196, 212, 208–209, 176.

MEMOIRS OF A BRITISH PARTICIPANT
IN THE DEFENCE OF BELGRADE IN 1739

S u m m a r y

A certain number of British soldiers of fortune took part in the battles fought for the defence of Belgrade in the Austrian-Turkish war in 1739.

The best known among them was John Lindsay, twentieth Earl of Crawford (1702–1749). He was nearly fatally wounded in the crucial battle of Grocka, in which the Imperial forces were heavily defeated and which in fact decided the fate of Belgrade. Crawford was taken from the field to Belgrade, where he lay bed-ridden several months before he recovered sufficiently to be transported by a specially equipped ship to Vienna.

A detailed account of his exploits before he was wounded and of his stay in Belgrade during and after the siege, was written, under his direction, by an officer of his. This account and several other relations associated with the Belgrade campaign were included in Lindsay's *Memoirs*, which were first published after his death, in 1753 (2nd ed. 1769).

The paper analyzes the structure of the books, summarizes the various reports incorporated into it, and discusses its value as a rich and reliable source for the study of the siege and surrender of the Belgrade fortress to the Turks in 1739.

Јелица НОВАКОВИЋ-ЛОПУШИНА
Београд

БЕОГРАД У ПУТОПИСИМА ХОЛАНДСКИХ ДИПЛОМАТА

Као поморска нација Холанђани су своје интересе углавном везивали за поморску трговину и саобраћај. Пловни путеви водили су их преко Балтика ка сировинама и тржиштима Пољске и Русије, преко Средоземља ка Блиском истоку, преко Атлантика ка југу Африке и Америци, преко Пацифика ка Јапану, Цејлону, Аустралији, Новом Зеланду и Индонезанском архипелагу. Отцепивши се од хабзбуршког, католичког Низоземља, млада Република уједињених низоземских провинција одредила је у 17. веку сопствене стратешке циљеве. С једне стране се, одмах после Енглеске, укључила у трку за успостављање колонијалних поседа, с друге стране је интензивирала своје односе са Отоманском империјом као значајним политичким и економским фактором на европској сцени. Руководећи се својим омиљеним слоганом, да је боље бити Турчин, тј. муслиман, него

¹ „Beter Turks dan paaps“.

римокатолик¹, слали су своје одабране дипломате у Цариград како би код Порте осигурали себи повлашћен положај у односу на своје католичке ривале.

Уобичајен начин путовања ових емисара био је морски, при чему су кретали из неке од медитеранских или јадранских лука. По-времено се, међутим, дешавало да се одреде за копнени пут преко Београда и Ниша. Године 1668. постојао је један додатни повод за промену маршруте. Претходне, 1667. године, из Венеције је за Цариград био кренуо новоименовани холандски амбасадор Јорис Крок. Пловидбу Јадраном прекинуо је на неколико дана у Дубровнику с намером да одатле настави копном. Није му, међутим, било суђено да стигне на своје одредиште: 6. априла 1667. страдао је заједно са још око 5 000 људи у стравичном земљотресу који је задесио Дубровник и околину.²

Дневник Јустинуса Колијера

За Кроковог наследника је 31. маја 1668. одређен Јустинус Колијер који је са пратњом и великим бројем скупочених поклона³ кренуо 4. јуна из Беча како би 28. августа стигао у Цариград на аудијенцију код султана. Деоницу од Пеште до Београда прешли су Дунавом. Којим темпом се тада путовало, видимо из следеће његове забелешке приликом поласка:

„До Београда нам је остало још ваљаних петнаест дана путовања. То је град који је смештен на ушћу Саве у Дунав: има добар положај и заслужује да буде први град Србије, мада није њен главни град, већ је то Смедерево које није далеко одатле. Сулејман га је заузео 1520, сто година након што је Мурат потчинио Смедерево“ (Colyer, 1672:24).

„(...) Тврђава се налази у средини, на једном лепом узвишењу, окружена двоструким шанчевима и високим зидом који прети да се сруши због немарности Турака.“

Из ове забелешке се такође види да је Колијер био добро упознат са историјом Балкана (мада се година пада Београда не подудара са званично прихваћеном 1521) и да се темељито припремао за нову дужност. Осим на умешност и знање Колијер је могао да се ослони и на побољшан дипломатски рејтинг Аустријанаца чијој делегацији се био придружио, с обзиром да су Турци били претрпели значајне

² За детаљнији опис овог страдања види путопис Jakoba van Dama (Novaković-Lopušina, 1999:64).

³ De Lange, 1670:415.

губитке у аустријско-турском рату и да су били жељни војног предаха. То произлази и из његовог описа уласка у Београд.

„... угледали смо седамнаестог [јуна] Београд и неколико шајки које су се придружиле флоти како би јој помогле да уплови у градску луку. Турски војници покретали су ове лепе барке снагом весала, не знајући да ли себи да честитају што им је тако богата флота бродова дошла као плен, или да се радују што један тако велики и пожељан гласник⁴ долази да огласи мир. Оно што је сигурно, то је да се не може замислити страх који људи имају од наставка рата, и радост коју су показали на вест о миру. То је оно што их је обавезивало да учине све што је у њиховој моћи да почасте, услуже и обавезу ове странце за које су веровали да су весници мира: упркос томе што су их до малопре сматрали за своје најопасније непријатеље. Свакојаки свет, који је дотрчавао са свих страна како би их видео, заузео је обале Дунава, покрио све кровове града и попунио све тргове“ (Colyer, 1672:34).

Да је Колијера заразило победничко осећање Аустријанаца, види се из начина на који описује турску војну посаду:

„Иначе, као што је то случај са нашим телом, код којег су најјачи и најснажнији удови уједно и најистуренији, исто тако је то и са овом великом и пространим империјом. На њеним границама се може видети велики број изврских официра и веома добар избор војника; али унутрашњост, па ни сам Београд, који се може сматрати главним градом европског дела Царства, не представља ништа значајно. Избројали смо отприлике две хиљаде људи који су дошли пред амбасадора. Међутим, са изузетком неколицине јаничара, то су биле коморције, подељени у три чете: прву су чинили крзнари и сукнари обучени у црвене тканине; другу су чинили кројачи обучени у крзна; а трећу месари, упадљиви због својих буздована пуних шиљака и овна везаног свиленим ужетом, уплетеним у алке, који је ишао испред њих као да им је капетан. Ето помпе којом су ови варвари дочекали грофа, не само у Београду, већ и у свим осталим градовима.

Треба истаћи да тих две хиљаде војника не чине зрели и снажни људи; могли су се видети само млади, и деца неспособна за ношење оружја које већина није ни имала. Једном је бодеж био читаво наоружање; други је имао копље које је било знаменито само

⁴ Мисли се на аустријског амбасадора коме се Колијер прикључио у Бечу.

по својој старости. Трећи је опет имао само јатаган; четврти лук и тоболац, али без стрела. Могли су се видети сирочићи од дванаестак година и мање, који су заузели места својих очева страдалих при прелажењу реке Рабе (Raab), скрштених руку, са јаничарским капама на глави и тужног држања. И док се овај велики број војника, наизглед рођених само да једу и пију, храни окрутношћу, неосетно задобија борбени дух: да ће једног дана достићи ранг оних који чине срж и снагу Отоманског царства. Јер велика је разлика између ефективног стања и оног што гласине и репутација од њега направе“ (Colyer, 1672:35–36).

Осећања која су западњаци гајили према Турцима била су, заправо, амбивалентна. С једне стране су испољавали презир према култури коју су осећали као инфериорну, с друге стране су их засењивали моћ и богатство отоманске елите, будући њихове скривене фантазије. Помпезна етикета и култ уживања остављали су велики утисак на калвинистичком трезвеношћу васпитаване Холанђане. Наравно, врхунац раскоши и помпе чекао их је у Цариграду, али већ у Београду су могли да осете нешто од тог источњачког, бајковитог протокола.

„Заповедник места и Капици-паша, затим Хасан-ага, велики везир султанов и његов премијер, одређени да дочекају амбасадора, примили су га веома љубазно и одвели до шатора постављених за пријем, где су се окупиле званице, намирисане по обичају, а пиће се радо служило у круг“ (Colyer, 1672:37).

Каснији путописци посвећивали су аудијенцијама већу пажњу од Колијера, али зато из његових бележака сазнајемо занимљиве податке о сусрету аустријског и дубровачког амбасадора, јер очигледно је и тада у Београду владао динамичан дипломатски живот.

„Амбасадор или изасланик града Дубровника (Raguse) при Порти стигао је у Београд да донесе дарове, или да плати уобичајени харач, што је знатно увећало радост и узвишеност правоверника. Отишао је у посету царском амбасадору у раскошној одори и са капом у стилу венецијанских сенатора, у пратњи четрдесетак особа, све пешака, са изузетком двојице коњаника. Ова два амбасадора великодушно су се обавезала један другом и сред ових варвара закључила веома блиско пријатељство: да ће се борити до победе“ (Colyer, 1672:39f).

Победничким заносом одише такође опис светковине католичког дела градске популације. Колијер је наине био стигао у Београд

уочи празника светог Јована Крститеља,⁵ који је у организацији фрањевачких фратара достојно прослављен.

„Браћа фрањевци имају у Београду мали манастир: празник светог Јована Крститеља био је приспео у време амбасадоровог боравка у овом граду; он је отишао до њихове капеле како би јој указао почаст музиком. Исто вече запаљене су ватре на равници испред града, величанствени концерти мешали су се са трештањем труба и буком добоша. Ова светковина је приређена или да би се рекло збогом и најавио наш одлазак, или да би се славила успомена на неколицину мученика који су спаљени на тај дан. Турци су истовремено славили празник Аврамове жртве, а како немају навике да користе звона, то су га огласили топом са тврђаве, на шта је уследила паљба лакше артиљерије постављене на обали реке. Ово славље потрајало је три дана, међутим, ма шта они радили, њихова светковина никад неће достићи хришћанску“ (Colyer, 1672:39).

Непомирљивост ислама и хришћанства, која избија из ових редова, последица је тадашњег сукоба интереса, али и конкретног ангажмана Колијера и аустријског амбасадора око ослобађања хришћанских заробљеника и робова. Рат и војни походи који су претходили њиховом доласку имали су за последицу велики број заробљених војника и отетих цивила. Задатак дипломатских емисара био је да издејствују њихово ослобађање. Ова вишевековна пракса трговине људским животима очигледно ни у двадесет и првом веку није изгубила ништа од своје актуелности.

„Турци су били заробили више људи у бици код Кладова (Neugrade), пореклом из различитих крајева Аустрије; сада су били у прогонству, у овим крајевима, и жарко су чезнули за слободом. Још није постојала могућност да им се помогне; међутим, уверили смо их да ћемо у повратку покушати да их избавимо. Татари су у овој земљи продали веће количине хришћана које су заробили на својим уобичајеним походима; Аустрија је била одвојила извесну суму новца за њихов откуп; амбасадор је томе придодао свој део, а и свештеници језуити су се постарали да то буде прилична свота. На тај начин ће велики број тих несрећника имати средства да се врати кућама“ (Colyer, 1672:38).

Појединачне судбине су, међутим, увек упечатљивије и дирљивије од безличних бројки. Из „веће количине хришћана“ Колијер је

5 24. јун по новом календару.

издвојио причу о једној прелепој девојци која је игром зле судбине доспела као робинја у Београд да би се одатле вратила у своју родну Моравску као хришћанска јунакиња.

„Храброст једне више него врле девојке постао је леп предмет дивљења читавог света; била је изузетна лепотица од шеснаест или седамнаест година, протестантске вероисповести. Татари су били опустошили Моравску (Moravie) и отели је заједно са сестром, а потом продали једном турском паши. Овој заробљеници ништа није недостајало сем њене отаџбине: и само је требало да се одрекне своје вере да би била савршено срећна. Али како је добробити своје душе давала предност над свим благом света, није престајала да говори и да понавља кроз сузе: Одузмите ми живот али немојте веру. Сматрам да је недостојно хришћанског имена да још дуже венем међу варварима. Шта чекате? Ја видим смрт као врхунску срећу и као највећу утеху. Живот ми је неподношљив и никад га нећу одвојити од своје вере. Паша, њен господар, у међувремену је задављен по налогу великог везира. То је оно што је побудило наду у скору промену за ову истинску хришћанку и што је умањило њен страх да ће бити одведена у сарај. Новост о њеном ослобађању стигла је убрзо затим: од њене очевине је плаћено хиљаду златних талира за откуп. И амбасадор је хтео да пружи свој допринос па је одредио кочије које ће њу и једну другу девојку сличне судбине одвести у Аустрију и вратити њеној породици“ (Colyer, 1672:197f).

Овакве приче голицале су машту читалаца, а истовремено су преносиле веома важну поруку о непоколебивој истрајности праве вере. Питање праве вере било је од велике политичке важности на овом граничном простору религија и вероисповести. Један од дипломатских задатака аустријског амбасадора био је да издејствује веће привилегије за католичку цркву.

„Добио је, између осталог, овлашћења која су дозвољавала језуитима и другим верницима: 1. да се слободно крећу читавом Угарском, Славонијом (Sclavonie) и Хрватском (Croatie) како би помагали хришћанима, 2. да оправе цркве и места где су раније живели 3. да буду изузети од пореза које су им обласни гувернери немилосрдно наметали, 4. и намета које су тражиле владике православне цркве, 5. да практикују своју вероисповест у свим земљама подређеним султану, без икаквих препрека“ (Colyer, 1672:166).

Нису, дакле, сви хришћани били једнаки, они са моћнијим залеђем су ипак били „једнакији“. Интересантно је да је такво стање

ствари стављало Колијера пред етичке дилеме. Током свог боравка у Цариграду присуствовао је веома мучним сценама док се у пратњи својих домаћина возао галијом по Босфору. Робови-веслачи, везани ланцима, били су највећим делом Срби.

„Веома тужан призор на све стране и тим пре достојан сажаљења што скоро да није било наде да се нађе било какав начин за њихово ослобађање: јер разум је хтео да се више залажемо за своје земљаке него за друге“ (Colyer, 1672:102).

По повратку из Цариграда Колијер је упркос фасцинантности и егзотичности утисака које је одатле понео, истински одахнуо кад је поново угледао Београд са чијих обала је већ назирао благодети своје цивилизације.

„Када смо стигли у Београд, изгледало је да је небо постало милосрдније и да се поново осећала благодет зефира“ (Colyer, 1672:196).

Дневник Конрада Шуца

Барон Конрад Шуц (Conrad Godard Nicolas Schutz, 1727–1802) рођен је у Мастрихту (Maastricht), у провинцији Лимбург, као потомак француских хугенота који су у другој половини седамнаестог века од прогона побегли у Републику. Априла 1756. Шуц је напустио свој родни град и упутио се дилижансом за Цариград где је на предлог амбасадора, барона Алберта Ошпијеа (Albert Hocheperied), постављен за аташеа холандске амбасаде. У периоду 1756–1766 био је саветник, а од 24. маја 1764. па све до доласка Вилема Дедела 12. јула 1765. био је отправник послова.

Шуцов дневник, сачуван иначе само у рукопису, један је од најинтересантнијих сведочанстава о југоисточној Европи осамнаестог века. Као млад и неискусан дипломата Шуц је широм отворених очију посматрао људе и пределе, и искрено, што иначе није изразито својство његове струке, бележио своја запажања. Прелазак са аустријске на турску територију доживео је као катаклизмични судар цивилизација од којег се опоравио тек у раскошном амбијенту Цариграда.

Ево шта бележи о Земуну у који је стигао 23. маја 1756. године:

„Земун је прилично неугледно место, окружено једино плотовима. Куће су веома мале и обложене даскама, а непоплочане улице прљаве. Толико је било блата да сам ја чак крајем месеца маја био приморан да идем у чизмама. Уз све то има доста радњи, што грчких, што турских, али мало или скоро нимало

друштва за људе високог рода. Ту је обично смештен гарнизон од 200 до 300 људи које с времена на време замењују трупе стационаране у Петроварадину.

То је, иначе, због близине Београда једно од најнепријатнијих служби за оног ко је тамо заповедник, с обзиром на свакодневну изложеност разноразним зачикавањима и неугодностима од стране Турака. Уважени гроф де Вилар је без сумње заслужио пријатнију, узвишенију и лукративнију службу“ (Schutz, 1756:28).

Од грофа де Вилара, свог земунског домаћина који га је гостио неколико дана, опростио се на обали Дунава где га је чекао тумач задужен да прати стране делегације до Цариграда.

„Господин Јани,⁶ један од нижих курира у служби бечког двора на кога сам рачунао сходно договору који је господин гроф де Вилар склопио са њим у вези праћења до Цариграда и бриге о мојој исхрани и коњима, чекао ме је на месту где се обично врши укрцавање за прелаз преко Дунава до Београда. Ту смо се и укрцали и опростили од уваженог грофа де Вилара и његових храбрих официра. Ушао сам у лађу на весла заједно са својим пратиоцем и када смо кренули низ реку, видео сам на обали господина грофа и његове офицере како скидају капе и на сав глас три пута узвикују „срећан пут“. Како бих им показао своју захвалност, одговорио сам им истим знаком и испразнио шаржере свих пиштоља које смо имали“ (Schutz, 1756:27).

Прави културни шок Шуц је доживео оног тренутка кад се искрцао у београдском пристаништу. Ненавикнут на другачије културне обрасце, био је ужаснут понашањем тадашњих Београђана.

„Из Земуна у Београд прешли смо за нешто мање од сата. Искрцао сам се на копно како бих отишао до куће одакле обично креће курир. Сви које сам успут видео подсећали су ме на злочинце, тако да ми се након напуштања пријатног друштва у Земуну учинило као да сам из Раја доспео у Пакао. Кад сам стигао пред капију куће до које ме је довео мој курир Јани, нашао сам се истог трена окружен неколицином простих Турака од којих је један испитивао моју косу, други моју одећу, а како нисам био нимало навикнут на такво исказивање љубазности,

⁶ Јани, највероватније Грк пореклом, пратио је за извесну новчану надокнаду изасланике до Цариграда и помагао им својим знањем турског језика и обичаја.

само што се нисам увредио, када ме је Јани, који је то видео, замолио да уђем у кућу како не бих више био изложен безобразлуку светине“ (Schutz, 1756:28).

Међутим, ни у кући која му је била одређена за конак није престајало чуђење и згражавање. Јаз између помпезних аудијенција и убогог смештаја није престајао да зачуђује тадашње емисаре.

„Господин Јани се затим упутио код паше тј. управитеља Београда како би замолио буљубашу да нам припреми коње. Предложио ми је да му се придружим како бих се поклонιο паши, али пошто сам имао на уму да се не могу представити пред господом управитељима празних руку, ја сам се извинио. Господин Јани се вратио са поменутим буљубашом и ми смо вечерали негде око десет сати увече. То је био први пут да сам јео на источњачки начин. Треба имати у виду да смо седели на поду, прекрштених ногу као кројачи, за округлим столом од дрвета на који је била стављена једна округла справа која се зове *бурекмет*. На њој су послужена јела, а око ње је обавијена тканина на плаве и беле пруге која нам је свима служила као убрис. Имали смо само ножеве од шимшировог дрвета, а прсти су нам служили као виљушке, што ми је деловало тако чудно да сам се морао уздржавати да се не насмејем.

После вечере сам легао на једну простирку а да се нисам ни свукао. Како ми нико није рекао да се у Турској не могу наћи ни душеци ни постељина, морао сам се током читавог свог пута од Београда до Цариграда служити торбом као узглављем и капутом као постељином“ (Schutz, 1756:28f).

Након кратког и неудобног сна Шуц је већ следећег јутра напустио Београд. При изласку из града доживео је свој једини пријатни београдски сусрет:

„Пролазећи поред тврђаве учинило ми се да је у веома лошем стању. На молбу мог водича отишао сам да се поздравим са официром који је био на стражи. Тај муслиман ме је примио веома учтиво, понудио ме је кафеом, осим тога ме је почастиио лулом као и разноразним орасима и дуваном за пут. Одужио сам му се противуслугом у сребру, што сам му уручио преко господина Јанија“ (Schutz, 1756:29).

На ободу града присуствовао је, међутим, двома сценама које су му дефинитивно помутиле успомену на Београд и Турско царство.

„Док сам излазио кроз београдску капију, један турски простак ухватио је мог коња за узде и зауставио ме. Таман сам хтео да

му задам неколико удараца бичем како бих га се ослободио, када је господин Јани крикнуо да га не ударам. И након што платисмо неколико пара том неваспитанку за пролаз, што је изгледа обичај, настависмо пут.

На извесном одстојању од града захватише ме страх и ужас док смо пролазили поред двојице криминалаца набијених на колац покрај главног пута. Мој водич ми исприча следеће о томе: Отац и син су због плачкања путника и лоповлука по друмовима стављени на муке које су у Турској предвиђене за слична недела. Без обзира што су ови несрећници можда заслужили казну, овај ужасни приказ ме је веома потресао и улио ми је такву одвратност према окрутности Турака да сам се такорећи покајао што сам кренуо на овај пут“ (Schutz, 1756:29).

Путовање Јоана Раје ван Брекелерварта и Вилема Дедела

Десетак година након Конрада Шуца, тачније почетком јула 1765, у Београду су боравили Јоан Раје ван Брекелерварт и Вилем Дедел, новоименовани амбасадор Републике при Порти. Пријатељство ове двојице племића доживело је врхунац током тог заједничког путовања за Цариград где је Дедел убрзо затим умро „од последица једне непријатне болести“.⁷

Током пута Јоан Раје је бележио своја запажања у писмима пријатељима, док је Дедел водио дневник.⁸ Оба ова сведочанства се изврсно допуњују и дају упечатљиву слику о приликама и обичајима тог доба. Као и многи њихови претходници и ова двојица путника стигла су до Земуна бродом из Пеште. У Земуну их је у карантину очекивао тумач са Порте чији је задатак био да их пребаци у Београд. Све придошлице из Турске биле су, иначе, обавезне да у карантину проборава три месеца пре него што би им се дозволио наставак путовања. Ове мере предострожности биле су неопходне, јер је у Турском царству, па и у Србији, било случајева куге.

„Дошао је одмах по нашем приспећу. Ушли смо у контумац⁹ како бисмо с њим преговарали на крајње чудан начин и то на растојању од шест стопа“¹⁰ (Dedel, 1987:42).

Што се преласка из Земуна у Београд тиче, Рајеова и Деделова искуства се умногоме подударају са Колијеровим. На средокраћи

⁷ Flinkenflögel, 1987:6.

⁸ Деделов дневник сачуван је само у рукопису.

⁹ Латински назив за карантин; може се наћи и код Вука Караџића.

¹⁰ 1,70 m.

су прешли из аустријског чамца на турску галију, где их је веома љубазно и церемонијално примио тефтедар, уз обавезну кафу и ушећерено воће, док се са Калемегданске тврђаве чула канонада топова у знак добродошлице. Упркос почетне нелагодности што се нашао окружен толиким муслиманима, Раје ван Брекерлварт је био очаран живописним изгледом војника. Да је долазак хришћанске делегације и даље била изузетна атракција за турске становнике града, види се из реакције коју су изазвали.

„Чим смо дошли до друге обале, искрцали смо се како бисмо избегли јуриш бескрајне масе људи која се на хиљаде сјатила из радозналости да види хришћане. Одмах се попесмо на коње које нам је послао паша тј. управитељ града. Пратио нас је шпалир јаничара са дугим штаповима у рукама, држећи на одстојању руљу и друге знатижељнике који су притрчавали са свих страна. Нашој поворци претходила су четворица достојанственика на коњима, са сребрним штапићима у рукама са којих су висили ланчићи са турским полумесецом или султановим грбом. Затим је следило неколико пашиних официра и мигмандар тј. изасланик Порте, после њих тумач, након којег је следио амбасадор и сви ми остали, са собарима и послугом на зачељу. Са оваквом свитом стигосмо до куће која је била спремљена за наш дочек и у којој се налазила читава чета јаничара одређених за нашу заштиту“ (Dedel, 1987:43).

И Дедел у свом дневнику спомиње оружану пратњу чији је задатак био да држи масу на одстојању. На такав разуздани дочек и неопходност што бржег одласка у скровитост коначишта био их је упозорио тефтедар, међутим, за разлику од Јоана Рајеа, Дедел није имао ока за питорескност уличних призора.

„Послушао сам га, знајући да је народ у Београду веома рђав и да се не тако давно жестоко побунио“ (Dedel, 1765).

За разлику од Дедела, а и од свог земљака и далеког претходника Шуца, Јоан Раје није био толико згранут нити ужаснут, већ пре поласкан овако масовним дочеком. Можда зато што је располагао ширим образовањем, или зато што је као син холандског гувернера Суринама од рођења имао контакте са другим културама, углавном, он се није осећао нелагодно кад је ступио међу тадашње Београђане.

Што се смештаја тиче, он се од Шуцовог боравка није ни најмање поправио, али је Јоан Раје на то пре гледао са ироничним хумором него са иритацијом.

„Били смо запањени када смо угледали леп хотел у којем је требало да боравимо: више је личио на шталу него на при-

стојну кућу. Био је то свакако најгори смештај који се могао замислити; ружне спаваће собе, умрљани зидови, округла врата која се нису могла затварати, свуда прозори са решеткама. Под, делимично дрвен а делимично од камена, био је пун рупа од пацова.

После два дана боравка у овој прелепој палати одведени смо у аудијенцију код гувернера“(Dedel, 1987:43).

Пријем код београдског паше, тј. гувернера, како га је Раје назвао, оставио је дубок утисак на обојицу путника. Посебно су били импресионирани церемонијалом, али и чињеницом да паша није становао ништа луксузније од њих.

„Стигавши до резиденције, очекивали смо да ћемо видети лепу кућу, али смо са запрепашћењем приметили да она није ништа боља од нашег смештаја.

Тамо смо затекли огроман број људи који су били дворјани Његове екселенције која је наишла убрзо након нашег доласка, ослањајући се на двојицу коњушара. Био је то достојанствен старац који је својевремено био јаничарски ага и члан многих влада, да би недавно био постављен за пашу читаве Србије. Дакле, веома висока личност.

Примио нас је учтиво и након што нас је по обичају земље окадио, почастиио нас је кафом и шербетом, амбасадору је поклонио црвени кафтан обрубљен хермелином, а нама неке друге, веома једноставне. После ове церемоније вратили смо се у наш смештај увијени у ту одећу као за бал под маскама“(Dedel, 1987:43).

С обзиром да је Јоан Раје био само радознали племић без стварних дипломатских задужења, могао је себи да приушти извесну дистанцу и иронију. Деделов опис ове аудијенције више је усмерен на детаље и на тумачење тих детаља у оквиру дипломатске игре преговарања. Из његовог дневника тако сазнајемо да су паша и тефтедар холандској делегацији најпре послали поклоне: „цак бадема који су се били укварили, цаk сувог грожђа, свеће, хлеб, шећер и добру кафу“(1765). Затим су по Дедела и његову пратњу дошли кићеним коњима на којима су одјахали до пашине резиденције – једне мрачне и ружне куће, како бележи Дедел. По турском обичају паша није одмах примио амбасадора Дедела већ га је пустио да чека у једној од соба где му се након неког времена придружио. Паша је сео на софу, а гост преко пута њега, на столицу. Сви остали присутни, укључујући и Јоана Рајеа, морали су да стоје. Дедел је свог домаћина поздравио на низоземском, а његов говор је преводио тумач са

порте. Током аудијенције служени су кафа, слатко и мирисна вода, с тим што је најпре служен паша, а онда његов гост. Дедел такође помиње поклон који је добио од паше: хермелински огртач далеко бољег квалитета од огртача које су добили чланови његове пратње. Дедел је поврх тога на поклон добио и коња на којем је био дојахао у аудијенцију.

Ове изразите статусне разлике регистровали су подједнако и амбасадор Дедел и његов пратилац Јоан Раје. Овог другог су, међутим, осим церемонијала и статусних разлика интересовале и неке суштинске карактеристике турске управе:

„Турци у Београду имају велики гарнизон јаничара под заповедништвом паше који је ипак понекад принуђен да се повинује овој поноситој војсци која по својој природи нагиње побуни. Често се због ситнице побуњују тако да градом у стварности владају те безобзирне војничке банде, што је за последицу имало то да смо ми током четири дана боравили као затвореници у собама како не бисмо били изложени наметљивости и увредама тог грубог света“ (Dedel, 1987:44).

После почетне заслепљености почастима, Јоан Раје је након четири дана почео да разабире стварне односе у граду Београду. Самовоља, неслобода, прљавштина, недостатак комфора, почели су да потискују утиске бајковитости и егзичности. Слично Конраду Шуцу и Јоан Раје је приликом напуштања Београда безмало жажалио што је кренуо на пут.

„Можете замислити да ми се први утисци о Турској нимало нису допали и зато вам отворено признајем да сам помало почео да сумњам у читав свој пројекат, али боравак у Цариграду ме је ипак умирио. Као што пословица каже, *нема руже без трња*“ (Dedel, 1987:44).

Ова завршна реченица сажима на неки начин суштину холандског виђења Београда у осамнаестом веку. Овај град је за холандске путнике – превасходно дипломате – био предворје једног њима непојмљивог али, ипак, фасцинантног света. У том су предворју морали да превазиђу културни шок који је код многих трајао све до Цариграда. Оно што је њих као људе политичког начина размишљања привлачило била је моћ и све што уз њу иде: утицај, раскош, привилегије. Турска провинција, па дакле и Београд, само су будили предосећаје о оном што их је чекало у центру још увек моћног царства на Босфору.

Занимљиво је да је крајем седамнаестог века Београд по опису Јустинуса Колијера био град са мултикултурним идентитетом и да

га је он, макар само историјски, везивао за Србе и Србију. Та свест да је турској владавини претходио један словенски, хришћански период као да се у потпуности изгубила код холандских путника у наредном веку. Неиздиференцирана слика какву су они оставили о Београду говори можда више о њиховим предубеђењима и предрасудама него о стварном саставу становништва тог доба. У једном се, међутим, сви они слажу: Турци нису улагали у Београд који је тих деценија попут рашчерупаног ратног трофеја више пута мењао своје привремене господаре. Неодржавање и пропадање урбаног наслеђа очигледно је била и остала константа све до краја турског присуства.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Coljer/Colyer, Justinus,
1668 *Dagregister van 't gene is gherencontreert op de reyse van Constantinopolen tot Adrianopolen.* 's-Gravenhage.
1672 *Journal de monsieur Colier.*
- Dedel, Willem D.,
1765 *Kort dagverhael van mijn rijze uijt Den Haag nae Constantino plen welke ik gebonnen heb in het einde van het jaer 1764.* UB Amsterdam: coll.hss. III * F 36. (rukopis).
- Flinkenflögel, W. N.,
1987 *Entre perruques et turbans. De reis van een Amsterdamse edelman naar de Levant, 1764–1769.* Amsterdam.
- Lange, Petrus de,
1664 *Historie van den Turkse en Ungarise Oorlogh. Tussen Mahomet de IV. en den Rooms Keyser Leopoldus in Sevenbergen, Ongarie, en de Keyserlijke Erf-Landen.* Amsterdam.
1670 *Kort kronijkje, behelsende alle de voornaemste Geschiedenissen die er in de tijd van 120 Iaren van Anno 1550. tot 1670. in de Nederlanden, als elders zijn voorgevallen.* Amsterdam.
- Novaković-Lopušina, Jelica,
1999 *Srbi i jugoistočna Evropa u nizozemskim izvorima do 1918.* Beograd.
- Raye van Breukelerwaert, Joan,
1764–1766 *Voyage en Allemagne et en Turquie.* KB Den Haag: 133 M 59. (rukopis).
- Schutz, Conrad-Godard Nicolas,
1756 *Journal du Voyage de Conrad-Godard Nicolas Schutz de Maastricht à Constantinople l'an 1756.* ARA I coll. Aanw. 1972 V. (rukopis).

BELGRADE IN THE ACCOUNTS
OF THE DUTCH DIPLOMATS

S u m m a r y

After separating itself from the Hapsburg Catholic Low Countries, the new Republic of the united Dutch provinces set its own strategic aims in 17th century. On one hand, right after England, it entered the race for establishing colonial dependencies and, on the other, it intensified its relations with the Ottoman empire as a significant political and economic factor on the European scene. Being guided by its favourite motto that it was better to be a Turk i.e. a Moslim than a Roman Catholic, they sent their chosen diplomats to Constantinople so that they could ensure a privileged position for themselves by Porta as opposed to their Catholic rivals.

The usual way of travelling of these emissaries was by sea, when they started from a Mediterranean or Adriatic harbour. However, it happened occasionally that they chose to travel by land across Belgrade and Niš.

The paper discusses a few travel accounts written by various authors. It describes the stays of Justinus Colyer, Conrad Schutz, Joan Raye as well as Willem Dedel in Belgrade in 17th and 18th century.

For the Dutch travellers, who were mostly diplomats, this city was a vestibule to an incomprehensible but still fascinating world. In this vestibule they had to overcome a cultural shock which held some of them all the way to Constantinople. The thing that attracted them as the people with a political way of thinking was the power and everything that went with it: the influence, luxury and privileges. Turkish province, which means Belgrade as well, only awakened the predictions about what awaited them in the centre of still powerful empire on the Bosphorus.

It is interesting that, at the end of 17th century, according to the description of Justinus Colyer it was a city with the multicultural identity and that he linked it, at least historically, to the Serbs and Serbia. It seems that the awareness of the fact that the Turkish rule was preceded by a Slavic Christian period was completely lost by the Dutch travellers in the succeeding century. Undifferentiated picture of Belgrade they left may tell us more about their prejudices and biases than the real attitudes of the inhabitants. Yet all of them agree at one point: the Turks did not invest in Belgrade which, during those decades, like a war trophy torn to pieces changed its temporary masters several times. A lack of maintenance and devastation of the urban heritage would evidently be a characteristic of the Turkish presence here.

Horst FASSEL (Хорст ФАСЕЛ)
Tübingen (Тюбинген)

DIE ENZYKLOPÄDISCHE DONAUBESCHREIBUNG: EINE TYPUS UND SEINE ENTWICKLUNG VOM 17. BIS ZUM 20. JAHRHUNDERT. BELGRAD-BILDER IN FESTEM RAHMEN

I. GATTUNGSSPEZIFISCHE BESONDERHEITEN DER REISEBESCHREIBUNG

Der Reisebericht, der hier mit der Formel „Transkulturelle Texte“ umschrieben wird, gehört, auch wenn das noch nicht mit der angemessenen literaturhistorischen Konsequenz herausgearbeitet worden ist, zu den zentralen Genres gerade der britischen Literatur und erfährt gerade in letzter Zeit eine erfreuliche literarische und wissenschaftliche Konjunktur. Von der „offiziellen“ Literaturgeschichtsschreibung oft marginalisiert, zwischen Fiktion und Sachtext changierend und die verschiedensten Genres und Diskurse in ein dialogisches Spiel bringend, stellt er gerade für die poststrukturalistischen Theoriebildungen eine interessante Herausforderung dar. Indem die Vertextung von reisen einerseits mit der Kulturgeschichte des Reisens selbst und einer Soziologie der Stereotypisierung des Eigenen und des Fremden („Imagologie“) und andererseits auf einer eher literatur- und diskurswissenschaftlichen Ebene mit Fiktionalisierung des Anderen zusammen gesehen werden muß, zwingt sie zu einem interdisziplinä-

ren Forschungsdesign, das ein wichtiges Korrektiv zur herkömmlichen philologischen Verengung der anglistischen Literaturwissenschaft bilden kann.“¹

Daran stimmt: ein pluridisziplinärer Ansatz zur Erforschung von Reisebeschreibungen ist begrüßenswert. Zuvor müßte jedoch genau bestimmt werden, welche Zielsetzung jede Einzelwissenschaft mit der Erschließung von Reisebeschreibungen verbindet. Die Historiker haben Reisebeschreibungen oft als Quelle benutzt, ohne anfänglich die Kriterien der Erzählforschung zu berücksichtigen – und jede Wiedergabe von Reisen kann in unterschiedlichen Erzählformen erfolgen –, die Geographie hat Reisedarstellungen ebenfalls als Informationsquelle genutzt: nachdem jedoch die geographischen „Entdeckungen“ nicht mehr mit dem gleichen Impetus wie im Zeitintervall 15.–17. Jahrhundert erfolgten, nachdem man annahm, die meisten Reiserouten zu kennen, hätte eine Interessenverlagerung stattfinden können. Die Literaturwissenschaft hat die Reisebeschreibung meist als Teil der nonfiktionalen Literatur betrachtet, bis sich die Erzählforschung ihrer annahm und sie als einen Grenzbereich zwischen fiktionaler und non-fiktionaler Literatur erkannte oder – wie dies Pfister festhält – zwischen Sachtext und Fiktion changiert.

Es ist wichtig, darauf hinzuweisen – wir haben dies schon 1978 in unserer Promotionsschrift „Die deutsche Reisebeschreibung und ihre Form in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts“ getan² –, daß in den Reisebeschreibungen sowohl die Erzählerrolle, als auch der Text der Beschreibung und die Leserrolle jeweils doppelt definiert ist:

- A. Der Erzähler ist zunächst eine konkrete, historische Persönlichkeit, aber dieser Realitätsbezug kann durch die angenommene Erzähler-Rolle (des Naiven, des Alleswissenden, des Militärs, des Snobs usw.) ergänzt und verändert werden.
- B. Der Erzähltext enthält :
 - 1. den Längsschnitt, der die Reiseroute bzw. den tatsächlichen Reiseverlauf aufzeichnet.

¹ Siehe Pfister, Manfred in: Internet, 20.04.2001, Stichwort: Transkulturelle Texte. Manfred Pfister, ein 1941 geborener Anglist hat mit Arbeiten über englisches Theater debütiert („Studien zum Wandel der Perspektivenstruktur in elisabethanischen und jakobäischen Komödien“, 1974; „Das Drama. Theorie und Analyse“, 1977), sich mit dem Strukturalismus beschäftigt („Structuralism in Germany“, 1980).

² Jassy 1983, 270 S. (=Jassyer Beiträge zur Germanistik; 3).

2. Den Querschnitt, in dem jeweils ein Aufenthaltsort näher beschrieben wird.

Für 1. Ist der zeitliche Verlauf der realen Zeitdauer angepaßt, was durch genaue Zeitangaben, durch Hinweise auf die Dauer der Reise auf dem jeweils zurückgelegten Abschnitt verdeutlicht werden kann. Für 2. Spielt die reale Zeit mitunter eine untergeordnete Rolle, das Verhältnis erzählte Zeit – Erzählzeit wird, wie bei fiktionalen Texten, in Abhängigkeit von der Erzählintention ausgestaltet.

Bei 1. Sind die Landschaftsdarstellung, die Präsentation von Land und Leuten Ansatzpunkte für Einschübe fiktionaler Passagen (Anekdoten, Erzählungen, Schwänken usw.) Möglichkeiten, den Sachtext durch Fiktion zu ergänzen und auszubauen. Bei 2. Gibt es zahlreiche Möglichkeiten (Reportagen, Städtebilder, Biographien, Erzählungen, Novellen) die non-fiktionalen Anteile zu reduzieren und dafür die fiktionalen zu intensivieren.

- C. Bei der Rezipienten- bzw. der Leserrolle ist der reale, zeitgenössische Leser (die Lesergruppe) von einem idealtypisch oder nach bestimmten subjektiven Vorstellungen konzipierten Leser zu unterscheiden. Literatursoziologie und Rezeptionsästhetik können diese doppelte Bestimmtheit des realen bzw. abstrakt intendierten Lesers (der Lesergruppe) untersuchen.

Wenn man diese Kriterien berücksichtigt, kann man die tatsächliche Bedeutung der einen oder anderen Quelle für die zeitgeschichtliche bzw. landeskundlich-geographische Forschung präziser bestimmen. Ebenso kann für die jeweilige literaturgeschichtliche Untersuchung die Symptomatik der jeweiligen Ausgestaltung der Erzählrahmens der einzelnen Reisebeschreibungen erfaßt werden.

Damit im Zusammenhang steht auch die Möglichkeit, die Auswirkungen der tatsächlichen Reiseerlebnisse und der gelehrten, angelesenen Informationen auf die Form der Reisebeschreibung nachzuprüfen. Sie sind in jeweils epochenspezifischen Ausprägungen und mit jeweils veränderten Einzelschwerpunkten anzutreffen.

II. DIE DONAUBESCHREIBUNGEN

Sieht man von Herodot und den frühen Reisenden und Geographen ab, die oft ihre unsicheren Informationen heute verschollenen Quellen entnommen haben, dann beginnt die Beschreibung der Donaureise zusammen mit den Türkenkriegen, für die der Donauraum einen wichtige geopolitischen Hintergrund abgab.

Als 1396 bei Nikopolis das Heer der westeuropäisch-christlichen Ritter um König Sigismund von Ungarn von den Türken vernichtend geschlagen wurde, geriet ein bayerischer Mitstreiter, Hans Schiltperger (1380–1438), in türkische Gefangenschaft. Er hat nach seiner Befreiung eine frühe symptomatische Beschreibung des Donauraumes verfaßt, die durch den Begriff „Exotik der Ignoranz“ am besten bezeichnet wird.³ Eine solche Zusammenstellung „exotischer“ Elemente im Rahmen von Donau-Darstellungen bleibt so lange vorhanden, so lange die konkrete Reise aufgrund der Sprach- und Informationsbarrieren das Verständnis für die bereisten Gebiete wenig fördert. Wo sich Erläuterungen ergeben oder wo Bekanntes den Zugang zum Unbekannten erleichtert, erhalten wir – auch bei Donaureisen des 16. und 17. Jahrhunderts – nachprüfbar konkrete Erkenntnisse. Dies ist zum Beispiel der Fall bei der Reisebeschreibung des Haigerlochers Salomon Schweigger (1551–1622), der 1581 eine Pilgerfahrt nach Jerusalem unternahm und eine eingehende Beschreibung u.a. der Befestigungsanlage von Komorn liefert.⁴

1. Enzyklopädische Donaubeschreibungen

Wir wenden uns jedoch einem besonderen Typus der Donaubeschreibung zu, der 1664 von Sigmund von Birken geschaffen wurde und der bis zur Donaubeschreibung des österreichischen Schriftstellers und Journalisten Ernst Trost – 1968 – beibehalten wurde. Die internen

³ Der Begriff wurde von dem Bukarester Komparatisten Edgar Papu in seinem Buch: *Călătoriile Renaşterii şi noi structuri literare* (Die Reisen der Renaissance und neue literarische Strukturen, Bukarest 1967) geprägt und bezeichnet die Verwendung von Topoi, die alles dem Reisenden Unbekannte oder Unverständliche durch Phantastik und Exotik umschreiben. Schiltperger, der die türkische Sprache nicht beherrschte, außerdem auch nicht die der kleinasiatischen Gebiete, die er als Sklave durchreiste, gibt bei seinen Beschreibungen der Exotik und märchenhaften Erklärungsmustern den Vorzug.

⁴ Sie Schweigger, Salomon: *Neue Reyßbeschreibung aus Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem*, Nürnberg 1608.

Schwerpunkte wurden im Laufe von dreihundert Jahren zum Teil geändert, die Grundstruktur aber hat sich erhalten.

Es geht um die vollständige Beschreibung des Donaulaufs von der Quelle bis zur Mündung, die immer wieder nach dem gleichen Muster vorgenommen wurde:

- a. Man stellte Überlegungen über die Quelle und die Mündung der Donau in einer Rahmenkonstruktion an, die das gesamte Einzugsgebiet der Donau berücksichtigte
- b. Man unternahm es – zunächst im Zeichen humanistischer Faktenanhäufung, danach nach dem Muster aufklärerischer Informationsexhaustivität – womöglich das gesamte Wissen über den Donauraum (historisch-politische Geschichte, Landesbeschreibungen, kulturelle und sprachliche Erörterungen) in die Darstellung einzubringen.
- c. Der Donauraum wurde in Kulturzonen gegliedert: es handelte sich um jeweils drei

Abschnitte: den deutschen Teil, die österreichisch später: österreichisch-ungarische Komponente), die mittlere und untere Donau.

Diese Dreiteilung wird in den späteren Ausformungen des Typus beibehalten, wobei die Konnotationen sich im Laufe der Zeit ändern, ebenso das Informationsangebot, was den Stellenwert der einzelnen Abschnitte immer wieder neu definiert.

Um die Details des Typus zu untersuchen, präsentieren wir die Reisebeschreibung des Modell-Stifters Sigmund von Birken (1626–1681). Die erste Fassung seiner Donau-Beschreibung erschien 1660 in Nürnberg: „Der Donau-Strand mit Allen Ein- und Zuflüssen, angelegenen Königreichen, Provinzen, Herrschafften und Städten, auch derselben Alten und Neuen Nahmen, vom Ursprung biß zum Ausflusse... auch sampt kurtzer Verfassung einer Hungar- u. Türkischen Chronik und Des Anno 1663 und 1664 geführten Türkenkrieges, beschrieben“.⁵

Birkens Donaubeschreibung wurde zu wiederholten Malen aufgelegt, z.B. die oben genannte Fassung erneut 1683. Außerdem wurde der „Neu vermehrte Donau-Strand ...“ in verschiedenen Fassungen publiziert, die jeweils Ergänzungen an der Ausgabe von 1664 und den

⁵ Nürnberg: Jakob Sandrart 1664.

jeweiligen Ausgaben des „vermehrten Donau-Strandes“ vornahmen. Wir gehen auf folgende Ausgaben ein: 1664, 1668, 1683 und 1690. Der eigentliche Text der Donaubeschreibung bleibt unverändert. Ergänzt wird der Anhang, der sich auf die Türkenkriege bezieht. 1664 und 1668 hat sich nichts geändert, 1683 werden die Türkenkriege der sechziger Jahre hinzu genommen und dargestellt. In der Ausgabe von 1690 finden wir zwar noch nicht die 1686 erfolgte Befreiung von Ofen dargestellt, aber auf den 34 zusätzlichen Seiten der „Continuation“ findet man, außer der Registrierung der zahlreichen ungarischen Empörungen gegen die Habsburger, von der Verschwörung von Zrinyi und Frangepany bis zu Thököly und den Kuruzzen, eine eingehende Beschreibung der Belagerung von Wien im Jahre 1683 und der Niederlage der Türken gegen die vereinten christlichen Heere unter der Führung des polnischen Königs Johann Sobieski.

In der Erstausgabe des „Donau-Strandes“ finden sich in der Vor-Erinnerung Erläuterungen zur Zielsetzung und zur Arbeitsweise von Birken, die bei der Interpretation der drei Kulturzonen hilfreich sind. Die Bedeutung einer tatsächlichen Reise wird von vornherein unterstrichen, denn: „Wer den Zweck richtig treffen wollte, müste, mit großen Kosten, die Situation, Distans und Beschaffenheit deren Oerter und Flüsse, erstlich mit den Augen, Füßen und Ohren, hernach erst mit den Händen abmessen. Wäre zu wünschen, daß jeder Fürst und Herr seinen verständigen Geographum, sein Gebiet zu durchwandern, verköstete: so hätte man von allen Ländern eine richtige Wissenschaft zu hoffen.“⁶ Das Primat genauer Beobachtungen und Vermessungen ist Birken bekannt, und er hält es für eine erste Priorität wissenschaftlicher Darstellungen, daß diese auf präziser und persönlicher Beobachtung beruhen. Da jedoch im Donauraum in der Zeit, als Birken seine Donaubeschreibung plante, ein Umherreisen nicht nur von der Unterstützung der einzelnen Gebietsherren abhing, war es dem Nürnberger Autor nicht möglich, die selbst gestellte Forderung zu erfüllen, und er tut das, was er auch beim Abfassen der Chronik der Habsburger getan hatte, er stützt sich auf historische und geographische Vorarbeiten und erstellt eine gelehrte Reisebeschreibung, die sich auf keinerlei persönliche Erlebnisse und Beobachtung stützen kann: „Gegenwärtiger Donau-Strand ist, mit sonderbarem Fleiß, aus Historischen und Geographischen Schriften zusammen

⁶ Siehe: Birken, Sigmund von: *Der Donau-Strand mit Allen seinen Ein- und Zuflüssen, angelegenen Königreichen, Provinzen, Herrschaften und Städten*, Nürnberg: Sandrart 1683, o. S.

getragen worden.“⁷ Der Vorteil für den Leser soll darin bestehen, daß er alle genauen Orts- und Flußnamen in Birkens Buch vorfinden kann; wo diese dem Verfasser nicht bekannt sind, hat er sie weggelassen.⁸ Die Leerstellen kann der potentielle Leser, der für einzelne gebiete oder Orte bessere Kenntnisse als der Verfasser hat, selbst ausfüllen; das ist schon fast ein interaktiver Buchentwurf!

Birken beabsichtigt demnach, sich die vorliegende Literatur über den Donauraum kritisch anzueignen und den Leser zu Teilnahme an der Verbesserung der Einzelinformationen anzuregen. Danach folgt die eigentliche Beschreibung, die mit einer Diskussion über die Quellflüsse der Donau einsetzt. Dazu werden die Äußerungen der antiken Autoren, von Herodot und Aristoteles bis in die Zeit Birkens registriert. Der Verfasser entscheidet sich dafür, Eschingen – dann Donau-Eschingen – als Ursprungsort für die Donauquelle anzunehmen, wie dies in zahlreichen geographischen werken geschah; daß die Donauquelle in Donaueschingen auch dargestellt wird, soll diese Hypothese untermauern. Bei der Darstellung der Donaumündung wird auf die verschiedenen Donauarme eingegangen und die Mündung des Kiliaarms als wichtigste festgehalten. Über die Sandbarrieren – ein Thema des 18. und 19. Jahrhunderts – weiß Birken noch nichts, ebenso wenig sind ihm die anderen, schiffbaren Donauarme bekannt.

Die Strukturelemente der Reisebeschreibung werden in den einzelnen Ausgaben nicht angetastet: so wird die Form der Spaziergänge entlang des Donaulaufs und der einzelnen Nebenflüsse mit ihrem jeweiligen Einzugsgebiet beibehalten, ebenso die Ansätze zu einem „Helden-Saal“, wenn in einzelnen Territorien die bekanntesten Persönlichkeiten der Lokalgeschichte in Erinnerungen gerufen werden. Daß die Landschaftsschilderung zu den Spaziergängen hinzutritt und die Form arkadischer Schäferdichtung andeutet, geht bei Birken auf sein und seiner Zeitgenossen großes Vorbild, auf Martin Opitz (1597–1639) zurück, der mit seiner „Schäfferei von der Nimfen Herzynie“ (1630) eine Modell für die Nachkommenden geschaffen hatte: bei einem Spaziergang auf den Besitzungen der Grafen Schaffgotsch wird bei Opitz die Geschichte des erwähnten Grafengeschlechts und die Geschichte des von ihnen beherrschten schlesischen Territoriums wiedergegeben. Außerdem findet der Erzähler, eine Art Schäfer, der Natur und Naturbeschreibungen liebt, in einer Höhle den „Helden-Saal“, in dem er die Porträts der Grafen Schaffgotsch und die der berühmtesten Zeitgenossen vorfindet.

⁷ Siehe: ebenda, o. S.

⁸ Ebenda, o. S. :“Wo man gezweiflet, hat man lieber, was schlechte Oerter betrifft, den Platz leer lassen, als Ungewissheit ansetzen wollen: bleibt also dem Leser Raum, seine eigene Erfahrungheit mit beyzutragen“

Eine solche Vorgabe wirkt in der Darstellung von Birken nach, der auch einen „Chur- und Fürstlichen Sächsischen Helden-Saal Oder kurtze, jedoch ausführliche Beschreibung der Ankunft, Aufnahme, Fortpflanzung und vornemste Geschichten dieses höchstlößlichen Hauses...“⁹ verfaßt hat, in welchem die Geschichte – beginnend mit Moses – bis zu den zeitgenössischen sächsischen Herzögen verfolgt wird. Durch Porträts der jeweiligen Fürsten, deren Biographie und Taten präsentiert werden, ergibt sich die emblematische Form: der Namen des Fürsten gibt die Inscriptio, das Bild (Pictura) enthält die wichtigsten Insignien der jeweiligen Persönlichkeit, und die Birkensche Beschreibung kann als Deutung der Persönlichkeit, als Subscriptio betrachtet werden.

In der Reisebeschreibung werden die Porträts durch Veduten ersetzt, und zu diesen Städtebildern fügt Birken jeweils Städtebeschreibungen. Diese unterscheiden sich je nach Kulturzone, denn für Deutschland und Österreich werden außer den historischen auch kulturgeschichtliche Informationen gegeben, ebenso werden Angaben zu Besonderheiten der jeweiligen Ortschaft gemacht. Östlich von Wien, in der dritten Kulturzone, beschränkt sich die Darstellung auf Berichte über politische, bevorzugt über militärische Ereignisse. Wenn für die „deutsche“ und „österreichische“ Donau und ihr Einzugsgebiet Geschichte und Kultur prägend erscheinen, so kann man für die Mittlere und Untere Donau, wo die Informationsmenge drastisch reduziert wird, vor allem über kriegsrische Auseinandersetzungen etwas mitteilen.

1.2 Ausprägung des Typus bis 1968

Dies entspricht dem Wissen des 17. Jahrhunderts und den Gegebenheiten der damaligen Zeit, die tatsächlich von den Machtkämpfen zwischen dem osmanischen Reich und den christlichen Staaten Mittel- und Westeuropas geprägt war. Erstaunlicher ist, daß diese Dreiteilung auch in den Nachbildungen der enzyklopädischen Donaubeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert beibehalten werden. Dies gilt z.B. für die wohl umfassendste und einflußreichste Donaubeschreibung des 18. Jahrhunderts, für Johann Hermann Dielhelms „Antiquarius des Donau-Stroms: oder Ausführliche Beschreibung dieses berühmten Stroms, von

⁹ Nürnberg: Johann Hofmann 1678, 674 S. Auch in seiner Chronik der Habsburger – „Ostländischer Lorbeer-Hayn von dem Höchstlößlichen Erzhaus Oesterreich“ (1656) hat Birken Strukturelemente des Opitzschen Modells eingebaut.

seinem Ursprung und Fortlauf, bis er sich endlich in das schwarze Meer ergießt“.¹⁰ Dielhelm hatte zahlreiche Vorarbeiten geleistet, wie dies in unserer Anmerkung 7 nachzulesen ist. Diese seine Beschäftigungen führten schließlich folgerichtig zum „Antiquarius des Donau-Stroms“, der wie seine Vorgänger das gesamte Wissen der Zeit aufzunehmen hatte. Daß es sich dabei bloß um Wiederholungen, wie bei Birken handelt, daß die drei Kulturzonen beibehalten werden, daß selbst die Form des Spazierganges, nicht aber die Einschübe des „Helden-Saales“ sich klar abzeichnen, muß erwähnt werden.

Wie groß der Unterschied einer selbst erlebten Reise zu der gelehrten – die frühere Informationen wiederholt – ist, kann an einem Beispiel der Reisedarstellung des Handelsmannes Nikolaus Ernst Kleemann gezeigt werden, der 1770 von Wien bis zur Donaumündung bei Kilia (bei Kleemann: Kilianova) reiste. An der Grenze zur Türkei angelangt, wartete er in Semlin ab, wann er die türkische Einreisegenehmigung erhält. Außerdem tauschte er sein Schiff für das besser gebaute Schiff des französischen Gesandten Chevalier de St. Priest ein. Dann geht es los: „An dem bestimmten Tage unserer Abfahrt von Semlin schickte der Consul abermals einen bedienten, um uns einzuholen. Was doch die

¹⁰ Siehe J.H.D.: *Antiquarius des Donau-Stroms ... bis ins verflossene 1784 Jahr accurat beschrieben; zum Nutzen der reisenden und andern Liebhabern*, Frankfurt a. M.: Van Düren (1785). Über Dielhelm waren keine biographischen Angaben zu ermitteln. Dagegen ist bekannt, daß er schon 1739 einen *Antiquarius des Rheins* veröffentlicht hat (*Rheinischer Antiquarius: ... nebst einer kurzen Beschreibung der vornehmsten Städte in Holland ...; mit Anmerkungen, Karten, Kupfern*, Frankfurt a. M., 1739), der 1776 neu aufgelegt wurde. Außerdem hatte er einen ähnlichen Versuch über den Neckar, Main, die Lahn und Mosel vorgelegt (*Denkwürdiger und nützlicher Antiquarius des Neckar-, Mayn-, Lahn- und Mosel-Stroms, welcher die wichtigsten und angenehmsten geograph-, histor- und politischen Merkwürdigkeiten von dieser 4 Flüsse Ursprung*, Frankfurt a. M.: Stock's sel. Erben u. Schilling, 1740, 5, [2] Bl., 762 S.), der als Band 2 der Rheinbeschreibung galt. Als Band 3 der gleichen serie wurde ein *Antiquarius der Elbe* publiziert (*Denkwürdiger und nützlicher Antiquarius des Elb-Stroms: ... nunmehr als 3. Band des Rheinischen Antiquarii gesammelt*, Frankfurt a. M. o.J.). Schließlich faßte Dielhelm seine Kenntnisse über Deutschlands Wasserstraßen in dem Werk: *Allgemeines Hydrographisches Lexicon Aller Ströme und Flüsse In Ober- und Nieder-Deutschland: Worinnen In Alphabetischer Ordnung mehr als 1000. Haupt- und bey 2500. Zuflüsse nach ihrem Namen, ... beschrieben ... werden*, Frankfurt am Mayn: bey Stoks sel. Erben u. Schilling, 1743, [14], 685 S.; das Lexikon erschien 1748 in einer zweiten Auflage. 1747 war der „Wetterauische Geographus“ erschienen, der in alphabetischer Reihenfolge die Orte der Wetterau beschrieb.

Griechen für verbindliche Leute sind! Nicht etwann aus einem wahren Diensteifer, alles aus wahrer attischer Höflichkeit. Da wir eben zu Schiffe gehen wollten, so wurden wir durch die von Belgrad herüber gekommenen türkischen Schiffsleute, welche wegen der Abführung unseres Schiffs an den Pallisaden stunden, in einige Verlegenheit gesetzt. Ihre Forderungen waren ungeheuer. Endlich nach langem Handeln ließen sie sich mit der Hälfte begnügen. Sie hatten kaum das Schiff übernommen, so kam schon wieder ein Kahn solcher hungeriger Türken, unterwegs stießen noch drey andere dazu; unser Schiff wimmelte am Ende von lauter Türken, und dies geschah zwar deswegen, wie man mir berichtete, um ihre Gerechtsame zu behaupten, und Antheil an dem Golde zu haben, woran ich auch nicht den geringsten Zweifel trug. Zu mehrerer Sicherheit, um von diesen unangenehmen Gästen nicht noch mehr beunruhigt zu werden, ließ ich auf einer Insel landen, die Belgrad gegenüber liegt, und ich fuhr mit meinem Hadgi, dem Dolmetsch, und Schreiber des Consuls über den Strom. Mein Dolmetsch und ein Janitschar sollten unterdessen auf dem Schiffe bleiben, und Wache halten. Der ehrliche Armenier war so entzückt, weil er sich nunmehr auf türkischen oder vaterländischen Boden befand, daß er vor lauter Freude über den Ofner und Sikloser Wein herfiel, und keinen Tropfen davon übrig lies. Er hatte in einer Zeit von anderthalb Tagen mit seinem frommen Muselmanne 20 gute Maaß verschlucket, welches mein ganzer Vorrath war. Hätte ich mir so etwas träumen lassen, so hätte ich mich in Belgrad sehr leicht versehen können, aber dies war nun nicht, und so hatte ich denn das Vergnügen, daß ich einige Tage Donauwasser trinken mußte.“¹¹

Die Darstellung des Ich-Erzählers ist lebendiger als die berichtend-nüchterne Rekapitulation von Wissen in den gelehrten, enzyklopädischen Reisebeschreibungen. Dafür erfahren wir meist auch bloß Einzelheiten über persönliche Erlebnisse, die von unterschiedlicher Qualität sind. In der zitierten Episode ist es von Interesse, daß die Donauschiffer Wein statt Wasser tranken, was als hygienische Vorsichtsmaßnahme zu gelten hat. Die Handelsgepflogenheiten im türkischen Machtbereich sind ihrerseits interessant, ebenso das Griechen-Bild, das sich auf die Antikebegeisterung des 18. Jahrhunderts berief und die realen Repräsentanten Griechenlands verklärte. Wie die Eindrücke durch die Notwendigkeit, die Erläuterungen von Übersetzern zu beurteilen und Wissen aus zweiter Hand zu erlangen, problematisch sein können, zeichnet sich ebenfalls ab.

¹¹ Siehe: Kleemann, Nikolaus Ernst: *Reisen von Wien über Belgrad bis Kilianova, durch die Butschack-Tartarey über Kavschan, Bender, durch die Nogew-Tartarey in die Crimm ...*, Wien: Ghelen 1773, S. 6–7.

Von größerem Interesse – da bei Kleemann eine eigentliche Belgrad-Beschreibung fehlt – ist die Naturkulisse; zuvor aber gibt es die Darstellung eines Abendessens, zu dem der Fremde, der Reisende Kleemann, vom griechischen Konsul eingeladen wird.¹² Wieder sind es volkskundliche Informationen, die wir erhalten. Auch die Problematik des Kleemannschen Fremden-Bildes zeichnet sich ab. Es wird kontrastreicher ausgestaltet, als die Bestechungspraktiken der türkischen Beamten wiedergegeben werden. Dann jedoch folgt ein Naturbild:

„Die Gegenden und Berge, die unter Belgrad an der Donau liegen, das immer daran stoßende Gebirg Athos hatte eine ungemein schöne und reizende Lage in meinen Augen; wenigstens waren sie weit angenehmer, als die ungarischen Auen und Heiden. Aber hier stellten sich auch größere Gefährlichkeiten entgegen. Wir mußten über 6 Strudel oder Wasserfälle, welche die Türken Dalila, die auf beyden Seiten daran liegenden hohen Felsengebirge aber Warma nennen.“¹³ Das ist – durch den Gegensatz flach-vertikal – ein Ansatz zur pittoresken Reisebeschreibung, wie sie von Friedrich Sengle definiert wurde.¹⁴ Damit ist aber – durch Anekdoten gekennzeichnet – das Belgrad-Erlebnis bereits beendet, ohne daß – wie in den gelehrten Reisebeschreibungen – Details über Geschichte und gegenwärtigen Zustand mitgeteilt werden. Die Erlebnisse bestätigen bloß den Eindruck eines Orient-Topos, der durch Konotate wie Bestechlichkeit, Betrügereien, Belästigungen charakterisiert wird.

¹² Siehe ebenda, S. 7–8. „So bald ich in Belgrad ankam, giengen wir zum Consul. Er wartete schon mit dem Essen auf uns; wir mußten uns ohne alle Ceremonien nach tückischer Gewohnheit sogleich an den Tisch setzen. Ja, so ein Gastmahl mit einem guten Gerüchte in Wien vergleichen zu wollen, dies wäre gar zu schmerzlich. Es wurde eine ganze menge Speisen aufgetragen, aber keine einzige war leidlich zugerichtet; ich stand hungerig vom Tische auf. Eben da erhielt ich den Paß vom Bacha; er war auf mich, auf meinen Dolmetsch, und Reisegefährten ausgefertigt, fast des nämlichen Inhalts, als der kaiserlich-königliche von Wien, welcher in Semlin in die türkische Sprache übersetzt und aufbehalten wurde. Nachmittags ging ich mit dem Consul in die Maut. Sie war in einem Kaffeehause. Für eine so große Stadt macht dies Mautamt die erbärmlichste Figur von der Welt. Der Obermautner (Gumriktchi Bacha) ein alter Türk, sah nicht besser aus. Er hatt eine ebenso alte hölzerne Truhe vor sich stehen, welche die Kasse bedeutete. Wenigstens ersparen diese Leute Dinte und Papier; es wurde alles mündlich abgehandelt.“

¹³ Siehe ebenda, S. 10–11.

¹⁴ Sengle, Friedrich: *Die literarische Formenlehre. Vorschläge zu ihrer Reform*, Bonn 1967.

Nach Dielhelms „Antiquarius“ werden die enzyklopädischen Donaubeschreibungen zahlreicher. Sie sind im 19. Jahrhundert z.B. auch an die Donaureisen mit dem Dampfschiff gebunden, die seit den späten dreißiger Jahren des Jahrhunderts von der Donaudampfschiffahrtsgesellschaft im Linienbetrieb angeboten werden. Die „Pittoreske Donaufahrt von Ulm bis Konstantinopel“¹⁵ – der Titel suggeriert schon das Gestaltungsprinzip der Landschaftsdarstellung, es handelt sich um „pittoreske“ Bilder, die aus antithetischen Einzelementen zusammengestellt werden. In den Jahrbüchern der Donaudampfschiffahrtsgesellschaft entwickeln sich in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts Reiseführer, in denen die Erzählerrolle auf objektive Sachberichte reduziert ist, der Text ebenso fast ausschließlich Sachinformationen vermittelt und die Abschnitte auf die Schifffahrtsrouten beschränkt werden. Trotzdem sind die Strukturelemente der enzyklopädischen Donaubeschreibungen noch erkennbar. Wir wählen die Ausgabe des Jahres 1911: „Die Donau von Passau bis zum Schwarzen Meere“.¹⁶ Die Diskussion über die Donauquellen leitet die Donaubeschreibung ein, nachdem zuvor die reisebedingungen mit der DDSG von Seite 7 bis 10 mitgeteilt wurden. In der „Einleitung“¹⁷ wird die Geschichte der Diskussion über die Donauquellen mitgeteilt und dann ein kurzer Überblick über den Flußverlauf bis Passau eingeschaltet. Auch Argumente für die Bedeutung des Flusses finden sich: „Die Donau ist auch der Kosmopolit unter den Strömen Europas. Welch wechselndes Leben entfaltet dieser Strom vor unserem Auge! Welche Völkerschaften und Nationen grüßt die Welle, die dem Sonnenaufgang rastlos entgegeneilt!“¹⁸ Dann folgen die Reiserouten von Passau bis Linz, von Linz bis Wien, von Wien bis Budapest, von Budapest bis Belgrad und Orsova und von Orsova bis zum Schwarzen Meer. Zwischengeschaltet ist eine Wienbeschreibung, was die Bedeutung der ehemaligen Kaisterstadt betont und einen Österreich-Schwerpunkt erkennen läßt. Dieser ist auch bei der Doppelstadt Semlin (Zimony?)/ Belgrad gegeben, denn im Falle von Semlin wird die Zugehörigkeit zu Österreich-Ungarn hervorgehoben und das „malerische“ Rundbild beim Ausblick vom „Zigeunerberg“ und von der Hunyadi-Burgruine beschrieben und darauf hingewiesen, daß „Zimony“ ein beliebter Ausflugsort ist. Im Falle von Belgrad werden keine touristischen Attraktionen genannt, dafür wird die militärische Bedeutung seit dem Altertum und bis in die Gegenwart unterstrichen,

¹⁵ Wien 1838.

¹⁶ *Saison 1911. I. k.k. priv. Donaudampfschiffahrtsgesellschaft*, Wien (1911), 238 S.

¹⁷ Ebenda, S. 10–15.

¹⁸ Ebenda, S. 13.

denn schon die Skrodisker „erkannten die Bedeutung dieser Stelle am Zusammenfluß der Save und der Donau, wählten dieselbe zu ihrem militärischen Stützpunkt und errichteten die ersten Befestigungen, welche sie in ihrer Sprache Singidunum nannten.“¹⁹

Zwar werden Hotels, ein Park erwähnt, aber die Ruinen der Prinz-Eugen-Burg sind – als eine Erinnerung an frühere Kriege – offensichtlich von größerer Bedeutung dieser serbischen Hauptsadt, die 1911 90.600 Einwohner gezählt haben soll.

Es geht darum, daß für die Abschnitte an der Unteren Donau – wie schon im 17. Jahrhundert – bevorzugt militärische Objekte zitiert und beschrieben werden. Die dritte Kulturzone – wie bei Birken – ist damit noch in der Darstellung präsent.

Im 19. Jahrhundert war dennoch – durch die Türkenkriege, durch die wirtschaftlichen und kulturellen Beziehungen zu den Ländern an der Mittleren und Unteren Donau das Repertoire an historischem, politischen, gesellschaftlichen Informationen beträchtlich angewachsen. Dies führt zu einer Verschiebung der Dimensionen der Präsentierung der einzelnen Donauabschnitte bzw. der drei Kulturzonen. Ein symptomatisches Beispiel hierfür ist die Donaubeschreibung von Alexander F. Heksch (1836–1885).²⁰ Ihr Vorgänger war der „Illustrierte Führer auf der Donau von Regensburg bis Sulina“.²¹ Außerdem hatte Heksch auch einen „Illustrierten Führer durch die ungarischen Ostkarpathen, Galizien, Bukowina und Rumänien“²² und ebenfalls 1882 einen Budapest-Reiseführer.

Seine Donaubeschreibung zeichnet sich durch ihre Proportionen und ihr äußerst reichhaltiges Informationsangebot aus. Nach der Diskussion der Quellflüsse, vor dem Schlußkapitel über die Donaumündung, finden sich ausführliche Städtebilder. Schon für Ulm sind – bei dessen damaliger Einwohnerzahl von 26.300 – knapp zehn Seiten für die Darstellung vorbehalten: es geht um die geographische Bestimmung der Lage der Stadt, um eine Beurteilung der wirtschaftlichen Bedeutung

¹⁹ Ebenda, S. 167.

²⁰ Heksch, Alexander F.: *Illustrierter Führer durch Budapest und Umgebungen*, Wien: Hartleben 1882, XVI, 272 S. Außerdem hat der in Ofen Geborene, der zunächst Kaufmann, danach Journalist war, Reiseführer und eigene Prosawerke sowie Übersetzungen publiziert, z.B. *Lose Blätter. Erzählungen* (1880), *Blüten aus dem Osten* (1884), *Aus Ungarns Novellenschatz* (1884).

²¹ Wien 1880.

²² Wien [u.a.] 1882.

Ulms, um dessen Stadtgeschichte. „Nachdem wir in Vorstehendem die centrale Lage Ulms so recht im Herzen Schwabens schilderten, wollen wir erwähnen, daß diese Stadt schon im grauen Alterthume von Bedeutung war und später einen Höhepunkt von Macht, Reichthum und Ansehen erreichte, der sie zu europäischer Berühmtheit brachte.“²³ Danach wird der Stadtnamen erläutert, der Reichtum mit einem „Volksreim“ aus dem 14. Jahrhundert illustriert, die Bedeutung des Münsters gewürdigt, die Teilung der Stadt erwähnt. Schließlich schaltet Heksch ein Gedicht von August Kopisch (1799–1853) ein: „Der Sperling am Ulmer Münster“ und verweist so auf eine Lokalsage.²⁴ Dies war nur ein stark verkürztes Beispiel dafür, wie jede Form der Stadtgeschichte, von der politischen, der Sozial- und Kunstgeschichte, der Wirtschaftsgeschichte zu einem je vollständigerem Bild der jeweiligen Stadt führen sollte.

Neu ist, daß die Kulturzonen homogen behandelt werden. Die gleichen Gestaltungselemente und dieselbe Vielfalt der Information gibt es bei Heksch auch für die Gebiete von Wien bzw. von Budapest stromabwärts. Für die serbische Hauptstadt z.B. stehen mehr als 20 Druckseiten zur Verfügung,²⁵ aber selbst bei kleineren Städten – etwa bei Turnu Severin werden unterschiedliche Quellen herangezogen, um die Darstellung abwechslungsreich und je umfassender zu gestalten. Für Turnu Severin wird ein Gedicht eines Mitglieds des Donau-Vereins zitiert, um die lokale Stimmungslage festzuhalten.²⁶ Im Falle des bulgarischen Widdin wird an die ungarischen Emigranten 1849 hingewiesen – auf Kossuth und seine Gefolgsleute – die in Widdin Zuflucht gesucht hatten. Auch auf die Rolle, die die Stadt im russisch-türkisch-rumänischen Krieg 1877–1878 spielte, wird eingegangen. Dies bietet sich auch für Kalafat an, wo außerdem ein Gedicht des rumänischen Autors Vasile Alecsandri eingerückt wird, das sich auf die Kriegssereignisse bezieht.²⁷ Im Falle Bulgariens fehlt die frühe Geschichte des Landes, denn Heksch und seine Zeitgenossen kennen wohl die Rolle Serbiens in den Türkenkriegen, ebenso Rumäniens Befreiung aus der Abhängigkeit vom osmanischen Reich, aber Bulgarien war zum größten Teil noch eine terra incognita.

²³ Siehe Heksch, Alexander F.: *Die Donau von ihrem Ursprung bis an die Mündung. Eine Schilderung von Land und Leuten des Donaugebietes*, Wien; Pest; Leipzig: Hartleben 1881, S. 82.

²⁴ Siehe ebenda, S. 86–89.

²⁵ Ebenda, S. 631–652.

²⁶ Ebenda, S. 702–703.

²⁷ Heksch, Alexander: *Die Donau*, a.a.O., S. 706–707.

Seine jüngste Geschichte, eben die Kriege 1877–1878 und die Nachwehen der ungarischen Revolution von 1848–1849 sind bekannt und werden bei der Darstellung mitverwendet. Innerhalb des Kulturkreises an der Unteren Donau jedoch ist noch eine unterschiedliche Gewichtung der einzelnen Staaten vorhanden. Das hat sich im Laufe des 20. Jahrhunderts geändert, wo das Interesse oder Desinteresse Westeuropas und seiner Reiseautoren alle Länder am unteren Donaulauf in gleichem Maße betraf.

Eine letzte Ausprägung des Typus der enzyklopädischen Reisebeschreibung finden wir bei dem österreichischen Journalisten Ernst Trost, geboren am 11. Februar 1933 in Knittelfeld (Steiermark).²⁸ Den Schwerpunkt von Trosts Schaffen bilden (wissenschaftliche oder) populärwissenschaftliche Arbeiten zur Geschichte der k.u.k.-Doppelmonarchie,²⁹ des Papsttums.³⁰ 1968 war sein mehrfach aufgelegtes Buch „Die Donau. Biographie eines Stromes“ in Wien erschienen. Es begann mit einem Vorspann: „An dem Tag, als dieses Buch in Druck ging, marschierten Truppen der Sowjetunion, Polens, Bulgariens, Ungarns und der DDR in der Tschechoslowakei ein. Die Hoffnung auf Freiheit, die so viele Tschechen und Slowaken gehegt hatten, schien dahin. Unter diesem Aspekt muß nun wohl auch alles, was im Kapitel 16 über das Preßburg und die Slowakei des Sommers 1968 gesagt worden ist, als ein historischer Rückblick betrachtet werden.“³¹ Auch der Darstellungsrahmen, der den traditionell vorgegebenen des enzyklopädischen variiert, wäre heute neu zu deuten: denn Trost beginnt seine Donaubeschreibung mit einem Kapitel über die Donaumündung, die ein wichtiges Gestaltungsprinzip seines Buches bleibt. Das Kapitel 1 heißt „Genossin Dunaj. Der sowjetische Hafen Ismail“.³² Die Darstellung beginnt in medias res: „Scharfe Schäferhunde zerren wild an ihren Laufketten. Die Hunde verbellen die Nacht, den Vollmond am klaren Sternenhimmel, die träge, schläfrige Donau und das Schiff, das am Ponton vertäut ist. Ihr heiseres und aufgeregtes Kläffen hat in der Stadt noch andere Hunde geweckt.“³³

²⁸ Seit 1959 war Trost Redakteur und Kolumnist der „Neuen Kronen Zeitung“ in Wien.

²⁹ Siehe Trost, Ernst: *Das blieb vom Doppeladler*, Wien 1968; *Franz Joseph I.*, Wien 1980; *Das tausendjährige Österreich*, Wien 1994; *Prinz Eugen, eine Biographie*, Wien 1996.

³⁰ *Der Papst aus einem fernen Land: Johannes Paul II.*, Wien 1979.

³¹ Siehe Trost, Ernst: *Die Donau. Biographie eines Stromes*, Wien: Molden 1968, (S. 8).

³² Ebenda, S. 9–18.

³³ Ebenda, S. 9.

Die Vielvölkerlandschaft voIsmaail wird präsentiert: Leitmotiv ist das Kertermotiv, die scharfen Hunde, die Wachmannschaften, die Militarisierung des Alltags werden schonungslos und brutal präsentiert. Die Großmacht Sowjetunion, die Nachfolgerin der früheren osmanischen Großmacht, diktiert Land und Leuten die Bedingungen, unter denen sie zu leben und zu parieren hatten. Den extremen Gegensatz dazu bildet in Kapitel 2 der Donauursprung, auch wenn es heißt: „Der Streit um die Quelle. Donaueschingen und Furtwangen“.³⁴ Es wird die Geschichte der Donausagen bis zum Nibelungenlied in Erinnerung gerufen, man erwähnt die Möglichkeiten einer genauen Bestimmung der jeweiligen Quellflüsse, präzisiert die neuesten wissenschaftlichen Erkenntnisse dazu und geht auf den grotesken Streit der beiden Kleinstädte ein, die sich beide als „Besitzer“ der Donauquelle darstellen. Es gibt Mülldeponien, es gibt Negativbilder der Konsumgesellschaft, aber im Gegensatz zu der erbarmungslosen und menschenfeindlichen Diktatur erscheinen alle diese Auswüchse des Strebens nach gesellschaftlichen Fortschritt erträglich, weil veränderbar und fähig zu einer Umgestaltung. Verändern, Wachsen, Gestalten als Attribute einer freien Gesellschaft, Immobilismus, Intoleranz auf der anderen Seite – diese beiden Pole bestimmen jetzt die Darstellung des Donaugebiets. Die Dreiteilung der Kulturzonen ist bei Trost durch eine Zweiteilung ersetzt worden, die der alten Ordnung insofern gleicht, als an der Mittleren und Unteren Donau – wie zuerst bei Birken – wieder Militärs und kriegerische Gesten das geschehen bestimmen, während zwischen Donaueschingen und Wien Kultur und Menschenrechte voll zur Geltung kommen können. Die neue Zweiteilung, die europaweit wirksam ist, wird als Kriegsfolge erkannt.

2. Belgrad-Darstellungen

Wir haben schon bisher in einigen Fällen die Belgrad-Bilder in den enzyklopädischen Donaubeschreibungen erwähnt. Diese sind jeweils davon abhängig, wie die Gesamtdarstellung das Gebiet an der Unteren Donau oder speziell Serbien beachtet. Wir werden nur im Falle Sigmund von Birkens den Gesamttext der Belgrad-Darstellung einrücken:

„Der erste Ort in Servia, ist die Hauptstadt dieser Provinz, unter denen an der Donau die zehende, die Stadt Alba Graeca oder Griechisch Weissenburg, sonst Belgradum, und auf Hungarisch Nandor Alba genannt, deren Plinius unter dem Namen Taurunum gedenket. Sie liegt am Zusammenfluß der Sau und Donau, mit einem hohen und vesten Berg-

³⁴ Ebenda, S. 19–32.

Schloß. Sie ward erstlich A. 1440 von Amurath II. belägert, aber durch den dapfern Obristen Johann von Ragusa ritterlich beschützt: welcher, als der Feind die Vestung zu untergraben gesucht, ihme gegenminierte, die Grube mit Pulver, Schwefel, Salpeter und Pech anfüllen, vermauern, und, als er den Feind nahe bemerkt, durch ein klein Löchlein mit Lauffeuer anzünden liesse; da dann, in der grossen, langen und weiten Höle, bey 17000 Türken verdurben, und der Tyrann nach siebenmonatlicher Belägerung, in welcher er auch sonst bey 8000 Mann verlohren, mit Schande und Schaden abziehen muste. A. 1456 den 21. Jun. zoge sein Sohn Mahumet II. mit 150000 Mann davor, und beschosse den Ort härftiglich mit groben Stücker. Aber der theure Held Hunniades sammlete eilends ein Kriegsvolk, setzte sich damit auf die Donau, schlug des Feinds Armada, und kam als in Gesellschaft des München Capistrani, mit Proviant und Volk in die Vestung. Nachmals hat er mit Hand und Verstand, zugleich Capistranus mit dem Gebet, äusserst gefochten. Den 6. Aug. als die Türken ein grosses Stuck von der Mauer gefället, liesse er die vornehmsten derselben hineindringen, überfiele sie nachmals von allen seiten, und machte sie alle nieder, thäte über das einen Ausfall, eroberte des Feindes Stücke, und beschosse mit denselben das Türkische Lager selber. Dieses Gefechte währete den ganzen Tag, und ward der Groß Türk Mahumet selbst in ein Aug verwundet: welcher hierob bestürzt, die folgende Nacht das Läger angezündet und davon gezogen, nachdem er bey 40000 Mann vor und in der Vestung sitzen lassen. A. 1493 suchte der Ali Beg, dem Ort durch Verrätherey beyzukommen: Aber der Obriste Paulus Kinisius erforschte die Verräther, liesse einen nach dem andern braten, und durch seine Gesellen auffressen, bis auf den letzten, den er Hungers gesterbet. Er schlug auch im folgenden Jahr die Türken hinweg, als sie abermals davor kamen. Endlich A. 1521, indem die Hungern zu Ofen, auf K. Ludwigs Beylager, sich lustig machten, und um den Schaden Josephs wenig bekümmert waren, zoge Solimannus mit grosser Macht davor, und eroberte den 29 Aug. die Vestung und Vormaur des Königreichs Hungarn, durch Übergab und Accord, den er gleichwohl nicht gehalten, sondern die Besatzung niderhauen lassen: und ist seither niemand von den Christen gewesen, der sie hätte zu belägern begehret.

Von Belgrad kommt die Donau nach Sinderovia, von den Türken Semender, den Hungarn Zendreu, und vor Alter Singidunum genannt: welchen Ort der Türk A. 1439 in Augusto erobert, und die Hungarn A. 1479 vergebens wieder belägert.“³⁵

³⁵ Siehe ebenda:, S. 97–99.

Birkens Informationen beziehen sich ausschließlich auf militärische Auseinandersetzungen um Belgrad. Er wählt die Auseinandersetzungen mit den Türken von 1440 bis 1521 und stellt vor allem die Erfolge der christlichen Verteidiger dar: 1440 die von Johann von Ragusa, 1456 die von János Hunyadi, danach die von Pál Kinizsi. Nur dem Desinteresse des ungarischen Anjou-Königs Ludwig II. ist der Verlust der Festung Belgrad, der „Vormaur des Königreichs Hungarn“, anzulasten, meint Birken. Anekdotisches (die Sprengung eines Minenganges, die Verwundung des türkischen Oberbefehlshabers) wird eingesetzt, um auf die Schwächen und Niederlagen der Moslemheere hinzuweisen. Mut und Heldentum ich bloß bei den Christen anzutreffen. Diese christliche Ideologie entspricht den historischen Tatsachen keineswegs. Aber außer dieser Schwerpunktsetzung gibt es im Falle Belgrads nur die im 17. Jahrhundert übliche Erläuterung zu den unterschiedlichen Ortsnamen von Belgrad und keinerlei Informationen über Nichtmilitärisches, z.B. etwa über Kultur. Dies entspricht der Zugehörigkeit Belgrads zur Kulturzone drei, in der man bloß Katastrophen und Konflikte darstellt und keine weiteren Kennzeichen für den gesamten Raum der unteren Donau sucht oder findet.

In den Donaureiseführern von 1838 bis 1914 ist es nicht anders, wobei bei der knappen Darstellung der einzelnen Städte bloß das Verharren auf militärischen Konnotationen auffällt; wir haben den Reiseführer der DDSG aus dem Jahre 1911 gewählt und auf die auf militärische Kurzinformation ausgerichtete Darstellung aufmerksam gemacht.

In der umfassenden und wohlausgewogenen Darstellung von Alexander Heksch wird zunächst die Lage Belgrads angegeben:

„Hier tritt der Hauptsammler, die Donau, mit dem Savegebiete in Berührung, welches wir in handelspolitischer Beziehung gleich den anderen Nebenflußbecken schildern wollen ...

An der Mündung der Save in die Donau treffen wir auf Semlin-Belgrad. In diese Doppel-Stadt (zusammen 35.000 Einwohner) laufen die Linien der Save, Theiß, Drau, der serbischen Morawa, der obern und untern Donau zusammen. Wäre der Punkt mit seiner Umgebung nicht so lange in den Händen der Türken und der durch die Unterdrückung indolent gewordenen Serben geblieben, so würde er als Marktplatz mit Budapest und Wien rivalisieren. Aber auch so ist er von jeher wichtig gewesen und nimmt in der Neuzeit rapid zu. Zur Römerzeit lagen in seiner Nähe die wichtigen Kriegs- und Handelsstationen Syrmium, Taurunum, Singidunum, Semlin-Belgrad ist auch der Schlüssel zu Serbien und dem mittleren Donaukessel, sowie die Einbruchsstation in die türkisch-griechi-

sche Halbinsel. Da durch die Clissura und das Eiserne Thor, sowie durch den zwischentretenden Gebirgsriegel die Straße längs der Donau nach unten gehindert wird, so wurden hier alle Armee- und Handelszüge aus der Donaubahn heraus und in die Morawastraße hineingetrieben. Daher ist auch dieser Punkt ein ebenso wichtiges Schlachtfeld als das Marchfeld bei Wien. Römer, Deutsche, Ungarn, Slaven und Türken vergossen hier unzählige male ihrer Feinde Blut. Die Österreicher waren im vorigen Jahrhundert eine Zeitlang im Besitze dieser ausgezeichneten Position; doch überliessen sie dieselbe abermals den Türken.

Dadurch und durch andere spätere politische Fehler wurde dieser wichtige Punkt, ja ganz Serbien unserer Machtsphäre und unserem commerciellen Einfluß entrückt. Ja, während wir diese Zeilen schreiben (Frühjahr 1879), habe alle Völker und Flaggen ihre Handels- und Verkehrsverträge mit dem unabhängig gewordenen Serbien, nur Oesterreich-Ungarn nicht!“³⁶

Diese einleitenden Feststellungen sind kritische Urteile über die historische Entwicklung der Stadt: diese soll sich wegen der Türken und der „indolenten“ Serben nicht optimal entwickelt haben, so daß sie nicht mit Wien oder Budapest zu vergleichen wäre. Jedem Vergleich – auch mit dem Marchfeld bei Wien – hält der Kampfplatz Belgrad stand! Dies ist ein Überbleibsel der früheren Zuordnung zur Kulturzone der kriegesischen Auseinandersetzungen. Bedauert wird offensichtlich, daß die Österreicher nicht lange genug im Besitz Belgrads blieben und daß sie die einzigen sind, die keinen Handelsvertrag mit dem serbischen Staat aufzuweisen haben. Die Perspektive der Habsburger bzw. der Österreicher prägt das Belgrad-Bild von Heksch.

Danach folgen aber ethnographische Bemerkungen zur Bevölkerung von Serbien und mithin auch von Belgrad. Das ist ein Novum, und der Verfasser ist dabei sehr gewissenhaft. Er geht sehr nachhaltig auf die Gruppe der sogenannten Arnauten ein, „ein Stamm, an dem alle Jahrtausende der europäischen Cultur spurlos vorübergegangen, sind auch zu einer selbständigen Cultur unfähig.“³⁷ Auch auf die jüdische Bevölkerung geht Heksch ein, die „es in Belgrad und in einigen Städten an der Save gibt.“³⁸

³⁶ Siehe Heksch, Alexander F.: *Die Donau von ihrem Ursprung bis an die Mündung. Eine Schilderung von Land und Leuten des Donaugebietes*, Wien; Pest; Leipzig: Hartleben 1881, S. 631–632.

³⁷ Heksch, Alexander F.: *Die Donau*, a.a.O., S. 634.

³⁸ Ebenda, S. 635.

Ausführlich wird das Wirtschaftsleben des Landes präsentiert, ebenso werden die Eigenheiten der Serben betont, die „wie alle Slaven, ein sangreiches Volk sind; in ihren Liedern lebt ihre ganze Geschichte, und noch heute wird jedes Ereigniß im Familienleben wie im Volksleben, welches einiges Aufsehen erregt, auf der Stelle besungen. Die Lieder, die sich bald durch das ganze Land verbreiten, bilden sich von selbst. Niemand weiß, wer sie gemacht hat. Mehr als irgend etwas Anderes haben diese Lieder dazu beigetragen, mitten in der tiefsten Unterdrückung unter den Serben den Sinn für volksthümliche Unabhängigkeit lebendig zu erhalten.“³⁹

Für die Belgrad-Beschreibung wählt Heksch eine Collage: er zitiert Schweiger-Lerchenfeld:

„Auf der einsamen Stromfahrt von Budapest abwärts erreichen wir mit Belgrad den ersten Markstein des Ostens. Die heutige Serben-capitale macht, trotz der enormen Anstrengungen der Regierung, sie zu einem annehmbaren Fürstensitze emporzuheben, noch immer einen ganz eigenthümlich düstern Eindruck, der vielleicht weit weniger ihrer Lage oder den fremdartigen Detailbildern zuzuschreiben kommt, als vielmehr den düsteren reminiszenzen, die sich uns auf Schritt und Tritt aufdrängen.“⁴⁰ Die Darstellung Schweiger-Lerchenfelds ist sehr differenziert: topographische, gesellschaftliche, politische und kulturelle Aspekte werden bei seiner Stadtbeschreibung berücksichtigt. Besonders wichtig ist das Eingehen auf das Bildungswesen.

Die historischen Informationen werden unter Hinweis auf den Platzmangel ausgespart. Stellvertretend wird das Prinz-Eugen-Lied eingeschaltet, das Geschichte und Literatur miteinander verknüpft. Das alles zeigt, wie vielfältig die Kenntnisse über Belgrad und die untere Donau geworden sind, ebenso aber auch, wie sich die Darstellungsintention geändert hat: man besteht nicht mehr auf dem Schwerpunkt militärische Geschichte.

Ähnlich bleibt es auch nach der Großdarstellung von Heksch in weiteren nach dem Muster der enzyklopädischen Donaubeschreibung angelegten Buchpublikationen. Wir zitieren bloß eine, die in Romanform – als abweichend vom Grundtypus – aufgebaut ist: es handelt sich um den Donauroman des Wiener Journalisten Franz Xaver Dworschak.

³⁹ Ebenda, S. 643.

⁴⁰ Ebenda.

Dieser erzählt die Erlebnisse eines Mechanikers aus Wien, der nach einem Selbstmordversuch auf einem Schiff anheuert und die Donau bis zur Mündung bereist.

Die Sachinformation allein reicht hier nicht mehr aus, so daß auch die subjektive Betrachtung einen neuen Stellenwert besitzen muß. Aus der Verbindung zwischen diachronischer und synchroner Betrachtungsweise ergibt sich ein Bezugssystem, das durch ein Motiv miteinander verbunden wird.

Bevor das Schiff „Queen Mary“ Belgrad erreicht, wird die Antithese: Queen Mary – Sklavendasein der Frachtschiffer evoziert. Mit besonderem Interesse wird Semlin, früher der letzte österreichisch-ungarische Grenzzort mit seinem Vorort Franztal erlebt. Als das Schiff sich nähert, befiehlt der Ich-Erzähler seinem Kollegen János, dem historisch allseitig Gebildeten: „Erzähle mir etwas von den beiden Städten, János“.⁴¹ János aber erzählt über Semlin und Belgrad. Die Geschichte semlins, wo ein Drittel Serben und Kroaten und zwei Drittel Deutsche lebten, wird nostalgisch verklärt durch die vorgeblich Konnotation: „In der Vorkriegszeit war die Stadt Semlin der größte und wichtigste Umschlagplatz des Handels vom Abend- zum Morgenland. Dies ist jetzt alles vorbei, Feri.“⁴²

Nachdem die sogenannte Kriegsinsel wahrgenommen wird, eröffnet ein *In medias res* die Darstellung Belgrads: „... und da am Berg liegt Belgrad“.⁴³ Die Präsentation der Stadtgeschichte ist wie ein Lexikonartikel konzipiert:

„Zirka vierhundert Jahre vor Christi, während der Völkerwanderung, brachen die Skordisker, ein Keltensamm, ins heutige Serbien ein. Der Zusammenfluß der Save mit der Donau gab einen vorzüglichen Stützpunkt, auf dem sie ihre ersten Befestigungen errichteten. Unter Tiberius wurde die Feste von den Römern erobert. Sie war das „Alba Graeca“ der oströmischen Legionen und als eine der stärksten Donaufestungen ‚Singidinum‘ genannt. Vier Jahrhunderte beherrschten die Römer diese Ansiedlung, dann wurden sie von den Byzantinern abgelöst, denen in bunter Folge

⁴¹ Siehe in Dworschak, Franz Xaver: *Donauschiffer*, Berlin 1938, S. 137.

⁴² Ebenda.

⁴³ Ebenda, S. 138.

Hunnen, Magyaren, Türken, Kroaten, Serben und Deutsche folgten. Sehr oft wechselte die Stadt ihre Herren. János Hunyádi, Max von Baden, Prinz Eugen und General Laudon sind die glanzvollen Namen, mit der die Geschichte Belgrads eng verknüpft ist. Die christlichen Feldzeichen des Abendlandes sowie die Roßschweife und grünen Fahnen des Propheten flatterten abwechselnd auf ihren Mauerbastionen. Soliman II. und der Wesir Mustapha eroberten die Stadt. Im Jahre 1867 zog die letzte osmanische Besatzung aus den Mauern der oft heißumstrittenen Festung, 1912 wurde Belgrad unter Peter I. die Metropole des zum Königreich ernannten Fürstentums Serbien. Und 1918, nach dem großen Krieg, wurde es die Hauptstadt des Königreichs der Serben, Kroaten und Slowenen. Das ist, kurz erzählt, die Geschichte dieser Stadt.“⁴⁴

Die Absicht der Personenperspektive von János ist unschwer zu erkennen: Kelten waren die ersten Herren der späteren Stadtsiedlung. Römer und Byzantiner ließen auf diesen Ort ihre Größe erstrahlen. Danach folgten zunächst negativ konnotierte Hunnen, Magyaren, Türken und Serben. Erst mit den Deutschen und den verschiedenen „Herren“ der Stadt Belgrad – den Prinzen Max von Baden, Prinz Eugen von Savoyen und General Laudon – gibt es positive Konnotate.

Was aber stimmt in der Darstellung Franz Xaver Dworschaks (1897–1943), der in Wien als Journalist lebte und außer der „Donaureise“ auch über „Meister der Manege. Zirkusleute erzählen aus ihrem Leben“ (1943) publizierte?⁴⁵

Die Illyrer und Kelten waren tatsächlich die ersten Bewohner Singidunum. Für das römische Weltreich war Belgrad „Schlüsselpunkt für die Beherrschung Daciens“,⁴⁶ danach Grenzort des byzantinischen Reichs. Schon im 7. Jahrhundert ließen sich dort südslawische Stämme nieder, das heißt nach den Hunnen, aber vor den Magyaren und Türken und lange vor den Deutschen. Ein Königreich der Serben gab es nicht erst seit Peter I. im Jahre 1912 sondern schon seit dem Jahre 1882 unter Milan I. Obrenovic.

⁴⁴ Ebenda, S. 138.

⁴⁵ Siehe in *Deutsches Literatur-Lexikon. Biographisch-bibliographisches Handbuch*. Begründet von Wilhelm Kosch, Band III: *Davidis-Eichendorff*, Bern und München: Francke 1971, Sp. 705.

⁴⁶ Siehe: *Westermanns Lexikon der geographie*, hg. von Wolf Tietze, Band I: A–E, S. 397.

Aber Dworschak will Akzente setzen: deutsche und Christen sind für ihn und für Belgrad am wichtigsten. Ihre Bedeutung soll besonders hervorgehoben werden. Daß Belgrad unter Karadorde 1804–1806 Mittelpunkt der serbischen Befreiungsbewegung war, daß Milos Obrenovic 1815 erneut die serbische Autonomie von den Türken erkämpfte, das alles unterschlägt der historische Bericht. Allerdings: wir haben schon erwähnt, er wird von Lajos gegeben, der sich als gebürtiger ungarischer Preßburger gegen die Nachfolgestaaten zur Wehr setzt und ein überzeugter magyarischer Irredentist ist.

So werden Städtebilder zu ideologischen Zwecken manipuliert, wie dies seit dem Bestehen der enzyklopädischen Donaubeschreibungen ebenfalls der Fall war. Man suggeriert, daß in der betreffenden Stadt oder in dem betreffenden Gebiet nur das vorhanden ist, was man wahrhaben will. Die selektive Darstellung ist charakteristisch für eine solche Darbietungsform. Das Ziel, umfassend zu informieren wird dadurch nicht erreicht, aber der Darstellende – der objektiv zu berichten scheint – beeinflusst den Leser, der seinerseits ein Teilwissen für die Gesamtsumme und für eine exhaustive Information hält. Wie sich Akzente verschieben, wie auch die Differenzierung innerhalb ursprünglich schematischer Informationsblöcke möglich ist – aber nicht in jedem Einzelfall auch genutzt wird – das ist anhand dieser ausgewählten Beispiele veranschaulicht worden.

AN ENCYCLOPAEDIC DESCRIPTION OF THE DANUBE:
A GENRE AND ITS DEVELOPMENT FROM 17TH TO 20TH CENTURY.
THE PICTURE OF BELGRADE IN A FIRM FRAME

S u m m a r y

Various descriptions of the Danube voyages, this important European river, can be classified in several groups. In the paper the author discusses the writers who are historical people and whose texts contain itineraries of the Danube voyages or detailed descriptions of the places at which they stayed for some time.

A particular account was published in 1664 by Sigmund von Birken and his book would subsequently become one of the models for the similar writings about the Danube. Firstly, in it the river is described along its whole course, starting from its source to the mouth. On the basis of a plenty of obtained information the Danube Basin is presented with its historical and political changes, cultural and linguistic dissimilarities. Finally, the course of the Danube is divided into several cultural zones: the German part, the Austrian-Hungarian part as the middle one and at last the Lower Danube.

Among the authors discussed in the paper one should distinguish the mentioned Sigmund von Birken and then Hermann Dielhelms, Nikolaus Ernst Kleemann, Alexander F. Heksch as well as the journalist Ernst Trost.

In their descriptions of the Danube each of the mentioned writers did not miss one of the most important settlements on its banks and that was Belgrade. The picture of Belgrade in various accounts by the German authors, from Birken to Trost, was a reflection of the political and social situation in the city. The first mentioned author paid his attention to the history of Belgrade and its significance on the military-strategic plan. Nikolaus Ernst Kleemann described the city as a place where the Turks were the masters of life and death. Other authors of 19th and 20th century would make a different picture of Belgrade. It started to change its character and to develop taking other European metropolises as a model.

Румјана КОМСАЛОВА (Румяна Комсалова)
Пловдив

БЕЛГРАД И СЕРБЫ ЧЕРЕЗ ВЗГЛЯД АНГЛИЧАНОК (XVIII–XIX вв.)

Путевые заметки являются важным источником в истории народов и стран. Интерес к ним восходит еще к XIX веку и находит отражение в работах многих историков Балканских стран.¹ Новый интерес к литературе этого жанра усиливается к 70-ым годам XX века, благодаря утверждающемуся новому, так названному „ежедневной историей“, направлению в исторической науке. Стремление исследователя – проникнуть в чувства и мысли людей определенной

¹ Иречек, И. *Стари пътувания по България от 15–18 столетие*. – Периодично списание на Българското книжовно дружество. Т. III, IV, VI, VII, Средец, 1882, 1883, 1884; Шишманов, И. *Стари пътувания през България и по посока на римския военен път от Белград за Цариград*. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, IV, VI. 1891; Кесяков, И. *Стари пътувания през България* – Периодично списание, Т. XIX, XX, XXI, XXII, 1887; Милетич, Л. *Стари пътувания през България*. – Сб. НУ, VI, 1891; *Стари пътешествия по Балканския полуостров*. – Българска сбирка, С., 1914; Миков, В. *Стари пътешествия през българските земи, преведени на български език*. – Архив за поселищно проучване, I, 1938;

исторической эпохи, раскрыть их мотивировку и таким образом очертать максимально точную модель исторического прошлого. Особенно важное значение для этого имеют непосредственные очевидцы, современники рассматриваемой исторической эпохи, какими в наибольшей степени являются авторы путевых заметок. Они передают свои чувства и непосредственные впечатления, в которых присутствует большая часть субъективизма, обусловленного рядом факторов, как, например, личностью автора, целью поездки, продолжительностью времени, знанием посещаемых мест и народов. Очень важное значение имеет и контакт с местным населением. Особенно ценными являются те путевые заметки, авторы которых владеют языком местного населения и могут осуществлять прямой контакт с людьми.

После романов путевые заметки являются одним из самых предпочитаемых жанров в Англии. Многие англичане предпринимают путешествия, иногда всей семьей. Одна часть англичан посещают Балканы. Наряду с мужчинами, в путь отправляются и представительницы „нежного пола“. „Дамские“ английские путевые заметки о Балканах представлены в XVIII – XIX вв. Мэри Монтэгю, Элизабет Крэйвэн, Джорджиной Маккензи, Адэлиной Ирби, съпругой и дочерью английского консула Блэнга и Джулией Парду.² В XIX веке Балканы посетила и М. Ф. Карлова, данных о личности которой нет. В путевых заметках Карловой „Турецкая провинция и

Хинкова, Х. *Пътеписни извори от XV и XVI в. за бита и културата на българския народ*. – Сборник за народни умотворения и народопис, кн. LV, С., 1976; Ионов, М. *Европа отново открива българите. Българите и българските земи през погледа на чужди пътеписци, XV–XVIII в. С.*, 1980; Самарџић, Р. *Београд и Србија у списима француских савременика XVI – XVII век*. Београд, 1961; Матковски, А. *Библиографија на патописи за Балканскио Полуостров во време на турско то владеење. 1371–1912*. – Гласник на Институтот за национална историја. Скопје. Год. XV, 1971, бр. 1,2,3; N. Sh. Weber, *Voyages and Travels in Greece, the Near East and adjacent regions after 1801*, Princeton, 1952; P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku*, “Rad jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1878–1892; N. Jorga, *Istoria Românilor prin călători*, București, 1928; *Călători străini despre Țările Române*, 1–8, București, 1968–1980; Σιμπούλος, Κ., *Πως είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του*, I–IV, Αθήνα; 1979–1982.

² Балканите през погледа на две английски пътешественички от XVIII век. Писма на Мери Монтегю и Елизабет Крейвэн. (Предг., подбор, превод и бележки М. Киселинчева). С., 1979; Дж. М. Макензи, А. П. Ърби. *Пътувания из славянските провинции на Европейска Турция*. (Прев. В. Димитрова, съст. и бел. И. Илчев, предг. А. Пантев). С., 1983; Английски пътеписи за Балканите, Увод и съст. М. Тодорова. С., 1987 с. 8, 19.

ее деревенская и городская жизнь³ просвечивает ее самочувствие эрудированной путешественницы, самочувствие первой русской, познакомившейся с местным населением Македонии и Албании, с его бытом и народопсихологией. Вероятно ее спутником был выдающийся путешественник и знаток Балканов Ал. Ф. Гильфердинг, упомянутый ею только инициалом „Г-н Г.“. М. Карлова рассказывает о том, что ее появление вызывает удивление и интерес у жителей Македонии и Албании, причем в большей степени удивляются мужчины-христиане, необыкновенное любопытство проявляют женщины – христианки и турчанки, тогда как мужчины-турки не особенно реагируют. Она пишет: „Они привыкли считать европейцев эксцентричными, способными на любые бессмыслицы...“⁴ Пока нет сведений о других женщинах-путешественницах, посетивших Балканы до 70-ых годов XIX века.

Из доступных для пользования путевых заметок английских путешественниц две из них (Мэри Монтэгью и Элизабет Крэйвэн) дают сведения о Белграде и сербских землях в XVIII веке и две – Джорджина Маккензи и Адэлина Ирби – о 60-ых – 70-ых годах XIX века.

Когда в начале XVIII века Мэри Монтэгью предпринимает поездку на Балканы, Белград все еще является владением турков в силу Карловацкого мира 1699 г. Она представительница высшей английской аристократии, одна из эрудированных и эмансипированных женщин, писательница и общественница. Мэри сопровождает своего супруга, сэра Уэртли Монтэгью, назначенного английским королем чрезвычайным посланником в Турецкой империи и являющегося представителем Левантинской компании, выдающей ему зарплату. Ему поручена важная дипломатическая миссия – быть посредником заключения мирного договора между Австрией и Турцией. Вместо этого сэр Уэртли Монтэгью совершает дипломатический провал, предлагая Хабсбургской империи абсолютно неприемлемые условия, отвергнутые даже английским королевским двором. Позже была сделана попытка свалить ответственность за провал на Мэри Монтэгью аргументом, что из ее „Посланнических писем“ веет протурецкими настроениями.⁵ Тем временем, 21 августа 1717 г., принц Евгений Савойский захватывает Белград, а сэр Монтэгью продолжает настаивать на территориальных уступках с

³ *Руски пътеписи за българските земи XVII–XIX век.* Съст., предг., коментар и бележки М. Кожухарова. С., 1986 с. 319.

⁴ Там же.

⁵ Балканите през погледа..., с. 15.

австрийской стороны. Его недальновидность приводит к официальному снятию с поста 13 сентября того же года, вопреки протестам Левантинской компании. В июле следующего 1718 г. вся семья отправляется в Англию.

Результаты пребывания Мэри Монтэгью на Балканах являются „Письма посланничества в Турции“. Эти письма имеют интересную судьбу. Они вышли в свет, вопреки попыткам со стороны леди Бьют /дочери Монтэгью/ уничтожить их, так как они уроняют престиж семьи. До смерти Мэри Монтэгью опубликованы только некоторые из писем, а первое предисловие к изданию написано выдающейся английской феминисткой Мэри Астэль. Первое полное печатное издание выходит через несколько месяцев после смерти автора в 1762 г., а второе – в 1767 г.⁶

Общий счет писем – 52. Они охватывают период с 1 апреля 1717 г. по 1 марта 1718 г. Анализ их содержания показывает, что Мэри – первая женщина-путешественница, которая в виде писем своим друзьям и родственникам выражает свои личные впечатления и оставляет точное и проницательное описание нравов и обычаев населения европейских владений Турецкой империи. Этому способствует и факт, что она является сторонником деизма и объявляется против религиозных заблуждений и суеверий. Автор проявляет терпимость к чужим нравам и убеждениям и воспринимает новое. Особенно показательным в этом отношении является применение своеобразной „иммунизации“ против оспы, которую Мэри воспринимает у местного населения, и призывает применить ее в Англии.⁷

После пребывания в Вене, семья Монтэгью в начале февраля 1717 г. прибывает в Белград. Там их пребывание длится три недели, на протяжении которых они ждут разрешения на аудиенцию у султана, находившегося в это время в Адрианополе. Свои впечатления о Белграде, Мэри отражает в письме выдающемуся английскому поэту Ал. Поупу⁸ с 12 февраля. Весьма образно описаны последствия недавно миновавших кровавых битв между австрийскими и турецкими войсками. „Я не могла без ужаса смотреть на огромное число обезображенных человеческих тел и не думать о несправедливости войны“ пишет Мэри Монтэгью, и добавляет, что „не может существовать более очевидного доказательства безрассудности человечества...“⁹ Из текста письма становится ясно, что в Белград они

⁶ Там же, с. 23.

⁷ Там же, с. 104.

⁸ Там же, с. 72.

⁹ Там же, с. 73.

призжают 16 февраля, хотя письмо с 12 февраля – вероятно тогда оно начато, а закончено позже. О самом городе Мэри пишет, что он расположен между реками Дунай и Савва и защищен естественным образом, а турки его укрепили, вкладывая все свое умение. Важность города оценена турками, потому что в нем они расположили многочисленный гарнизон янычар во главе с пашой-сераскером. В отличие от других авторов путевых заметок,¹⁰ Мэри не останавливается подробно на укрепительной системе города, а обращает внимание на его историю. Она пишет, что город захвачен Сюлейманом Великолепным, потом войсками императора, которыми руководит курфюрст Баварии, а два года спустя он снова отвоеван великим везирем.¹¹ В письме отражена роль янычар, ведущих себя как настоящие владельцы города, не подчинявшихся даже белградскому паше. Этот вывод подтвержден интересным эпизодом, иллюстрирующим судьбу предыдущего белградского паши, убитого янычарами. Они оклеветали его, что он выступает в защиту „неверников“ и изрубили его ятаганами. Вот почему нынешний паша боится их и умело направляет расход их энергии, заставляя нападать на соседние венгерские территории. У Мэри вероятно не было возможности установить контакт с местным христианским населением и поэтому не дает сведений о нем. Все-таки она подробно описывает свое пребывание в доме одного из самых образованных представителей турецкой власти в Белграде – Ахмеда бея эфенди. Он благородного происхождения – его отец паша и владеет арабским и персидским языками и, как отмечает Мэри, „он учтивее по сравнению с многими нашими христианами благородного происхождения“.¹² Хорошее знание ислама и турецких нравов заметно в ее удивлении фактом, что их хозяин не соблюдает Коран, а пьет вино, рассуждая следующим образом: раз бог его создал, значит оно разрешено, но не простолудию, которое не знает как воспользоваться природными и божьими дарами и часто злоупотребляет ими.

Мэри Монтэгью с гордостью отмечает, что она первая женщина-путешественница, проехавшая в Константинополь по суше через путь Ниш – София – Адрианополь. Это дает ей возможность познакомиться с сербскими землями, о которых пишет, что в них

¹⁰ Бертрандон дьо ла Брокиер. Ред., предг. и бел. В. Мутафчиева. С., 1968, с. 102; Стефан Герлах. *Дневник на едно пътуване*. Подбор, пред., увод, ком. М. Киселинчева. Предг. и ред. Б. Цветкова. С., 1976, с. 32.

¹¹ Балканите през погледа... с. 73.

¹² Там же, с. 76.

много лесов, страна плодородная и жители трудолюбивы, но угнетены янычарами. Она лично становится свидетелем подобного отношения. Вместо того, чтобы заплатить сербским крестьянам, сопровождающим их повозками, янычары даже не возвращают им весь скот.¹³ Мэри готова лично им заплатить, но подозревает, что янычары отберут эти деньги. Угнетенное положение местного населения производит на нее такое сильное впечатление, что она с пафосом воскликла – „рай природы не меняю на свободное управление и короля, который скорее всего отец, чем барин...“¹⁴ В письме аббату Конти от 1 апреля 1717 г., отправленном из Адрианополя, Мэри описывает нравы и обычаи населения, обитающего земли между Белградом и Адрианополем. Этой дорогой нельзя ездить без государственной задачи, так как на ней много разбойников и воров. Сама же охрана янычар тоже грабит местное христианское население, которому нельзя пожаловаться, чтобы не было еще более тяжелых для него последствий, а даже обязано платить „зубной налог“.¹⁵

В отличие от многих других английских авторов путевых заметок, Мэри осознает, что описания местных нравов и обычаев не всегда достоверны, потому что эти люди в основном купцы, с которыми турки не любят осуществлять контакты, а и их время пребывания в этих местах непродолжительно. Это является причиной того, что во многих из путевых заметок присутствуют фантастические выдумки, поэтому нельзя делать поспешные выводы.

Леди Монтэгью оставила нам интересное описание различных этносов, населяющих европейские владения Империи. Она полагает, что эфенди /господа/, образованные люди в Турции, каким является ее хозяин в Белграде, – деисты, хотя открыто не признаются в этом. Албанцы (арнауты), по ее мнению, лучшая милиция и единственные, кто удерживает янычар. Они населяют Македонию и благоразумно соблюдают обе религии – в пятницу они ходят в мечеть, а в воскресенье – в церковь.¹⁶ Лишенная религиозных предрассудков, Мэри делает сравнение между исламом и христианством, отмечая, что в обеих религиях существуют разные секты – зейды, кадары, джабары и, соответственно, католики, кальвинисты, лутераны и т. д. Она не разграничивает православных христиан, а называет их греками. С особенной неприязнью она относится к греческому ду-

¹³ Там же, с. 79.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же, с. 84.

¹⁶ Там же, с. 86.

ховенству и пишет о нем, что это самые „развращенные и невежие люди в мире, вопреки тому, что они христиане“.¹⁷ Мэри относит к греческой церкви и ратцев, которых „много в Венгрии, и у них есть собственный пастырь в Великом Краино (Александрии) и они действительно являются сторонниками греческой веры. Они следуют греческим обрядам, они крайне неукие, их волосы и бороды растут совсем свободно, и они похожи на индийских браминов“.¹⁸ Описание их одежды очень образное – они одеты в овечьи необработанные шкуры, высушенные на солнце, а шапки и сапоги у них из того же материала.

Поскольку Мэри женщина, то на нее произвели сильное впечатление нравы женщин Ориента. Очень образно описана женская баня в Софии. Позже по этим описаниям француз Энгэр рисует полотно „Турецкая баня“, находящееся сейчас в Лувре. Мэри считает также, что турчанки самые свободные в мире женщины, а их жизнь – удовольствие, так как у них нет других забот, кроме как принимать гостей и тратить деньги.¹⁹ Такое впечатление у нее сложилось, вероятно, на базе окружения, в котором находилась леди Монтэгью в качестве супруги английского дипломата.

Основные темы в ее „Посланных письмах“ – невежество во всех церквях и заблуждения в разных религиях. Общее между христианами и мусульманами – это влияние языческой древности на быт и нравы балканского населения. Она правильно устанавливает, что балканские мусульмане – это местные христиане, принявшие другую веру, не порвав окончательно с христианством. Другой излюбленной темой является восприятие христианской и мусульманской вер женщинами. Раскрепощенная от религиозных предрассудков, Мэри напишет: „Магомет очень хороший джентльмен, который любит нежный пол, и хочет от женщин, чтобы они рожали маленьких мусульманчиков.“²⁰

Подлинное описание балканского населения приносит ей популярность еще до ее возвращения в Лондон. Она приобретает славу первой женщины-путешественницы, а английский художник Филипп Чарльз рисует ее в турецкой одежде. Письма Мэри очень увлекательны и оригинальны и являются стимулом для других английских дам последовать ее примеру. В конце того же XVIII века на Балканы отправляется Элизабет Крэйвэн. После разлуки с супругом

¹⁷ Там же, с. 85–86.

¹⁸ Там же, с. 69, 72.

¹⁹ Там же, с. 158–159.

²⁰ Там же, с. 135.

лордом Крэйвэн, Элизабет для утешения предпринимает длительную поездку через Россию и Балканы. Позже свои впечатления она отражает в изданной в виде писем книге „Письма о поездке через Крым в Константинополь в 1786 г. достопочтенной Элизабет Леди Крэйвэн его светлости маркграфу фон Бранденбургу, Ансбаху и Байройту“. Она пишет, что цель этого издания, вышедшего в свет в 1826 г., „переписать часть писем своим друзьям, в которых, хотя и бегло, я представила правдивую картину увиденного.“²¹ Ее письма изданы несколько раз. Последнее английское издание 1970 г. Ее современники определяют ее как эрудированную и добронамеренную, которая, однако, не всегда сумеет сохранить тайну.

Она покидает Англию в 1785 г. Через Италию и Францию она приезжает в Россию, где встречается с императрицей Екатериной Великой. Из Крыма она морским путем отправляется в Константинополь, куда прибывает 20 апреля 1786 г., в качестве гостьи французского посла. Она посещает Афины, Варну, Силистру и через Влахию и Венгрию доезжает до Вены и Ансбаха. В отличие от Мэри Монтэгью, Элизабет Крэйвэн дает меньше информации о Балканах, а больше о своих личных перипетиях. Вопреки этому ее письма ценны непосредственными впечатлениями эрудированной англичанки о жизни в Турецкой империи.

Подобно своей предшественнице, описывающей турецкую баню в Софии, Элизабет оставила нам описание бани в Афинах. Но в отличие от Мэри, она не в восторге от гречанок. Их танцы „глупые и монотонные.“²² Турчанки любят ходить в баню и пользуются многими преимуществами по сравнению с христианками. С досадой она описывает, что их красота страдает чрезмерным использованием губной помады, белил и черного порошка для век и бровей, и потому их лица напоминают маски.²³ В отличие от Мэри, Элизабет не скрывает своего негативного отношения к туркам, описывая их как „двуногих животных“, грабящих и убивающих.²⁴

Вопреки своим первоначальным намерениям проехать через Белград, леди Крэйвэн вынуждена отказаться, так как ее осведомляют, что в Сербии много разбойников и поездка опасна. На дорогах стоят кольца с насаженными головами разбойников и убийцев.²⁵ Элизабет Крэйвэн относится с сочувствием к покоренному христианско-

²¹ Там же, с. 187.

²² Там же, с. 207.

²³ Там же, с. 196.

²⁴ Там же, с. 213.

²⁵ Там же, с. 208.

му населению. После своего посещения Валахии она пишет, что у цыган очень хорошая музыка, они рожденные рабы валашского князя и их уменьшилось с 25 000 на 5 000. Сами валахи угнетены Портой и поэтому часто находят убежище в горах.²⁶

Приезжая в Венгрию, она проводит интересную параллель с положением угнетенных турками районов на Балканах. „Венгрия, – пишет она – прекрасная страна, а чтобы стать самой богатой ей необходимо иметь судоходство между Адриатикой и Дунаем. Турецкая лень, которая всегда останется такой же дает отличную возможность жителям Венгрии стать самыми богатыми и счастливыми людьми в мире...“²⁷ Это описание венгерской территории, с определенной оговоркой, можно отнести и к сербскому населению, так как в это время, часть сербских земель включена в состав Хабсбургской империи. Если бы я была властелином Венгрии, – пишет в одном из писем Крэйвэн, – я бы не вытеснила турок к азиатскому берегу, и не оставила бы всю Европейскую Турцию христианам, потому что таким образом у нее не будет необходимой надежности границ. Пока у турок внутренние проблемы, они выгодные соседи.²⁸ Выраженное ею мнение скорее всего эмоциональное выражение отношения автора к лени турок, чем негативное отношение к угнетенному христианскому населению.

Тем временем происходят важные перемены на Балканах. В Сербии в XVIII в. начинается эпоха Возрождения. Захарий Офелин издает в Вене в 1761 г. „Плач Сербии“, а Доситей Обрадович пишет на народном сербском языке и ратует за единый литературный язык. Новым политическим центром сербского освободительного движения становится Белград. Второе сербское восстание приводит к созданию сербского национального государства. При повторном правлении Михаила Обреновича, Белград становится центром борьбы южных славян за уничтожение турецкой власти и создание Южно-славянской федерации. В Белграде создается Сербско-боснийский комитет, здесь же Г. Раковски создает Первую болгарскую легию, принявшую участие в боях против турецкого гарнизона в Белграде в 1862 г. В свою очередь турки обстреливают город. В силу достигнутого соглашения на конференции в Калинджи, мусульманское население покидает Сербское княжество. Около 8 000 человек покинуло свободное княжество. В 1866 – 1868 гг. сделана новая попытка

²⁶ Там же, с. 222.

²⁷ Там же, с. 223.

²⁸ Там же, с. 224.

создания общевалканского союза. Белград освобожден от турецких гарнизонов, а в 1869 г. Сербия получает свою Конституцию.

Эскалация напряжения усиливается восстанием 1875 г. в Боснии, и таким образом ставится начало Восточного кризиса от 1875–1878 гг. После очередной Русско-Турецкой войны 1877–1878 г., в силу Берлинского договора, Сербия становится независимым королевством.

В ходе этих событий, на Балканах появляются две англичанки – Джорджина Маккензи и Адэлина Ирби. Они продолжают традицию Мэри Монтэгью и Элизабет Крэйвэн. Будучи „англичанками до мозга костей“,²⁹ они эмоционально и живописно информируют Викторианскую Англию о судьбе славян на Балканах. Начавшие свое путешествие как эксцентрические туристки, они превращаются в активных пропагандисток славянской каузы. Они оказывают влияние на изменение английского общественного мнения, стимулируют Вильяма Глэдстона поднять голос в защиту балканских славян. „Не хочу умалять значение усилий и достоинств других, говоря, что по моему мнению ни один дипломат, ни один консул, ни один путешественник среди наших сонародников не внесли столь ценного вклада, как мисс Маккензи и мисс Ирби, когда в 1867 г. они опубликовали свои впечатления с поездки в некоторые славянские провинции Европейской Турции. Ничего не скрывая, они показали обычную жизнь угнетенного населения и свои связи как с правительством, так и с теми магометанами – потомками отступников, которые одновременно являются и подданными султана, как они, и их владельцами.“³⁰

В свою очередь Чедомиль Миятович, первый переводчик сербского издания их путевых заметок в 1868 г., пишет в предисловии, что утешением восточных народов служит обстоятельство, что все иностранцы, приехавшие изучить Восток безпристрастно и объективно, возвращались на родину, увозя с собой убеждения в пользу христианства. Дело „барышень Маккензи и Ирби в состоянии вызвать настоящую радость среди южных славян в Турции...“³¹ Сербский перевод „путевых заметок“ англичанок вышел в свет на деньги князя Михаила Обреновича.

²⁹ Макензи, Дж.М., А. П. Ёрби. *Пътувания из славянските...с.б.*

³⁰ Там же, с. 11.

³¹ Мюр Макензи и А. П. Ирби. *Пътувание по славянските страни на Европейска Турция*. Превел от сръбски П. Иванов. Видин, 1891. Предговор на сръбското издание.

Интерес к путевым заметкам двух англичанок доказывается и их русским переводом еще в 1878 г., где в двух томах изданы все их заметки.³² Первый болгарский перевод сделан в 1891 г., а в более новом издании на болгарском языке приведена часть материалов, касающихся в основном болгарских земель.³³

Инициатива поездки принадлежит Адэлине Ирби, и после согласия своей подруги Джорджины Маккэнзи, они в 1859 г. отправляются в славянские земли Центральной Европы – в Богемию и Польшу. Во время этой поездки они знакомятся с судьбой австрийских сербов и это стимулирует их ознакомиться и с судьбой балканских славян.

Еще в октябре 1861 г. начинается их первая поездка на Балканы. Их маршрут Прага – Вена – Дальмация – Черногорье – Афины – Константинополь. Маршрут их следующей поездки по направлению Константинополь – Адрианополь – Пловдив – София – Ниш – Салоники – Албания в 1862 г. После этой поездки они становятся объектом внимания английской общественности. Позже Дж. Маккэнзи устанавливается на о. Корфу и умирает в 1874 г. Поэтому свою следующую поездку на Балканы А. Ирби предпринимает вместе с Присцилой Джонсон. В самый тяжелый момент кризиса по Восточному вопросу А. Ирби посещает Босну, Герцеговину и Болгарию.

Неизмеримое значение их впечатлений доказывается изменением английской политики и новым отношением английской общественности к балканским славянам. Их компетентные описания опираются на сравнительные сопоставления значения славян в европейском правлении. Толчком их поездки на Балканы является стремление узнать больше о так называемых „турецких славянах.“³⁴ Говорящие на славянском языке насчитывают 10–12 миллионов в Европейской Турции и по наречию делятся на сербов и на болгар. Авторы пишут, что делается попытка создать общий литературный язык, но это не возможно из-за обвинений, что таким образом преследуется создание политического объединения под эгидой России. Рассматривается вопрос о названии этих славян и делается попытка утвердить общее название „илириец“. Латинское звучание названия делает его неприемлемым для православных славян и остается на-

³² *Путешествіе по славянскимъ областямъ Европейской Турціи Маккэнзи и Эрби с предисловіемъ Гладстона.* Во двух томах с англійскаго. С. Петербургъ. Славянская печатня. (И. В. Вернадскаго). 1878.

³³ Макензи, Дж.М., А.П. Ърби. Пътувания...С. 1983.

³⁴ Там же, с. 17.

звание южные славяне, хотя правительство в Белграде использует название „сербы“.³⁵

„Необходимо было четыре раза объездить Европейскую Турцию, побывать неделями и месяцами в разных местах, чтобы выучить славянский язык, историю, поэзию и легенды тех областей, через которые мы проезжали. Мы посетили славянские части Турции, чтобы познакомиться с австрийскими родственниками славян в Турции.“³⁶ Достоверность их информации доказывается сознанием, что, пересекая огромные расстояния, путешественники останавливаются в домах официальных лиц и проявляют в основном политический интерес. На христиан они смотрят в какой-то степени, как на непокорных поданных чужого правления. Тем более если это славяне и языковой барьер лишает английского путешественника возможности общаться с ними. Лишь у немногих есть время и желание разъезжать по Европейской Турции таким образом и настолько медленно, чтобы они смогли ознакомиться со славянскими народами. Частично этим фактом можно объяснить беглое упоминание этих народов в их путевых заметках. Путешественники отмечают, что вопреки старанию ознакомиться с народом, который они описывают, „надо было уехать с полным сознанием, что многое, очень многое осталось неизвестным для нас“.³⁷ Они заранее очерчивают некоторые из трудностей, связанных с накоплением достоверной информации и уточнением использованных названий местного населения. Поэтому в заметках нашли место исторические главы, раскрывающие историю Сербии с ее возникновения до начала 60-ых годов XIX века. Сжатое и правдивое представление сербской истории отражено в главе 36 и главе 37 в русском издании 1878 г. Намечены „четыре эпохи в истории Сербии“. Проведена параллель между оценкой Мэри Монтэгью с начала XVIII века насчет „пустеющих сербских земель“ и нынешним состоянием (60-ые годы XIX века) Сербии или так называемого Дунайского княжества, являющегося по словам А. Пейтон „самым молодым членом европейской общности“. Сербское княжество охватывает только часть сербских земель, а другие земли – подвластны турецким чиновникам. Число свободных сербов, однако, чуть превышает 1 миллиона. Области, названные Старая Сербия, Босна, Герцеговина и вся Болгария, с населением от 6 до 8 миллионов человек, все еще находятся под турецким владычеством. Изоляция

³⁵ Там же, с. 18-19.

³⁶ Там же, с. 22.

³⁷ Там же, с. 23.

несчастливых людей лишь одна из бед, которые славяне в Турции вынуждены переносить, – пишут англичанки. Большое несчастье этих угнетенных народов заключается в характере их покорителя, в бессмысленном варварстве турка-магометанина и тенденции своим правлением превратить в варваров и своих подданных.³⁸

Чтобы избежать неточностей при характеристике населения Европейской Турции, авторы уточняют использованные названия и этнонимы – турки, греки и славяне. Слово „турок“ употребляется для обозначения мусульман; слово „грек“ – для обозначения христианина восточноправославной церкви, но подчеркивается, что христиане и греки не идентичные понятия; также как гражданские правители Порты в этих провинциях – турки, а не славянские мусульмане, так и церковные правители – греки, а не славяне-христиане. Страдают в основном таким восприятием вещей многочисленные славянские массы, населяющие Европейскую Турцию. Дж. Маккензи и А. Ирби верно рисуют этнические границы славянской общности: родной язык населения от Черного моря до Адриатического, от устья Вардара до Дуная – славянский. На основе личных наблюдений они устанавливают, что в этих районах существуют только два отличающихся друг от друга диалекта – сербо-хорватский и болгарский. Для более ясного представления положения подвластного Турции сербского населения авторы проводят сравнение с правлением Княжества Сербии. Свободным сербам, пишут они, удалось ввести определенные радикальные реформы, о которых турки непрерывно говорят, но никогда не осуществляют. Человек может находиться в Белграде или Константинополе и делать выгодные ему выводы о внутреннем положении страны, но не может разъезжать по Сербии и соседним провинциям и не установить, что жизнь и имущество там намного надежнее в Княжестве, чем в Турции. Это результаты почти 30-летнего самоуправления. Английский генеральный консул в Белграде информирует англичанок, что по Сербии разъезжать небезопасно. В свободной Сербии разбойничество уничтожается еще в зародыше. Самоуправляющиеся христиане в Княжестве добились бесспорных успехов по вопросам образования. В свободной Сербии 1863 г. кроме гражданской и военной академий, духовной семинарии, двух коммерческих школ и гимназий в главных городах есть и 318 начальных и деревенских школ. В Боснии и Герцеговине, где население той же народности, но ими управляют магометане,

³⁸ Там же, с. 20.

лишь кое-где можно обнаружить плохо оборудованные маленькие школы.³⁹

Английские путешественницы дают сравнительно точную этническую характеристику Балканам. Этому способствуют как их личные впечатления, накопленные во время поездок в славянские земли, так и преодоление языкового барьера и возможность, владея славянским языком, установить непосредственный контакт с местным населением. Они рассматривают Сербское княжество и его столицу Белград в качестве естественного объединительного центра сербов, оставшихся под властью двух соседних империй – Турецкой и Хабсбургской. Они утверждают, что население Боснии по происхождению такое же, как и население свободной Сербии, Старой Сербии, Черногорье, а также, как и в Венгрии и Далмации. Это население (Боснии и Герцеговины), хотя имеет общий славянский корень, в 1875 г. при своем посещении Боснии авторы разделяют по официальным турецким источникам на три „совершенно отдельные группы“: на босненских мусульман, православных христиан и римокатоликов.⁴⁰ Основной причиной восстания в Боснии 1875 г. авторы считают „сильно врожденное чувство принадлежности сербов к сербской народности, к племени сербов свободного Княжества. В каждом доме серба-христианина в Боснии висит портрет сербского князя (Михаила Обреновича), украшенный сербским гербом“ устанавливают путешественницы.⁴¹ Вообще каждый православный серб – продолжают свои выводы английские дамы – где бы он ни жил – в Австрии или в Турции, где бы он ни родился – в Черногорье или в свободной Сербии, он везде чувствует себя гражданином единого сербского отечества и постоянно носит в своей душе идеал национального единства.⁴²

Свои впечатления о Старой Сербии путешественницы отражают в основном в главе 16. Название „Старая Сербия“ употребляется турецкими славянами, Австрией и Россией, но Турция и европейские консулы в Турции не признают его. Они используют название „Арнаутлук“, так как там в основном живут албанцы-магометане. Границы Старой Сербии можно определить по христианским памятникам. Путешественницы проявляют очень хорошее знание сербской истории и дают объективное объяснение процессу обессербивания этих районов. Этот процесс является результатом

³⁹ Там же, с. 28.

⁴⁰ *Путешествіе по славянскимъ...* Т. I. с. 20.

⁴¹ Там же, с. 28.

⁴² Там же, с. 29.

последовательных волн сербской эмиграции в Австрию, вызванных турецкими репрессиями после очередной Австро-Турецкой войны. В освобожденные сербами деревни поселяются „арнауты“ (албанцы) и таким образом меняется этническая характеристика Старой Сербии. Оставшиеся там „старосербы“ и их собратья, поселившиеся в Австрийскую империю, имеют одну и ту же цель – Старая Сербия должна стать частью Княжества Сербии. Путешественницы очень точно поняли это стремление, к тому же они дают точную оценку и сербскому правительству в Белграде, стремящемуся помогать оставшемуся в Старой Сербии сербскому населению, чтобы сохранить его сербский этнический характер.⁴³

Все-таки в 60-ых – 70-ых годах XIX века по разным политическим причинам начинается обособление самостоятельных государственных формаций со стороны южных славян. Авторы передают свой разговор с одним „бошняком“ (боснийцем), который утверждает, что англичане воображают себе, что все славянские племена хотят обязательно быть под единым управлением, а не видят, что даже южные славяне борются за отдельную политическую независимость.⁴⁴

Тесно связан с проблемой этнотерриториальной характеристики сербов и вопрос о этнорелигиозной характеристике южных славян. Этой проблемы авторы коснулись в основном в главе 23, главе 24 и главе 25 в русском издании 1878 г. Они различают четыре „независимых отдела“ сербской церкви. Первый из них это Патриаршия в Карловце в Австрии; второй – Владикат Черногорье, посылающий для посвящения своего владыку или митрополита в Карловец или в Москву; третий „отдел“ – это церковь Сербского княжества во главе которой стоит митрополит, находящаяся под управлением Синода. De jure она находится под зависимостью Константинопольского патриарха, но de facto пользуется самоуправлением; четвертая часть сербской церкви – это православные сербы европейских провинций Турции. В гражданском отношении они подвластны турецким чиновникам, а в духовном – греческим епископам-фанариотам. После этого подробного анализа состояния сербов в церковном отношении авторы углубленно рассматривают и историю сербской православной церкви с периода ее возникновения в XIII веке и ее положение после захвата сербских земель турками. Еще в 1220 г. Никейский патриарх рукоположил святого Савву митрополитом Сербии в сан

⁴³ Там же, с. 239–247.

⁴⁴ *Путешествіе по славянскимъ..* Т. I. с. 268.

независимого архиепископа национальной сербской церкви. К его диоцезу принадлежат 12 епископств, включая и белградское. В болгарской средневековой столице Тырново после своей смерти архиепископ Савва объявлен национальным святым 14. 01. 1237 г. Интересна судьба его мощей. Сначала они сохраняются Малешевском монастыре в Герцеговине до 1595 г., когда турки сжигают монастырь и похищают мощи святого Саввы. В Белграде турки публично сжигают их, после чего разбрасывают пепл на все стороны. На этом месте в 1863 г. 14. 01 – в день святого Саввы, открыта Белградская академия наук.⁴⁵ Рассказ путешественниц о прошлом величии сербов подтверждается и описанием сохранившихся архитектурных и книжных памятников. По время поездки в славянские балканские земли они посещают ряд монастырей и другие центры средневекового сербского государства. В отдельной главе они описывают Призрен – сербский средневековой „Царьевград“.⁴⁶ Они проводят параллель между его историческим прошлым и местом, которое занимал город в качестве политического и культурно-духовного центра средневековой Сербии, и нынешним состоянием города. С 1455 г. Призрен уже не столица сербских средневековых владетелей. В XIX веке государственно-политическим центром сербов становится Белград. Сейчас Сербия должна иметь столицу, пишут путешественницы, находящуюся не там, где этнический центр сербов, а там, где развивается цивилизация и процветает торговля. Призрен на Шар горе уступает место Белграду. Белград оформляется столицей не только Сербии, а и всех южнославянских племен.⁴⁷

Таким образом, умело сочетая исторические сведения о прошлом сербов и личные впечатления о состоянии Балкан в 60-ых – 70-ых годах XIX века, Дж. Маккэнзи и А. Ирби дают эмоционально насыщенную и сравнительно объективную характеристику быта и нравов сербов, живущих как в свободном Княжестве, так и в районах, находящихся под властью Хабсбургской и Турецкой империй. Чувствуется политическое стремление создать единое сербское государство под скипетром сербского князя Михаила Обреновича и превратить Белград в новый государственно-политический центр этнических сербов.

Этот именно женский взгляд на характер сербского народа и стремления южных славян к самостоятельному политическому и культурному развитию придает путевым заметкам особое оча-

⁴⁵ Там же, с. 38.

⁴⁶ Там же, с. 111–117.

⁴⁷ Там же, с. 111.

рование. Не случайно еще в 1868 г. переводчик заметок Чедомиль Миятович напишет в предисловии: „Думаю, что не ошибусь, если скажу, что ни один серб, ни один югославянин не закроет эту книгу, не исполнишь у него сердце уверенности, что первое место лучших и приятных друзей Южных Славян в Англии, принадлежит барышням Маккензи и Ирби.“⁴⁸

В развитии жанра путевых заметок можно наметить три основных этапа. Первый связан с сухим изложением событий и имеет скорее всего справочный характер. Второй этап связан с влиянием классицизма. Путевые заметки представляют сочетание реляций прошлого и описаний современности их авторов. Третья стадия в развитии путевых заметок рассматривает не только прошлое, не только личные впечатления о природных и географических особенностях, но включает и попытку раскрыть культуру и народопсихологию. Живой и увлекательный рассказ англичанок, посетивших Балканы в XVIII–XIX вв., без сомнения принадлежит к третьему этапу развития жанра путевых заметок. Особенностью их заметок, представленных в виде писем или рассказов, является эмоциональная насыщенность всего, увиденного специфическим женским взглядом.

(Превод аутора)

⁴⁸ Мюр Макензи и А.П. Ирби, *Пътување по славјанските...* Предговор на србски преводач.

**BELGRADE AND SERBIA THROUGH THE EYES
OF THE ENGLISHWOMEN (18th–19th CENTURY)****S u m m a r y**

In the development of the genre of the accounts of travels one can distinguish three basic phases. The first one is characterized by dull reports of the events and it is, almost exclusively, a kind of a handbook. The second phase is characterized by the influence of the classicism. The accounts are a mixture of relations between the past and the author's description of the present. In the third phase of the development of the accounts the past is not considered so much nor are personal impressions of nature and geographic characteristics, but the analysis includes the discussions about culture and national psychology. Vivid and interesting narration of the Englishwomen who visited the Balkans during 18th and 19th century undoubtedly belongs to the third phase of the development of the travel book genre. The characteristic of these records, which are in the form of a letter or a story, is an emotional saturation coloured with a specific female viewpoint.

Бојана МИЉКОВИЋ – КАТИЋ
Београд

ПУТОПИСЦИ О НЕИЗГРАЂЕНИМ ПРОСТОРИМА БЕОГРАДА У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

Београд су у XIX веку сачињавали основни градски делови: тврђава, варош и подграђа. Београдска подграђа била су почетком века села од стотинак кућа,¹ а нове градске зоне (Теразије, Абацијска и Фишегцијска чаршија) настајале су на утринама у пољопривредној околини вароши.² Како је настанак и карактер неизграђених површина неког градског насеља увек резултат појединих етапа урбанизације, праћење процеса на неизграђеним површинама Београда изван шанца морало би да обухвати најпре урбанизацију тог подручја, а тек потом и карактеристике очуваних

¹ „Палилула, јест село близу Белграда, које принадежи реченоме Абдураманпаши везиру белградскому [...] Сава-Мала јест такожде село“ (Јоаким Вуич, *Новејше земљоописаније целога света*, Будим, 1825, 242). Ј. Вујић иста насеља и нешто другачије квалификује: „Јесмо и његове предварошице, сирјеч Савамалу, која може до преко 100 домова имати, прегледали, и ова варошица принадежи к спаилуку [...] Г. Милоша. Равним начином и другу предварошицу, зовому Палилула јесмо размотрили, и ова подлежи спаилуку везира београдског и содежи до близу 100 домова“ (*Путешескивије по Србији*, књ. I, Београд, 1901, 41). И Ото Дубислав фон Пирх је београдска предграђа поредио са селима: „У јутро рано оставих Београд. Чим се прођу предграђа, која су се отегла као нека села“ (*Путовање ио Србији у години 1829*, Београд, 1899, 46). Према мишљењу Феликса Каница, предграђа Београда протезала су се у

неизграђених површина у том делу града. Пошто је урбанизација тзв. вароши изван шанца била појачана тек средином века, требало би увелико искорачити из хронолошких оквира овог рада, да би се уочиле промене на неизграђеним просторима унутар новог градског подручја. Због тога ће у овом раду бити речи само о неизграђеним просторима старог урбаног језгра Београда, односно површинама унутар тврђаве и вароши у шанцу.

*

Најуочљивији део Београда за путнике била је тврђава. Описали су је и они путници који ногом никада нису крочили на београдско тле, стичући утиске о њеној панорами приликом пловидбе Дунавом.³

Ниједан путописац при опису Беорада није заобишао тврђаву, али су скоро сви превидели њене неизграђене просторе. Из њихових описа тврђаве види се да је њен највећи део био неизграђен, али је само понеки путописац описао те делове. Неизграђени простори могу се наслутити у негативном одређењу, када се набраја оно

време прве владавине кнеза Милоша Обреновића „до Врачара цела четири километра, уз незнатну ширину“ (*Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, књ. I, Београд, 1985, 15). Аустријски обавештајца мајор Петар Пејашиновић, говорећи о Београду 1842. године, сматрао је да „град има два подграђа која се зову Вишњица и Топчидер“ (Алекса Ивић, *По Србији кнеза Милоша*, Споменик СКА LXXIV, II раз. 57, Београд, 1933, 111).

² „Исти је Ивановић и то казивао да је [...] код бивше Стамбол-капије био читав рит од баруштине и трске [...] г. Џимић [...] вели [...] Пред Стамбол-капијом био је брег [...] а од оног брега многе су неке провалије, баруштине и рит“, сведочи Сретен Л. Поповић препричавајући доживљаје својих старијих савременика, а сећајући се својих доживљаја из тридесетих година XIX века, наводи: „Пођем даље [...] изађем на садању Марвену пијацу код бивше Батал-џамије. Сав овај простор био је засејан пшеницом, да се из ње једва на коњу видим. Путић води кроз сред жита“. Исти писац описује свој одлазак на школовање у Крагујевац 1834. године: „Док смо наше хаљине и спаваће ствари [...] потоварили и на пут се кренули, нисмо могли даље стићи него на Теразије, где је онда био плац Марка Буљубаше и на њему салана“ (*С пута по Новој Србији (1878. и 1880)*, Београд, 1950, 91–92, 54, 200–201). Када је 1859. године гроф Ласло Хуњади путовао за Крагујевац, приметио је: „Тек што смо оставили околину Београда и мале вртове које обрађују Бугари, дошли смо у подножје Авале“ (Божидар Ковачек, *Путонис о Србији Грофа Ласла Хуњадија*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. 14, св. 1, Нови Сад, 1966, 158).

³ Zoran Konstantinović, *Deutsche Reisebeschreibungen über Serbien und Montenegro*, München, 1960, 70.

„примечанија достојно“ (пашин конак, два турска гроба, болница и већ увелико руиниране касарне) или у нешто јаснијим опаскама: „Оронуле зграде окруживале су пространи трг“⁴ или „Трг је заузимао цео плато горњег града“,⁵ што несумњиво показује да је унутар тврђавских зидова највећи део простора био празан. Овакав закључак поткрепљују и малобројне фотографије унутрашњости тврђаве снимљене нешто пре повлачења турског гарнизона и предаје тврђаве кнезу Михаилу Обреновићу 1867. године, на којима се виде многобројни војнички шатори разапети у доњем граду, на ледини обраслој ниском травом.⁶

Најснажније утиске на путника остављала је оронулоост и прљавштина унутрашњости тврђаве. Већ двадесетих година XIX века, Јоаким Вујић бележи да „свуда, куда год човек око баци, све порушенија над порушенијама види, како што су штале везирове, домови његови служитеља и друга порушена зданија“.⁷ Ото Дубислав Пирх био је згрожен прљавштином и ђубретом, које је у невероватној количини чинило саставни део пејзажа: „Двориште само је сметлиште све могуће нечистоће, велике гомиле ђубрета, које се сваког дана на најгаднији начин множе, на све стране остаци од јела, фуражи, црепови, прње, над свим тим слика и задах трулежи“ – и завршава – „били смо у дворишту конака везирова“.⁸ Стање није било ништа боље ни десетак година касније када је тврђаву посетио Вилхелм Рихтер. Код њега је изглед горњег града изазвао такво гађење да се тешко савладавао да „посматра са тог места где гађење силом тера да се иде даље“, и наглашава „у каквом се мизерном стању све налази, како је пропало, порушено и бескорисно“,⁹ али примећује и да је започето рашчишћавање и уређивање тврђаве. Сличан опис из шездесетих година деветнаестог века налази се и у делу Вилијама Дентона који пореди доњи и горњи град управо по запуштености и

⁴ Ендру Арчибалд Пејтон, *Србија, боравак у Београду 1843–1844*, Нови Сад, 1996, 46.

⁵ Gustav Rasch, *Der Leuchstthurm des Ostens*, Serbien und die Serben, Prag, 1873, 42.

⁶ Рајко Л. Веселиновић, *Грађа за историју Београда од 1806. до 1867*, књ. I, Београд, 1965, фотографија бр. 26, без паг.

⁷ Ј. Вујић, *Путешествије по Србији*, књ. I, 30.

⁸ О. Д. Пирх, *нав. дело*, 18.

⁹ Вилхелм Рихтер, *Прилике у Србији под кнезом Милошем до његове абдикације 1839. године, приказ најновијих догађаја, карактеристика српског народа и топографска скица Кнежевине*, Крагујевац, 1984, 81–82.

прљавштини: „Унутрашњи град је још у већем степену опустошен, пропао и нечист“.¹⁰

Тврђава је уређивана и рашчишћавана веома споро. Феликс Каниц је 1859. године затекао „јакo запуштену“, а тек у лето 1860. видео је како се „бастиони чисте од прљавштине која се деценијама таложила“.¹¹ Приликом те друге посете запазио је, пролазећи великим платоом унутрашњег града, да је уз пашин нови конак био однегован раскошни врт. Густав Раш је прецизније описао његов изглед: „Са стражње стране платоа ширио се један стварно љупко постављен и добро одржаван врт“.¹² У врту је постојао и отворени павиљон опремљен плетеним баштенским столицама, у којима су се одмарали турски званичници, па је околина нове пашине резиденције остављала сасвим европски утисак.

Постепена трансформација тврђавског неизграђеног простора у уређену зелену површину убрзана је након одласка Турака 1867. године. За само пет година, до 1872, када је Г. Раш поново посетио београдску тврђаву, вртови које је „затекао још у време Рашид паше на платоу у унутрашњости горњег града, проширили су се сада до спољашње ивице платоа“.¹³ За то време, тврђава је била очишћена и уређена, утврђења су била поправљена, опкопи очишћени од корова и прљавштине. Све је било „рашчишћено, чисто и дотерано, као што је у турско време све било у нереду и прљаво“.¹⁴

*

Највећи неизграђени простор у Београду било је градско поље које повезује тврђаву и варош (Калемегдан или Фићир-бајир, како су га звали Турци, или гласија, како су га најчешће називали путописци). Готово сви аутори били су одушевљени прекрасним погледом који се с градског поља пружа на две реке и на Срем, Банат, Србију, истичући то као једину лепоту овог дела града.¹⁵ На Калемегдану је био празан простор на коме се налазило само турско гробље, где су, према Вујићевом сведочењу, сахрањивани угледнији Турци. Остатак простора био је „пун нечистоте, гада, ђубрета и паса“, бројних

¹⁰ William Denton, *Serbien und die Serben*. Nach anderen Quellen und eigenen Erfahrungen freibearbeitet David von Cölln, Berlin, 1865, 49.

¹¹ Ф. Каниц, *нав. дело*, 36–37.

¹² G. Rasch, *нав. дело*, 42.

¹³ *Исто*, 43.

¹⁴ *Исто*, 44.

¹⁵ W. Denton (D. Cölln), *нав. дело*, 49; В. Рихтер, *нав. дело*, 81; Е. А. Пејтон, *нав. дело*, 45.

и изгладнелих да „и на саме људе како волци нападају“.¹⁶ Не само крајем двадесетих, већ и крајем тридесетих година изгладнели чопори паса били су обавезни део калемегданског пејзажа, а и педесетих година појављивали су се у већем броју, када су их Турци истеривали из тврђаве.¹⁷ В. Рихтеру се чак чинило да имају улогу неке врсте санитарне полиције, јер су „добротворне слуге-чистачи, чија прождрљивост склања с пута сваку угинулу животињу“, па их Турци сматрају корисним за насеље.¹⁸

Градско поље, обрасло закржљалим жбуњем и шибљем, монотоне браон боје, путописци су углавном описивали као тужно поље, због спарушености и запуштености и стога што их је подсећало на многе погибије у биткама Аустријанаца и Турака и на многобројне егzekуције над устаницима против турске власти.¹⁹ Сва та проливена крв, како истиче В. Дентон, није тло учинила плодним, па је и шездесетих година XIX века панорама Калемегдана била иста као и тридесетак година раније. Једино више није било гробља. Уместо њега назирала се терасаста неравнина тла изнад некадашњих хумки.²⁰ В. Дентон је био уверен да би гласија постала украс града у рукама других господара, а не Турака. Његова очекивања сасвим су се обистинила. Пуст и запуштен Калемегдан је остао све до изласка турског гарнизона 1867. године. А онда је брзо уређен, најпре озелењен травом и цветним лејама, а потом претворен у парк, чије су прве саднице засадили војници, доневши их са огледног добра у Топчидеру.²¹ Само четири године после српског преузимања тврђаве Г. Раш је с дивљењем забележио да је Калемегдан постао шеталиште Београда: „Пуста пољана била је претворена у лепе паркове. [...] шумарци [су – Б. К.] бацали оштре сенке преко шареног цветног партера, преко јарко зелених травњака и добро одржаваних стаза од шљунка“.²² У парку је подигнут павиљон у коме је свирао гарнизонски оркестар, а у летњој сезони извођене су и оперете и бурлеске. У то време Калемегдан је коначно опасан према вароши, али не зидом.

¹⁶ Ј. Вуич, *Новејше земљоописаније целог света*, 239.

¹⁷ В. Рихтер, *нав. дело*, 85, 87; Р. Л. Веселиновић, *нав. дело*, 336.

¹⁸ В. Рихтер, *нав. дело*, 87.

¹⁹ W. Denton (D. Cölln), *нав. дело*, 48; G. Rasch, *нав. дело*, 3, 40.

²⁰ W. Denton (D. Cölln), *нав. дело*, 49.

²¹ Стеван М. Милинковић, *Београдска тврђава и 1867. година*. Осврт на значај београдске тврђаве до данас, са приказом могућег развоја у будућности, у: *Београдска тврђава у прошлости, садашњости и будућности*, Београд, 1988, 155.

²² G. Rasch, *нав. дело*, 3, 10, 43.

Оивичиле су га „групе модерних и љупких белих кућа, с којима је прошле године граница поља ужурбано повучена“.²³

Градско поље мењало је улогу у животу насеља и његових становника током прве половине XIX века. Почетком века било је губилиште за многобројне српске родољубе и устанике против турске власти, двадесетих година игралиште за цилит, игру на коњима која је код београдских Турака била популарна. На њему су читани хатишерифи и приређиване масовне манифестације везане за српско-турске односе. Ту је, уз параду и маневар српских и турских трупа, прочитан берат новоизабраног кнеза Александра Карађорђевића, ту је прослављен и одлазак турских трупа из Београда, а ту је средином века било и шеталиште.²⁴ Оно није било уређено као европска шеталишта, па се „уместо по глатким путељцима и стазама газило по трави, не свуда једнакој и чистој“, забележио је Роман Зморски.²⁵ Београђани су га, ипак, користили као једино место у унутрашњој вароши „где се наш свет састајаше, провођаше и од прекодањег труда опорављаше“,²⁶ док варош није била бомбардована од стране турског гарнизона 1862. године. После бомбардовања, као шеталиште је отворен парк око велике касарне – изван шанца и за оно време веома удаљен за свакодневне шетње, па је Емилијан Јосимовић 1867. године са жаљењем тврдио како београдска варош нема јавну зелену површину за одмор и релаксацију.²⁷ После одласка турског гарнизона, Калемегдан је постао јавни парк уређен као и остали европски паркови.²⁸

*

Београдска варош била је у првој половини XIX века оријентално насеље препуно зеленила и празних, неизграђених простора.

²³ Исто, 49.

²⁴ Ј. Вуич, *Новејше земљоописаније целог света*, 239; Е. А. Пејтон, *нав. дело*, 38, 45; G. Rasch, *нав. дело*, 33, 43; Луј Леже, *Словенски свет*, у: Београд у деветнаестом веку. Из дела страних писаца, Београд, 1967, 42; Радослав Перовић, *Београд за време Вучићеве буне. Необјављене белешке Стјепана Марјановића из 1842–1843*, Годишњак Музеја града Београда, књ. II, 1955, 202; Ф. Каниц, *нав. дело*, 48.

²⁵ Рамон Зморски, *На Сави и Драви*, у: Београд у XIX веку. Из дела страних писаца, 15.

²⁶ Е. Јосимовић, *Објаснење предлога за регулисање оног дела вароши Београда што лежи у шанцу*, Београд, 1867, 3.

²⁷ Исто.

²⁸ G. Rasch, *нав. дело*, 43.

Густав Бланки, на пример, за оријенталне градове изричито каже да је њихова срећа у томе „што имаде по њима много расађено дрвеће, што су искићени многим студентима, и што много просторије празне уклања погубне последице небрижљивости управитељске“.²⁹ Лепоту Сарајева хвалио је шабачки кадија енглеском путописцу Ендру Арчибалду Пејтону због његових прелепих вртова, тврдећи да „без зеленила и олисталог дрвећа своје околине, није привлачно, сем базара“.³⁰ Београд у том погледу није био никакав изузетак. Матија Бан је, дошавши у Србију 1844. године, писао брату да је „приспео у Београд, чије се куће губе у мору зеленила, као и оне у Цариграду“.³¹ И енглески путописац В. Дентон, описујући амфитеатрални положај београдских кућа, наглашава: „Зидови ових кућа су готови сви бели и истичу се још оштрије на зеленилу лишћа јоргована, лешника, кестена и другог дрвећа, које их опкољава, као и у другим оријенталним градовима“.³² Ово богато зеленило, на жалост, мало је кога интересовало, па је, следећи сведочења путописаца, веома тешко доказати да је и варош у шанцу обиловала зеленим површинама – углавном многобројним баштама.

Турска кућа је незамислива без баште. Женски део турске породице био је одвојен од околине, али ипак не тако да се жене различитих породица не би могле посећивати. Турске куће већином су биле зидане на самој ивици улице и опасане зидом. Имале су главно, господарско двориште са зградама у којима живе млађи и мушкарци који немају харем, шталама и другим помоћним зградама, и женско двориште, одвојено зидом са малим вратима, које је опасивало другу кућу, или део куће, у којој живи харем. Сретен Л. Поповић, уклапајући у путопис *С пута по Новој Србији* и сећања на Београд, бележи да су тридесетих година XIX века куће биле „по већој части окренуте к југу, а пред њима је свуд унаоколо, осим зачелја, башта засађена воћем и лозом, подигнута на османлук-чардаклије“.³³ Баштенски зидови имали су „онолико капицика у зидовима колико је наоколо комшинских кућа. Кроз ове капицике, кроз које само женске пролазе, праве буле једна другој, што се вели, визите“. Кроз њих се могао „сав турски крај (махала) обићи из баште у башту да се скоро

²⁹ Густав Бланки, *Известије о стању народа у Европској Турској*, Нови Сад, 1850, 19.

³⁰ Е. А. Пејтон, *нав. дело*, 117.

³¹ Радмила Поповић-Петковић, *Београд по опису Матије Бана 1844. године*, Годишњак Музеја града Београда, XIII, 1966, 138.

³² W. Denton (D. Cölln), *нав. дело*, 47–48, 64.

³³ Сретен Л. Поповић, *нав. дело*, 350.

нигде не удари на сокак“,³⁴ па су се муслиманске жене по вароши кретале пролажењем кроз баште. Како су куће хришћана и Јевреја прављене „по истом кроју и изгледу“³⁵ као и турске, на исти начин кретале су се кроз град и хришћанке. Стога је током прве половине XIX века било тешко срести жене на улици, не само у турском, већ и у српском делу града.³⁶ И приликом турског бомбардовања вароши Београда 1862. године, многе муслиманске породице „провукле су се разним споредним сокацима и путевцима до тврђаве“,³⁷ користећи управо баште.

Бомбардовање Београда представљало је прекретницу за преостало турско становништво у вароши. Промене које је бомбардовање изазвало у турском делу Београда описао је Ф. Каниц: „Слике некадашњег шароликог живота и живописна панорама џамија у тамном зеленилу кипариса, са жубором шедрвана, које су још биле свеже у мом сећању, нису више имале ничег заједничког с овом опустелошћу, Булбулдера – ,Славујеве долине‘, како су Турци назвали горњи део Дорћола – покривеног баштама и воћњацима из којих се ширио чисти миомирис“.³⁸ Њихове куће и баште нису остале пусте само током кризе око бомбардовања. Ускоро су сасвим опустеле јер је исељавање муслиманског становништва пратило пропадање њихових имања у вароши. Још у време кнеза Милоша Обреновића османске власти забраниле су Турцима да продају имања Србима. Стога су Турци који су се исељавали пре бомбардовања често били приморани да оставе имање да пропада. Средином четрдесетих година XIX века Е. А. Пејтон је, у једној шетњи турским делом вароши, ушавши, како сам каже, „у крај с баштама и вилама“, био сведок те појаве. Отворивши „једна трула, маховином обрасла баштенска врата“ утонуо је у сећање: „И гле, потпуно одвојена од градске буке и погледа странаца, вегетација је бујно расла као и раније, [...] али кућа и штала, који су некада одјекивали од добродушног смеха домаћина и рзања добро ухрањених коња мале ергеле [...] беху празни, оронули и неми“,³⁹ јер се њихов власник одселио у Видин и тамо умро. И када је на конференцији у Канлици 1862. године, договорено исељавање Турака и омогућено им да продају своја имања, њих је углавном откупила српска држава, а не приватна лица,

³⁴ Исто.

³⁵ Исто, 340.

³⁶ О. Д. Пирх, *нав. дело*, 32.

³⁷ Ф. Каниц, *нав. дело*, 44.

³⁸ Исто, 47.

³⁹ Е. А. Пејтон, *нав. дело*, 42.

па нису одмах по иселењу некадашњег власника коришћена, већ су пропадала: „Летње жеге и зимски мразеви уништили су цветне леје, некад тако марљиво гајене,“ бележи Ф. Каниц.⁴⁰ Луј Леже истиче да су баште биле „запуштене, обрасле у дивљу лозу, бујно дрвеће и коров“, а Јан Неруда наглашава да су „зидови око бивших харема порушени, баште изгажене“.⁴¹ Стога је Емануел Јосимовић, залажући се за стварање јавних зелених површина у вароши у шанцу, могао констатовати: „Њихове многе баште колико толико приносаху чишћењу ваздуха“, али се „утаманише и варош оста и без то мало ваздушних резервоара“.⁴²

Изглед башта прецизније је описао Ами Буе, назвавши их ђулистанима, украсним баштама. У њима је, по правилу, било насумице засађено цвеће, без трасираних леја. У богатим муслиманским кућама и у кућама богатих трговаца, међутим, цвеће је било засађено у правилно распоређеним украсним лејама, а код најбогатијих је у врту постојала и фонтана. Како прецизира Буе, ови украсни вртови били су најчешће засађени ружама, босиоком, каранфилом, тулипаном, љиљаном, сунцокретом, драгољубом, наном и невеном. Занимљиво је поменути да јасмина у баштама није било, иако се тај цвет у данашње време везује управо за муслиманске склоности ка јаким и егзотичним мирисима. Почетком четрдесетих година XIX века овај цвет гајили су, наглашава Буе, само на Босфору и у неколико вртова богатих људи.⁴³ И воће је чинило обавезни део баште. Сви путописци који су завирили у унутрашњост вртова помињу винову лозу, а поред ње сеновитост башта обезбеђивале су најчешће јабуке, крушке и шљиве, одличног квалитета.⁴⁴ Како се лепо изразио Каниц: „Ту, међу сеновитим кипарисима, воћкама и бујно разраслом виновом лозом, [...] уживао је београдски муслиман“.⁴⁵

Турци су се поносили својим баштама. „Са великом радошћу Ахмет ми показиваше његову башту“,⁴⁶ као куриозитет бележи О. Д. Пирх овај детаљ из дружења са везирином драгоманом. У баштама су се одмарали и опорављали болесници или рањеници, као што је то учинио и потурчењак гроф Таксис, кога су 1813. године, за

⁴⁰ Ф. Каниц, *нав. дело*, 54.

⁴¹ Л. Леже, *нав. дело*, 37; Јан Неруда, *Београд 1870*, у: *Београд у деветнаестом веку. Из дела страних писаца*, 52.

⁴² Е. Јосимовић, *нав. дело*, 3.

⁴³ Amie Boué, *La Turquie d'Europe*, том III, Paris, 1840, 16–17 (на преводу захваљујем проф. Стеви Калању).

⁴⁴ *Исто*, 15, 17.

⁴⁵ Ф. Каниц, *нав. дело*, 54.

⁴⁶ О. Д. Пирх, *нав. дело*, 42.

време јахања с Ибрахим-Манзур ефендијом, такође потурчењак, посинком Сулејман-паше, изван шанца ранили Срби.⁴⁷ Како се ближила средина века и доносила не само сиромаштво већ и праву беду преосталом муслиманском становништву у Србији, башта је могла да послужи и за скривање те сиротиње. Турци су често управо у баштама примали странце. Средином четрдесетих година упозорили су Срби Е. А. Пејтона да га турски званичници не примају у својим кућама стога што немају ни једну одају пристојног изгледа у коју би га могли увести. За пријем су користили павиљон (киоск)⁴⁸ подигнут у башти и застрт ћилимом, како би у њему госту могли да понуде обавезне наргиле и чибук или и неко друго послуужење.⁴⁹

Башта је чинила саставни део куће и чаршијских трговаца, чији су мали дућани поређани једни до других потпуно затварали поглед према унутрашњости плаца на коме су подигнути, тако да је путописац откриће башта доживљавао као улазак у скровити, готово тајновити свет. Када се О. Д. Пирх упитао: „Где и како станују они многи имућни, често и богати трговци?“, открио је да су иза дућана подигнуте, „скривене од погледа оног који улицом иде [...] мале, врло чисте куће, ту су двориште, башта, штала. Главна је особина ове мале вароши скривеност и грациозност. Човек је јако изненађен кад овај свет у малом нађе иза мрачних, јадних дућана“.⁵⁰ Павиљона је, према његовом сведочењу, било и у баштама хришћана, али нису били одвојени од куће.⁵¹ Тим именом су, у ствари, назване веранде зидане уз кућу и отворене према башти.

Ове зелене површине, које путописци редовно називају баштама, иако у њима није било поврћа, судећи бар према њиховим путним белешкама, нису ни биле праве баште, већ вртови, који су имали естетску, а не привредну улогу у животу породице. Служили су, наиме, за побољшање квалитета живота. Вртови омогућавају „повученост коју оријенталци воле и уживање у богатим сенкама

⁴⁷ Из мемоара Ибрахим-Манзур ефендије о неким догађајима у Босни и Србији из 1813. и 1814. године, превео Стојан Новаковић, Споменик СКА, XXII, 1893, 52.

⁴⁸ Киоск је турски термин за павиљон, сеницу у врту, која је, зависно од економских могућности и естетских склоности власника баште, могла да буде обичан вењак од винове лозе, али и елегантни, уметнички декорисан павиљон (Олга Зиројевић, *Приче о речима*, Киоск, Даница за годину 2001, Београд, 2000, Вукова задужбина, год. VIII, 409–410).

⁴⁹ Е. А. Пејтон, *нав. дело*, 74, 117.

⁵⁰ О. Д. Пирх, *нав. дело*, 34.

⁵¹ *Исто*, 35.

које се брину за њихово здравље, због летњих врућина овдашње климе“,⁵² како је то уочио В. Дентон. Праве баште биле су оновремене баштованцинице, али оне већином нису биле смештене унутар шанца, већ на простору између Видин-капије и Дунава, на ивицама врачарског платоа или другде, односно изван вароши.⁵³

*

Унутар вароши, у шанцу, највећа и најочљивија неизграђена површина свакако је био пространи трг на слемену београдског гребена, тзв. Велика пијаца. Готово сви путописци рекли су понеку реч о њему, али их углавном није занимао изглед самог трга, већ грађевине подигнуте око њега. Једино В. Дентон бележи да је то био „велики пусти плац“ по коме је све „изукрштано уским стазама утабаним ногама“. ⁵⁴ Овај пространи плато одвајао је српски и турски део града. На дунавској страни гребена била је турска варош, а на савској српска, па је доживљаван као линија раздвајања између крста и полумесеца.⁵⁵

На овом платоу било је велико турско гробље, формирано пре XIX века, које је заузимало његов већи и узвишенији део. Током XIX века гробље је постепено нестајало, не само због немара муслимана, већ и због тајних ноћних уништавања белуга, које су тридесетих година „наши пандури сваку ноћ по неколико изломиле и извалили“, па се „гробље мало помало рашчишћавало и утамањивало“. ⁵⁶ Ипак, требало је више деценија да сасвим нестане. „Понеке гробнице виделе су се још и на мојој скици рађеној 1859. године“, бележи Ф. Каниц.⁵⁷ Тек с одласком Турака, нестало је и гробље. Како обавештава Каниц, већ 1868, приликом нивелације терена, местимично је скинуто и по неколико метара земље, управо са узвишеније стране, и тако избрисани последњи трагови турског гробља, а потом је простор озелењен, засађен цвећем и уређен постављањем праволинијских стаза.⁵⁸

Други део платоа заузимала је пијаца. В. Рихтер је крајем тридесетих година XIX века тврдио да „са својом гужвом и гурња-

⁵² W. Denton (D. Cölln), *нав. дело*, 58.

⁵³ Р. Ј. Веселиновић, *нав. дело*, 51, 53–56, 107; Б. Ковачек, *нав. дело*, 158.

⁵⁴ W. Denton (D. Cölln), *нав. дело*, 59.

⁵⁵ Е. А. Пејтон, *нав. дело*, 41.

⁵⁶ С. Л. Поповић, *нав. дело*, 160.

⁵⁷ Ф. Каниц, *нав. дело*, 56.

⁵⁸ Исто; G. Rasch, *нав. дело*, 11.

вом недељом“ пијаца чини један од занимљивих делова Београда.⁵⁹ Нешто детаљнији били су В. Дентон и Ф. Каниц. Први је тврдио да је то главна београдска пијаца, која је до 1862. године радила свакодневно, и прецизно набројао шта је све на њој било изложено на продају.⁶⁰ Други је сетно записао како „од 1867. више нема егзотичног призора с турским војницима који врше набавке за војничке кухиње“ препустивши својим скицама да речитије и детаљније говоре о Великој пијаци.⁶¹ И Јан Неруда је сликовито описао шта се све и како продавало на тој пијаци.⁶²

Српске власти настојале су у више наврата да тај велики простор преуреде у градски трг, али за то није било услова све до друге половине века. Током прве половине века на подручју око Велике пијаце постепено је настајао елитни део града. Централни положај трга у градском језгру и главна градска надлештва око њега (српска и турска полиција, на пример) вароватно су били основа за концентрисање елите управо у овом делу града. Ту су до средине четрдесетих година, како бележи Пејтон, „најбогатији сенатори саградили велике и лепе куће, у немачком стилу“, ⁶³ а ту је подигнута и палата, коју је њен власник капетан Миша Анастасијевић поклонио отаџбини. Плацеви око пијаце због тога су постали веома скупи⁶⁴ што је доприносило даљој елитизацији простора око ње. Стога се тежило да се простор око лепих и скувих зграда претвори у зелену, украсну површину, односно у савремени трг. Али, није се било лако ослободити ни турског гробља, ни пијаце. Ако су пре 1862. године Турци могли да онемогуће покушаје београдске општине да трг европеизира, како се изразио Густав Раш, за неуспехе око премештања зелене пијаце са трга на Теразије, свакако нису били одговорни.

⁵⁹ В. Рихтер, *нав. дело*, 90.

⁶⁰ W. Denton (D. Cölln), *нав. дело*, 59. Забележио је да су „изложени на продају дрвени угаљ, различите врсте житарица, пшеница, зоб, просо, кукуруз, млади огрозд, вишње, кромпир, лук, турски пасуљ, чешњак и суво поврће, камена со, млеко, павлака, брашно, путер, јаја, сир, коњи, овце, козе и краве, вуна и велике коже пуне вина“ (*Исто*, 61–62).

⁶¹ Ф. Каниц, *нав. дело*, 91.

⁶² Ј. Неруда, *нав. дело*, 54–55.

⁶³ Е. А. Пејтон, *нав. дело*, 41.

⁶⁴ Један плац, коме је била “с прочеља велика пијаца”, ширине 7 фати и дужније 14,5 фати откупила је 1856. године Београдска општина за 1.000 аустријских дуката. (Р. Л. Веселиновић, *нав. дело*, 250). Један фат износио је у метарском систему 1,89 m (Милан Влаинац, *Речник наших старих мера у току векова*, књ. IV, Београд, 1974, 979), тако да је плац био ширине око 13 m и дужине око 27,5 m.

После бомбардовања вароши, зелена пијаца је пресељена са Велике пијаце на Теразије, као први корак ка затварању пијаце, а на Великој пијаци продавала су се само дрва. Међутим, још пре дефинитивног одласка Турака из Београда, враћена је на старо место. Е. Јосимовићу се чинило да је враћена само зато што је “увиђено, да једна само пијаца за сву варош није довољна и да је она на теразијама за већи део унутрашње вароши одвећ далека”.⁶⁵ Доказујући да ни њена стара локација није подесна за већину становника вароши у шанцу, предложио је да се отворе три нове пијаце, а простор старе засади травом и живом оградом, да се поставе стазе и клупе за одмор, односно, да се она претвори у градски трг.⁶⁶ Његов план за уређење Велике пијаце у основи је прихваћен и реализован након предаје тврђаве Србима и Велика пијаца, иако је задржала то име све до 1882. године, престала је то и да буде. Зелена пијаца, међутим, и даље се упорно одржавала. Наиме, све до краја века, у градском парку поред трга, чији је десни део красио споменик Јосифу Панчићу, леви део је, по сведочењу Ф. Каница, још заузимала зелена пијаца.⁶⁷

Поред основне функције коју је имала у животу насеља, Велика пијаца била је у првој половини века позорница и других друштвених догађаја. На њој су, на пример, егзерцирали гардисти кнеза Милоша; на њој је приређен свечани дочек Томи Вучићу Перишићу и Авраму Петронијевићу приликом повратка у земљу; на њој су одржаване циркуске представе, прослављен рођендан кнеза Михаила итд.⁶⁸

*

Посебну врсту неизграђених површина у вароши у шанцу чинили су простори или подручја која су заузимала некадашња здања. Као насеље које је столећима пре XIX века досегло свој врхунац и као поприште многих жестоких сукоба и ратова између Хабсбуршке монархије и Османског царства, Београд је изгубио велики део својих некада значајних грађевина. О. Д. Пирх је већ крајем двадесетих година XIX века приметио: „Стара варош Београд изгорела је и

⁶⁵ Е. Јосимовић, *нав. дело*, 16.

⁶⁶ *Исто*.

⁶⁷ Ф. Каниц, *нав. дело*, 57.

⁶⁸ Љубомир Никић, *Аутобиографија Анастаса Јовановића*, Годишњак Музеја града Београда, књ. III, 1956, 400; Е. А. Пејтон, *нав. дело*, 55; Нада Андрић, Радмила Антић, Рајко Веселиновић, Дивна Ђурић-Замоло, *Београд у XIX веку*. Каталог изложби Музеја града Београда, књ. 5, 1967, 120; Ф. Каниц, *нав. дело*, 40–41.

тако порушена да се, осим једне или две куће, виде још само рушевине старих грађевина у камену подигнутих“.⁶⁹ Део ових простора се у мањој или већој мери рурализовао и претворио у неизграђене површине.

Неизграђене површине на некада урбанизованом простору нису биле карактеристичне само за Београд. Како сведочи Е. А. Пејтон, Ужице су биле град „у којем има великих празнина; читаве улице које су се налазиле овде пре Устанка, претворене су у воћњаке“.⁷⁰

Рушевине углавном нису уклањане. Странци су, не уочавајући да је турска управа била економски преслаба да реши проблем рушевина, овакав њен однос према изгледу града већином приписивали немару или тзв. турском фатализму и помирености са судбином, па мађарски путописац Ђерђ Урхази примећује: „Турци нису осећали велику жељу за градњом, и оставили су [...] онако, како је Алах, услед рата, хтео“.⁷¹ Странци су у вароши запажали углавном руине монументалних грађевина – џамија, шанчева, капија, а ниједан није пропустио да помене руине палате принца Еугена Савојског.⁷²

Пропадањем ових грађевина мењала се и намена простора на којем су биле изграђене – он се претварао у неизграђене површине. Углавном је служио за одлагање смећа и за легла паса луталица, али је служио и као пасиште за ситну стоку. Палата принца Еугена Савојског (Александра Виртембершког), на пример, у време када се, бар према мишљењу В. Рихтера, још могла поправити, постала је станиште једне циганске черге, која је ту сместила ковачку радионицу и чија чељад ту лежи „на гомилама шута, у бујној трави“.⁷³ Гомиле шута и смећа, али не и високу траву, запазио је и Е. А. Пејтон средином четрдесетих, а Ђ. Урхази, средином педесетих, констатовао је да се у шут и сметлиште претворила и околина палате, док је В. Дентон, почетком шездесетих година XIX века, поред смећа, видео да „сада те руине служе као шупе за стоку“.⁷⁴ Палата је коначно сру-

⁶⁹ О. Д. Пирх, *нав. дело*, 30.

⁷⁰ Е. А. Пејтон, *нав. дело*, 120.

⁷¹ Urhász György, *Keleti kepek*, Pest, MDCCCLIV, 65 (на преводу захваљујем проф. др Петеру Рокају).

⁷² Иако сви путописци говоре о палати Еугена Савојског, реч је о палати Александра Виртембершког (*Београд у деветнаестом веку*. Из дела страних писаца, 110, нап. 1).

⁷³ В. Рихтер, *нав. дело*, 89–90.

⁷⁴ Е. А. Пејтон, *нав. дело*, 48; G. Urhász, *нав. дело*, 65; W. Denton (D. Cölln), *нав. дело*, 59.

шена ради проширења Улице цара Душана.⁷⁵ Гроф Боа ле Конт је, опет, обавестио претпостављене да је средином тридесетих година XIX века варошки шанац био „јарак, [...] већ скоро испуњен, а сваки дан извлаче и ложе на ватру оно мало што је још остало од коља које је служило као ограда“.⁷⁶ Највећа варошка капија, Стамбол-капија, била је већ крајем тридесетих година „гомила рушевина“ чија је архитектура толико изгубила форму да је више личила на брежуљкаст насип и ливаду него на улаз у град: „Високи калкан (слеме) је исчезао а његове рушевине обрасле травом настанују само стада коза, које чува дремљиви Турчин“.⁷⁷ Рашчишћавањем остатака капија после одласка Турака створени су слободни простори, који су дуго остали неизграђени, неки и до краја XX века (Трг Републике, Обилићев венац, на пример).

Економски снажнија српска заједница донекле се другачије односила према рушевинама. Оне су, бар у неким случајевима, рашчишћаване и претваране у слободне просторе. Једна велика неизграђена површина, тзв. мали трг, створена је када је порушен делијски конак. Како сведочи Анастас Јовановић, „буде то велико место, доцније поклоњено књазу Карађорђевићу, који [га – Б. К.] је доцније претворио у башчу“.⁷⁸ Ову башту поклонио је кнез Александар Карађорђевић Српском ученом друштву. Као слободан простор, мали трг се одржао све до подизања зграде Српске краљевске академије.⁷⁹ Свакако да је било још примера претварања урбаних у неизграђене површине, али о њима нема помена у путописима и сећањима на Београд.

Срби су после одласка Турака показали посебну ревност у рашчишћавању трагова пропадања некадашње славе Београда, па и трагова турског боравка у Београду. Кнез Михаило је убрзо по њиховом одласку наредио да се поруше градски бедеми и шанац, бележи Ф. Каниц, а Г. Раш, поредећи утиске из 1866. и 1872. године примећује: „Турског града је нестало и свуда су били запослени постављањем нових линија улица, уклањањем рушевина, рушењем

⁷⁵ Луј Леже, *Сава, Дунав и Балкан*, у: *Београд у деветнаестом веку. Из дела страних писаца*, 110; Ф. Каниц, *нав. дело*, 52.

⁷⁶ Стојан Новаковић, *Србија у години 1834, писма грофа Боа-ле-Конта де Рињи министру иностраних дела у Паризу о тадашњим приликама у Србији*, Споменик СКА 24, 1894, 18.

⁷⁷ В. Рихтер, *нав. дело*, 90.

⁷⁸ Љ. Никић, *Аутобиографија Анастаса Јовановића*, 396.

⁷⁹ Оливер Минић, *У потрази за ликом Београда*, Годишњак Музеја града Београда, књ. II, 1955, 457.

дрвених кућерака, подизањем лепих вишеспратних европских кућа, сађењем цветних леја, подизањем вртова, продавница, укратко, облачењем Београда у европско одело“.⁸⁰

*

У вароши су постојали и простори који су били и остали пољопривредне површине, али су они, нажалост, сасвим измакли пажњи путописаца. Једино је О. Д. Пирх приметио да је на северозападној страни горње вароши „отворен троугао, пуст, необрађен простор, у подножју стене, где само биволи пасу“, а Ф. Каниц је поменуо горњи део Дорћола као крај са бројним воћњацима.⁸¹ Свакако да је било и других пољопривредних површина у вароши, будући да све до XX века градско подручје, изузимајући чаршију, није било густо изграђено. Посредно то потврђују помени стоке на пасиштима у вароши, или помени воћњака, који сигурно нису морали увек да буду уз кућу власника и да чине део његове баште, али изричитих података о њима у путописној литератури нема.

*

Интерес путописаца био је, зависно од њиховог образовања, политичког опредељења или других разлога, усмераван у различитим правцима, али готово никада, поготово не систематски, на неизграђене просторе. Они су увек остајали на маргинама њиховог занимања за град и само је успут писано о њима. Стога су забелешке о тим просторима разасуте на најразличитијим местима њихових дела и најчешће везане за контекст неке друге приче због чега је готово немогуће за неко краће временско раздобље систематизовати податке о неизграђеним просторима. Уколико се они систематизују за неко дуже раздобље, као што је то прва половина XIX века, немогуће је стриктно остати у одређеним временским оквирима, не само зато што путници нису Београд посећивали у правилним временским размацима већ и стога што се неки процеси у мењању неизграђених површина могу сагледати само уколико се прате и у другој половини века. Због тога је нешто слободније схваћена прва половина века која у овом раду обухвата период од 1813. до 1872. године.

Маргинално интересовање за неизграђене просторе одразило се и на квалитет обавештења о тим деловима града. Многе појаве, о којима сведочи друга врста грађе, не могу се реконструисати на осно-

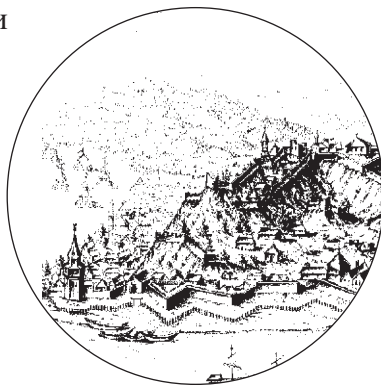
⁸⁰ Ф. Каниц, *нав. дело*, 49; Л. Леже, *Словенски свет*, 37; G. Rasch, *нав. дело*, 3.

⁸¹ О. Д. Пирх, *нав. дело*, 30–31; Ф. Каниц, *нав. дело*, 47.

Бранко МОМЧИЛОВИЋ
Нови Сад

БЕОГРАД У ПУТОПИСУ ЕНДРУА АРЧИБАЛДА ПЕЈТОНА

Британци су одвајкада били велики путници и, што је још важније, велики путописци. Још у доба ренесансе Ричард Хаклут (Richard Hackluyt), одушевљен полетом своје нације, који се огледао и у путовањима у далеке крајеве, откривању нових копнених и морских путева, објавио је збирку путописа о путовањима својих земљака.¹ Из тог периода је и први британски путопис о путовању кроз наше крајеве.² Од шеснаестог века надаље, британски путници су доста чести у нашим крајевима, осим у доба великих ратова и прекида веза са истоком који је најчешће био њихова дестинација. Оно што је за вредност њихових путописа веома важно је да су, нарочито од почетка 17. века, путници

¹ Richard Hackluyt, *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation*, London, 1589.

² Fox, *Mr. Harrie Cavendish his journey to and from Constantinople 1589 by Fox, his servant*. Ed. A.C. Wood, *Camden Miscellany*, 17, *Camden Third Series*, 64, London, 1940.

долазили најчешће с неким предзнањима о крајевима кроз које су путовали, мада понекад и погрешним, што је долазило од извора које су користили.

После ретких путника у 18. веку и окончања великих европских ратова и буна, Британци поново путују на исток, доста често и преко наших крајева. Већина је бирала лагодније путовање паробродом низ и уз Дунав, а мањи број, они знатижељнији и смелији, опредељивао се за копнени пут, од Београда Цариградским друмом према Нишу и Софији. Путописи првих су сиромашнији садржајем; углавном су то утисци са реке, мада су се неки краће задржавали у Београду. Већином су били туристи, знатижељни а довољно имућни да своју знатижељу задовоље. Било је, међутим и службених лица, дипломата у мисијама, који су се и дуже задржавали службено, али су боравак искористили и за подробније упознавање земље и народа.

Међу њима почасно место заузима Ендрју Арчибалд Пејтон (Andrew Archibald Paton, 1811–874), који је Србију посетио три пута у размаку од неколико година. Пејтон је највећи део свог активног живота провео на Блиском истоку и у балканским и подунавским земљама. Живео је више година у Сирији и Египту, путовао много по Турској и њеним провинцијама, и по Румунији, Србији, Аустрији, Црној Гори, Далмацији, Хрватској и Грчкој. Знао је арапски, турски, више европских језика, а изгледа да је доста добро научио и српски. Био је предодређен за путника, колико својим образовањем и знањем језика толико и физичким предиспозицијама. Наиме, био је снажан и издржљив; у младости је са ранцем на леђима препешачио пут од Напуља до Беча. Није, онда, необично што се током боравка у Србији, коју је пропутовао углавном на коњу, пео до тврђаве Соко и других врлетних места и чак попео на врх Копаоника.³

Пејтон се темељно припремао за своја путовања: проучавао је доступну литературу о земљи у коју је ишао, прикупљао информације и из других извора, на лицу места их допуњавао, кориговао и коначно синтетизовао у целовит приказ земље и народа. За нас су, наравно, посебно занимљиви путописи у којима је Пејтон описао свој боравак у Србији и другим југословенским земљама.

У Србији је први пут био 1839, на пропутовању за Блиски исток; затим 1843, при повратку из Дамаска, када је боравио дуже као вршилац дужности британског генералног конзула; и 1844. када се задржао неколико месеци у Београду и на путу по унутрашњости Србије. Као службени представник Велике Британије, захваљујући

³ Подаци о Пејтону су из: *Dictionary of National Biography*, Vol. XV, 1967/68, 478–479.

познанству са Аврамом Петронијевићем, као и наклоности кнеза Александра и Илије Гарашанина, имао је могућности какве пре њега није имао ниједан Британац. Било му је омогућено да путује куда хоће, да види шта хоће и обавести се о свему што га је интересовало. И он је ову прилику искористио максимално.

Своје утиске и сазнања о нашим крајевима Пејтон је објавио у неколико књига од којих се две посебно баве Србијом и југословенским крајевима – *Србија, најмлађи члан европске породице* (Serbia, the Youngest Member of the European Family) и *Висија и острва Јадрана* (The Highlands and the Islands of the Adriatic).⁴ Резиме ових књига, као и других књига које описују ове просторе је књига *Истраживања у Подунављу и на Јадрану* (Researches on the Danube and the Adriatic).⁵

Пејтон није у посебној књизи описао своје прво путовање кроз Србију, али га узгред помиње поредећи Београд „некад и сад“, односно 1839. и 1843. и 1844. Приликом прве посете видео је оријенталну варош у којој су архитектура, ношња и манири били источњачки. Приликом следеће посете уместо учмалог оријенталног града затекао је град у коме се пуно градило, по европским узорима, у коме су преовладала европска одела и чији становници су по понашању умногоме одударали од још увек присутних Турака.

Пре другог доласка, 1843, Пејтон је имао срећу да се у Видину упозна са српским прваком Аврамом Петронијевићем који се недуго затим, заједно са Томом Вучићем Перишићем, тријумфално вратио из изгнанства. Био је Петронијевићев гост и дуго с њим разговарао о српској историји, законима, обичајима и политици, тако да је у Србију стигао са приличним познавањем ствари, које је у даљим контактима током свог дугог боравка проширивао и проверавао, читајући литературу о Србији и обавештавајући се кроз личне контакте са бројним званичницима уставобранитељске Србије и угледним Србима. Како сам каже: „Захваљујући љубазности и пажњи г. генералног конзула Фонбланка и бројних пријатеља г. Петронијевића, за неколико дана сам упознао све главне објекте и појединце у Београду, као да сам месецима боравио у њему.“⁶

⁴ Andrew Archibald Paton, *Servia, the Youngest Memeber of the European Family...*, London, 1845; *Highlands and Islands of the Adriatic...*, London, 1849.

⁵ Andrew Archibald Paton, *Researches on the Danube and the Adriatic...*, Leipzig, 1861.

⁶ Ендру Арчибалд Пејтон, *Србија, најмлађи члан европске породице...*, превео Бранко Момчиловић, Нови Сад, 1996, 37.

Пејтон почиње свој опис доласком, односно искрцавањем на београдском пристаништу. Одмах се сусрео са шароликим, живописним светом Београда, хришћанима и Турцима, од којих су ови други остављали утисак беде, као и њихов квартал од оронулих кућа „које су изгледале као да ће их први јачи налет ветра одувати преко реке у Мађарску“.⁷ Насупрот овим примерцима оријенталне архитектуре су нове куће у европском стилу имућних сенатора.

Осврћући се на своју прву посету Београду, Пејтон запажа да се оријентални град, каквог је запамтио, брзо европеизује, да је оријентална ношња све ређа и да вишеспратне куће у „немачком“ стилу ничу на све стране. Уместо радњи са ћепенцима многе радње су сада затворене спреда и застакљене.

Као званично лице, посетио је Хафис-пашу у београдској тврђави у више махова и оставио занимљив портрет овог турског заповедника и опис оронуте тврђаве. Био је и на разним званичним пријемима, код паше и кнеза Александра. Током два-три месеца, колико је трајао његов боравак 1843, осим на пријемима био је и на кнежевом балу, о коме је оставио детаљан опис. Пејтон се понашао као новинар-извештач који треба да напише чланак о балу. Запажао је све: униформе официра, под у салону, намештај, каљеве пећи. Још детаљније је описао присутне: кнеза у плавој униформи, кнегињу и њене дворкиње одевене у народну ношњу, стране представнике окићене ордењем, митрополита са великим златним ланцем, Гарашанина, за кога прецизно наводи и висину (шест стопа и четири палца), Стојана Симића, херкулског стаса, једног од ретких званичника који је задржао турску ношњу. Пејтонов опис бала, односно призора је изванредан, веома живописан, и наш путник је очигледно уживао у друштву у коме се говорило на неколико језика: српском, немачком, руском, турском и француском. „Све је просто брујало“, каже Пејтон. Такође је детаљно описао и ручак, прокоментарисао јеловник (немачки) и ток обеда, који се отегао до касних поподневних сати и завршио кафом, ликерима и чабуцима у салону. На крају овог поглавља Пејтон каже да је остатак године провео у политичким, статистичким и историјским истраживањима. Колико је био темељан показује даљи садржај његовог изузетно богатог путописа. Затим је отпутовао у Енглеску и после пола године вратио се у Србију.

Његов трећи, и најдужи боравак, био је и најсадржајнији и представља главни део путописа. Имао је срећу да по повратку

⁷ Исто, 39.

у Београд присуствује једном занимљивом и значајном догађају – свечаном дочеку Вучића и Петронијевића који су се тријумфално вратили из изгнанства. Град је био свечано украшен, препун Београђана и посетилаца из других места; звона Саборне цркве су звонила, главним улицама су пролазиле поворке коњаника који су дошли из унутрашњости да поздраве знамените српске прваке. Пејтон је присуствовао благодарењу у Саборној цркви коме су присуствовале многе угледне личности Србије. Он наводи и митрополитов говор и описује држање главних звезда ове свечаности – Вучића, хладног, безизразног, и Петронијевића коме су очи засузиле од узбуђења. Хладног Енглеза је силно узбудила песма „Многаја лега“, која је отпевана на крају свечаности. Потом описује и народно весеље, ватромет и ватре на којима су се пекле овце и волови.

Пејтон је присуствовао и свечаном балу којег је кнез Александар приредио у част двојице повратника. При опису овог бала највише се задржао на опису женске ношње и фризуре. Био је одушевљен ношњом српских жена и изразио наду да „жене Србије неће никада одбацити своју лепу народну ношњу због променљиве моде и утегнутог струка европских престоница“.⁸ Као млад човек, Пејтон је био подложен женским чарима и посебно истакао елеганцију, отменост и љупкост кнегињине сестре, коју су оценили као најлепшу жену у дворани. „Својом туником од гримизног сомота извезеног златом и оперваженом самуровином, била би у својој потпуно домаћој ношњи краљица на било ком балу под маскама у старој Европи.“⁹

Поред званичника уставобранитељске Србије Пејтон је упознао и књижевнике и културне раднике, и, уопште, веома се интересовао за културне прилике у Србији. Упознао је Симу Милутиновића Сарајлију, за кога каже да је балкански Осијан и да је најбољи живи српски песник. Помиње и да је Сарајлија чиновник у Министарству народне просвете јер „читалачка публика у Србији још није довољно бројна да омогући књижевнику да живи од својих дела“.¹⁰ Од девете до двадесет пете главе Пејтон описује своје двомесечно путовање по Србији кад је обишао велики број насеља и сусрео се с многим људима: званичницима (начелницима, капетанима, владикама, агама, диздарима) али и с бројним обичним људима с којима је ступао у контакт и проширивао своја знања о Србији и српском народу.

⁸ Исто, 56.

⁹ Исто, 56.

¹⁰ Исто, 60.

Срео је и доста Карађорђевих ратника, од којих је најзнаменитији поп Лука Лазаревић кога је видео у Шапцу.

Овај део путописа је веома занимљив и богат садржајем. Пејтон описује физичке карактеристике Срба, њихове моралне особине, понашање, затим празнике, обичаје везане за празнике, као и народне обичаје, на пример додоле. По повратку у Београд путописац допуњује слику града започету пре пута по унутрашњости. Он даје обиље информација, а у подробностима иде тако далеко да помиње како се у државним установама користи веома груба хартија, налик на хартију за паковање. Пomiње и да се у установама ради од осам ујутру до дванаест, после чега следи одмор за ручак, а рад се наставља у четири и ради се до седам увече.

Говорећи о трговини, Пејтон помиње да су највећи трговци у трговини са иностранством Грци, Јевреји и Цинцари, док домаћи трговачки сталеж није бројан ни утицајан. Занимљива је његова опаска да страни трговци углавном подржавају прогнане Обреновиће, док богати Срби подржавају Карађорђевиће. Срби су, по правилу, трговци на мало. Најбоље занатлије у Београду су Немци и Срби који су занат изучили у Пешти и Темишвару. Турци су веома сиромашни и баве се најскромнијим занимањима – они су чамције, носачи, бербери, кафеџије и ситне занатлије које задовољавају потребе својих сународника за одређеним производима, као и потребе турског гарнизона у тврђави. Пејтону је био посебно занимљив један редак занатлија, јавни писар, који је најчешће писао молбе, преписивао Коран и гравирао печате.

Пејтон посвећује једно поглавље и културним приликама у Београду. Пomiње два листа, „Новине србске“ и „Улака“, и годишњак за поезију и прозу „Голубицу“, који уређује г. Хаџић. Пomiње и Књижевно друштво (Друштво српске словесности) које ради на изради речника српског језика и на унапређењу народне књижевности. О лепим уметностима каже да су у зачетку; слике у црквама му се не свиђају; сликарство се угледа на немачко. Пејтон је посетио и Лицеј, зачетак универзитета. Упознао се са Шафариком и са њим обишао минералошку збирку коју је скупио барон Хердер, као и збирку старина: неке бронзане предмете, античке новчиће, лепу збирку византијског и старог српског новца. На њега је посебан утисак оставила повеља краља Стефана Уроша о даривању манастира Дечани, као и Карађорђев барјак, национална реликвија Срба. Посетио је и нека предавања. Запазио је да се у настави предност даје геометрији, биологији, словенској историји и књижевности, а да нема латинског и грчког.

Крајем новембра 1844. Пејтон се спремао за повратак у Енглеску. У пратњи Петронијевића учинио је опроштајну посету кнезу

Александру. По свом обичају, описује резиденцију, налик на неку аустријску вилу, двориште са травњаком и украсном римском статуом. Кнез је госту показао портрет Карађорђа, реплику познатог портрета Боровиковског. Пејтон описује портрет и коментарише га, наглашавајући да је Карађорђево лице „изражавало не само интелигенцију већ и извесну префињеност, коју би човек тешко очекивао код ратника сељака; али сви његови савременици се слажу да је поседовао урођену супериорност и отменост карактера које би га у сваком послу издигле изнад њему равних“.¹¹

Пејтон посвећује Карађорђу и посебно поглавље, описујући његово десетогодишње ратовање, а посебно детаљно описује бој на Мишару, служећи се Ранкеовом *Српском револуцијом*. Значајно је да је Пејтон и ликом представио вожда британској читалачкој публици. Наиме, он је у путопису објавио и литографију Карађорђевог портрета, очигледно реплику портрета којег је видео у резиденцији његовог сина. Посебно поглавље посветио је и кнезу Милошу.

У тридесет првом поглављу Пејтон се бави престоничким, односно државним установама. Одлично обавештен, он наводи бројне детаље, често статистичког карактера. Помиње износ кнежеве апанаже, састав и начин избора Државног савета, и даје карактерне скице најважнијих државних званичника: Стојана Симића, председника Савета, човека старог кова; Петронијевића, савременог политичара, министра иностраних дела, о коме изриче веома ласкав суд: „Он је једна од веома малобројних јавних личности у Србији код којих је хришћанска и западна љубав према заједници тријумфовала над оријенталном верношћу себи, и ова несебичност је, и поред свих мана, тајна његове популарности.“¹² Вучић је мање повољно насликан, а за његовог претходника на положају министра унутрашњих дела Илију Гарашанина каже да га „одликују здрав, практичан ум, и беспрекорно поштење без имало интригантства. Желим Србији много људи попут Гарашанина!“¹³

Пејтон даје и податке о платама јавних службеника, коментарише и српски кривични законик, за који каже да је копија аустријског, а овај, у ствари, *Наполеоновог законика*. Такође помиње и независност српске цркве.

Током свог дугог боравка Пејтон је имао доста прилика да се среће и са страним дипломатским представницима у Београду. Оставио је занимљиве портрете руског изасланика барона Ливена,

¹¹ Исто, 205.

¹² Исто, 223–224.

¹³ Исто, 224.

још занимљивији портрет генералног конзула Вашченка, као и портрет новог руског конзула Данилевског. Узгред помиње француског, аустријског и британског конзула Фонбланка.

Овим портретима дипломатских представника страних сила Пејтон завршава свој путопис о Србији. Његов путопис је убедљиво најбољи, најсадржајнији британски путопис о нама у првој половини 19. века, најцеловитији приказ младе српске државе, дат комбинацијом података из литературе и непосредних запажања током дугог боравка и путовања по Србији. Његова радозналост и трудољубивост су били безгранични. Захваљујући томе Србија је била изузетно детаљно представљена британској јавности од стране једног добронамерног, веома обавештеног путника, готово неоптерећеног цивилизацијским и другим предрасудама какве се могу запазити код других путника који нису имали онако богато искуство и онакве прилике какве је током своје дипломатске каријере на Истоку имао благородни Пејтон. Касније ће, после нових путовања, понудити британској публици нове садржаје и приказати и друге српске крајеве. Био је прави амбасадор Србије и српског народа, непревазиђен до доласка племените мис Ирби (Irby).

BELGRADE IN THE TRAVEL BOOK OF ANDREW ARCHIBALD PATON

S u m m a r y

Belgrade and his travel in the interior of Serbia. His account covers all aspects of life in Belgrade: recent history, political and social events, administration, culture, education, arts and costumes. It also contains a whole gallery of portraits of prominent Serbs. Combining observation and information obtained from books on Serbia, Paton gave a most comprehensive picture of Serbia.

ву запажања путника. Исти је разлог довео до тога да су о баштама путописци оставили најбројнија обавештења, не зато што су их оне посебно занимале, већ стога што су најчешће баште чиниле саставни део амбијента у коме су остваривали своје друштвене контакте.

TRAVEL WRITERS
ON THE UNCONSTRUCTED BELGRADE AREAS
IN THE FIRST HALF OF 19TH CENTURY

S u m m a r y

Unconstructed areas are always on the margins of travel writers' interests in the city through which they pass and they write about them only offhand. Therefore the writings about such areas are scattered on the most various places in their works and, most often, they are linked to the context of some other story. Consequently, it is almost impossible to systematize the data on the unconstructed areas for a short period of time. The marginal interest in the unbuilt spaces also influenced the quality of the information on such parts of the city. Many phenomena, which are witnessed in the other sort of material, cannot be reconstructed on the basis of travellers' observations. The same reason led to the fact that the travel writers left the most numerous information on the gardens, not because they were particularly interested in them but because, most frequently, the gardens were integral parts of the environment in which they made their social contacts.

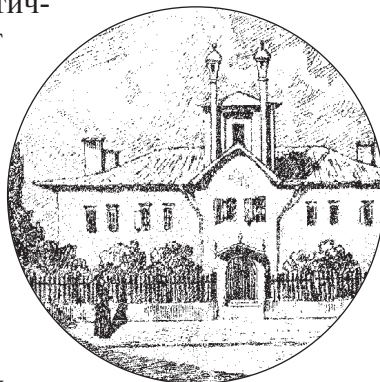
On the basis of the travel writers' descriptions one can bring to life a vivid picture of the first-half-of-19th-century Belgrade which was, like other oriental cities, abundant with verdure and with vacant, unconstructed spaces. By comparing the records dating from different periods the author shows characteristics, changes in appearance and purpose of different unconstructed spaces in the Belgrade fortress and city.

Ненад МАКУЉЕВИЋ
Београд

ЕФЕМЕРНИ СПЕКТАКЛ У МУЛТИКУЛТУРАЛНОМ БЕОГРАДУ: ПОВРАТАК ВУЧИЋА И ПЕТРОНИЈЕВИЋА У СРБИЈУ

У оквирима конституисања политичког, културног и уметничког живота током новог века битно место узимале су јавни, ефемерни спектакли. Код Срба ефемерни спектакл је имао истакнуто место у црквено-политичком програму Карловачке митрополије током XVIII века да би по ослобођењу Србије добио династичко-политичке садржаје.¹ Једном од бројних спектакала који су се одвијали у Београду током XIX века, присуствовао је, за време боравка у Србији 1844 године, Ендру Арчибалд Пејтон. Он је посматрао јавне и културне свечаности државе коју је обилазио, па је и о њима у својим путописним белешкама оставио трага. Један од истакнутих догађаја којима је Пејтон присуствовао био је и повратак у Србију Аврама Петронијевића и Томе Вучића Перишића. Том приликом приређен је ефемерни спектакл који су

¹ О ефемерном спектаклу код Срба: М. Timotijević, *Efemerni spektakl za vreme vladavine kneza Miloša i Mihajla Obrenovića*, Peristil 31–32, (Zagreb 1988–1989), 305–312.

описали Пејтон и извештачи Србских новина.² Овај догађај забележен је у историјској литератури, али није детаљно проучен.³

I

Аврам Петронијевић и Тома Вучић Перишић били су истакнути уставобранитељи који су због своје активности у рушењу династије Обреновић били стицајем политичких околности и захтева руског двора привремено изгнани.⁴ После одобрења Русије, Porta је одобрила њихов повратак у отаџбину који се одвио непосредно по Пејтоновом доласку у Србију, у августу 1844. Прве вести о одобрењу повратка Вучићу и Петронијевићу дочекане су у Србији са наглашеним радом. То је условило организовано државно деловање. У градовима су паљене ватре и одвијале се бакљаде праћене музичком бандом, док је Совјет одређивао елементе програма дочека. Наглашава се да су људи „скакали, певали, играли, пуцали и веселили се и као неки празник већи од Божића и Ускрса празндовали.“⁵ Славље је захватило читаву кнежевину. Тако „Србске новине“ доносе извештаје о прослави поводом пристизања вести о повратку уставобранитеља из Београда, Јагодине, Темнића, Параћина и Пожаревца.⁶ Вучић и Петронијевић су 16. августа паробродом Надор стигли у Радујевац.⁷ Одатле су путовали кроз Србију и били свечано дочекивани у Бањи, Алексинцу, Багрдану, Туприји, Рачи, Баточини, Јагодини.⁸ Дочек Вучића и Петронијевића у Београду је представљао догађај за који су се припремале локалне власти као и српско становништво. На дан доласка 28. августа градске власти издале су наредбу „у приход вечерашњег весеља... да се нико не усуди пушке бацати како у кафама, кућама тако и по сокацима“.⁹ Поводом свечаности у Београд

² Е. А. Пејтон: *Србија, најмлађи члан европске породице или Боравак у Београду и путовања по планинама и шумама унутрашњости 1843–1844. године*, Нови Сад 1996, 52–56.

³ Упор: Д. Страњаковић, *Влада уставобранитеља 1842–1853*, Београд 1932, 64–65.

⁴ О изгнанству Вучића и Петронијевића: Д. Страњаковић, *нав. дело*, 58–65; В. Вучковић, *Српска криза у источном питању (1842–1843)*, Београд 1957, 159.

⁵ *Србија*, „Србске новине“ 69, (Београд 26. 8. 1844), 274.

⁶ *Србија*, „Србске новине“ 69, (Београд 26. 8. 1844), 274–275.

⁷ *Србија*, „Србске новине“ 67, (Београд 19. 8. 1844), 265.

⁸ Архивска грађа о трошковима дочека Вучића и Петронијевића по местима Србије налази се у Архиву Србије, Министарство унутрашњих дела, год. 1844, ф VIII, No 101.

⁹ Историјски архив града Београда, 1844, кут. VI, ф. 1439.

Сл. 1 Јован Исаиловић
Млађи, Аврам Петронијевић

су се слили путници из унутрашњости као и Земуна: „иде светина стотинама да види дочек чича Вучића и Аврама“.¹⁰ Атмосферу за дочек Вучића и Петронијевића креирале су и пропагандне песме штампане у Србским новинама и Подунавци.¹¹

Вучић и Петронијевић су ушли у Београд 28. августа праћени многобројном поворком, паљбом плотуна и звоњавом звона. Већ при назирању колоне у којој су се налазили уставобранитељи започела је пуцњава топова са Врачара, коју су наставили топови са Палилуле, Пијаце, Саве и београдског града-тврђаве док су звонила звона из београдских храмова, Цркве светог Марка на Палилули и Саборне цркве.¹² Колона са коњаницима у чијој су се средини налазили Вучић и Петронијевић кретала се Теразијама, кроз Стамбол капију преко Велике пијаце, кроз „чаршију“ до Саборне цркве.¹³ Пејтон, који је

¹⁰ Вукова преписка III, Београд 1909, 191.

¹¹ У Подунавци су штампане четири песме : А. Н, *Повратак гг. Вучића и Аврама*, Подунавка 34, (Београд 19. 8. 1844), 133; С. М. С., *На долазак сь првым пролѣтношњимъ паропловомъ Вучић-Аврамовъ 1844*, Подунавка (Београд 26. 8. 1844), 137; *На дочекъ Вучић-Аврамовъ 1844 године*, Подунавка 35 (Београд 26. 8. 1844), 140; М. Банъ, *Пјсна Србији приликомъ повратка у отечество Господе Вучића и Аврама*, Подунавка 36, (Београд 2. 9. 1844), 141.

¹² *Србия*, „Србске новине“ 70, (Београд 30. 8. 1844), 278.

¹³ *Србия*, „Србске новине“ 70, (Београд 30. 8. 1844), 278.

посматрао и описао овај догађај, наглашава да су за њега „извршене велике припреме“ што указује на то да је са њима био упознат и истиче три момента прославе – свечаност на улицама, у Саборној цркви као и на Великој пијаци.¹⁴

Пејтон започиње опис догађаја ситуацијом на београдским улицама. Забележио је поворку у којој се налазило огромно стадо оваца иза кога су ишли волови. Главе оваца биле су свечано украшене тракама док су на врховима рогова волова били набијени лимунови, а један продавац шалова и ћилима покрио је читав простор испред своје радње китњастом робом, да ода почаст родољубима.¹⁵ Овај момент није детаљно описан у Србским новинама, али је ту донета вест да је Мухафиз београдски, Хафис паша, поклатио народу који је пратио Вучића и Петронијевића 75 овнова, 75 јагњади и 15 волова¹⁶ – управо оне које је Пејтон у поворци видео.

Поворку са улица звона су пратила још од уласка у град а дочекала су је и код Саборне цркве. У београдској катедрали уставобранитеље је сачекао митрополит Петар Јовановић и ту су целивали крст, јеванђеље и храмовну икону. Потом је митрополит одржао пригодну беседу о болу нације због њиховог изгнанства и благодарење и многолетствије за султана Абдул-Мецида, руског цара Николаја, српског кнеза Александра, правитељство, војску и читав српски народ.¹⁷ По завршетку благодарења уставобранитељи су отишли у своје домове а пред Вучићевом кућом¹⁸ налазила се музичка банда и постројена војска.¹⁹

У вечерњим сатима, у част повратка Вучића и Петронијевића, одржан је трећи део свечаности. У 8 сати пуцњава из топа означила је моменат када је читав Београд био осветљен. Пејтон истиче да је био одржан ватромет а да су на Великој пијаци, главном београдском тргу, постављена два стуба а la Vicentina, украшена светиљкама.²⁰ Једна страна трга била је осветљена речју Вучић а друга речју Аврам. Пејтонов опис допуњују „Србске новине“, где се наглашава да су уз сваки од ових стубова на постаменту били ликови Вучића и Петронијевића, изнад чијих глава је анђео држао венац. Уз Вучићев

¹⁴ Е. А. Пејтон, *нав. дело*, 53–55.

¹⁵ Е. А. Пејтон, *нав. дело*, 53.

¹⁶ *Србија*, „Србске новине“ 70, (Београд 30. 8. 1844), 279.

¹⁷ Е. А. Пејтон, *нав. дело*, 53–54; *Србија*, „Србске новине“ 70, (Београд 30. 8. 1844), 278.

¹⁸ О кући Томе Вучића: М. Савић, *Конак господара Томе Вучића Перишића*, Годишњак музеја града Београда V, Београд 1958, 143–149.

¹⁹ *Србија*, „Србске новине“ 70 (Београд 30. 8. 1844), 278.

²⁰ Е. А. Пејтон, *нав. дело*, 55.

Сл. 2 Јавна свечаност у Србији средином XIX века
(према Ф. Каницу)

лик био је пратећи натпис: *Вучић за род много страда, Да Србијом правда влада, за слободу рода свога Он искуси јада многа, Слави њега Србски род, То му буди труда плод. Уз лик Аврама Петронијевића могло се прочитати Достојно је величати тебе, Што за род ти жртвоваво себе, Твоја дела блистају, Славу Богу одају. Туга жалост прође, Кад нам Аврам дође. Пејтон наглашава да су стубови били освећени светиљкама, док новински опис прецизира да је на врху била „тако речена“ грчка ватра.²¹ Градом је обилазила бакљада која је праћена музичким оркестром ишла од Стамбол капије, преко Велике пијаце, према Вучићевој и Петронијевићевој кући испред којих је такође био постављен по један стуб на чијем врху је био пламен. Приликом доласка колоне са бакљадом на Велику пијацу „ту научена зато деца и чиновници одпевају, а банда одсвира песму“*

²¹ Србија, „Србске новине“ 70, (Београд 30. 8. 1844), 278.

објављену у Подунавци 34. и потписану иницијалима А. Н.²² Испред домова уставобранитеља одсвирани су Вучићев и Аврамов марш пригодно компоновани од капелмајстора г. Немечека.

Током осветљења вароши на многим прозорима били су истакнути транспаренти са пригодним натписима. На великом здању био је постављен „прозрак“ са натписом: Радостни глас / Привуче и час / У ком се све жеље, / Народне весеље / По земљи просу, За знати тко су / Жертве те кровне, Богу угодне / Даруј им Боже / Што ти се може / Жељу сердечну / Испуни невину. / Колико знадем / Од срца дадем / Вечне мирисе / Повлачи свако у се. / Кипра.“²³ Испред окружног начелства подигнута је пирамида са ликовима Вучића и Петронијевића, у природној величини, са натписима: *На славу рода Србског, да живи Петронијевић – одбрана народна, штитови Књаза*.²⁴ Пригодни натписи постављени су и на приватним кућама. На савском делу Београда, на кући Хаџи Томе био је транспарент са натписом: „Еснаф лончарски из признателности, оданости и високопочитанија Вучићу и Аврама“. На кући Анте Јовановића Лончара: „Ој Вучићу и Авраме драги, / Живио Вас дуго Бог преблаги! / С Вама поче правда владат; / А Србија преста страдат“.²⁵ Током ноћи на Авали и другим околним брдима, Пејтон и извештач „Србских новина“ описују ватре око којих се скупио народ и пекао волове и јагњад. Свечаности су у Београду биле продужене и 29. и 30. августа. Током ноћи 29. августа Београд је био поново осветљен а постављен је нови натпис на пирамиди пред Начелством: „Да живи Вучић! / Да живи Аврам! / На славу / Рода Србског! / Штитови Књаза! / Обрана народна! / Устава бранитељи! / Правде љубитељи!“.²⁶ У част повратка Вучића и Петронијевића одржан је свечани бал.²⁷ Пејтон наводи да је он одржан у свечаној сали „новог конака“ који је саградио Кнез Михаило²⁸ док „Србске новине“ наводе да је увече 30. августа, у част повратка Вучића и Петронијевића, организовао

²² *Србија*, „Србске новине“ 67, (Београд 19. 8. 1844), 265; А. Н. *Повратак гг. Вучића и Аврама*, 133.

²³ *Србија*, „Србске новине“ 70, (Београд 30. 8. 1844), 278

²⁴ *Србија*, „Србске новине“ 70, (Београд 30. 8. 1844), 278.

²⁵ *Србија*, „Србске новине“ 70, (Београд 30. 8. 1844), 278.

²⁶ *Србија*, „Србске новине“ 70, (Београд 30. 8. 1844), 278.

²⁷ Балови у Београду представљају 1844. већ уобичајену свечану форму забаве грађанске класе. Ј. Гавриловић 1842. пише Вуку Караџићу да „балове и театар имамо“ и истиче промену културног живота коју њихови преци не би препознали (Вукова преписка III, Београд 1909, 283).

²⁸ Е. А. Пејтон, *нав. дело*, 55–56.

Сл. 2 Јован Поповић,
Том Вучић Перишић

„г. Хариш“ свечани бал у сали код Јелена.²⁹ Иако различито називају место одржавања бала извори указују на први београдски хотел „Код Јелена“ који је подигао кнез Михаило 1841. а који је заузимао „део блок зграда између Грачаничке, 7. јула и Чубрине улице“ преко пута Саборне цркве.³⁰ Према оба извора, по појави главних јунака свечаности, банда је засвирала оро, „а све до јутра банда, гајде и зурле свирале су непрестанце“.³¹

II

Описи ефемерног спектакла који је одржан у част повратка Аврама Петронијевића и Томе Вучића у Србију показују његову сложену форму. Први сегмент церемоније који је одржаван на београдским улицама приликом доласка уставобранитељских хероја заснован је на традиционалном свечаном уласку владара и идеји његовог тријумфа. Ова пракса, развијана и у обновљеној српској држави, подразумевала је организованост акције и утврђеност

²⁹ *Србија*, „Србске новине“ 71 (Београд 2. 9. 1844), 281.

³⁰ „У призмељи су биле сале за кафану и трпезарију, а на два спрата стотину хотелских соба“: Д. Ђурић-Замоло, *Градитељи Београда 1815–1914*, Београд 1981, 9; М. Ђ. Милићевић, *Цртице за ранију слику српске престонице II*, Годишњица Николе Чупића, књ. XXII, (Београд 1902), 34.

³¹ *Србија*, „Србске новине“ 71 (Београд 2. 9. 1844), 281.

маршруте свечане поворке, такође и поштовање битних тачака у топографији града. Сличан план показује план доласка Александра Карађорђевића у Београд 1842. Тада је била наглашена структурална организованост публике која је требало да искаже најбитније социјалне слојеве Београда, као и представнике народа Србије, али и програмско организовање топовске паљбе и махање заставом са торња Саборне цркве.³² То показује да је долазак Вучића и Петронијевића увелико био заснован на европској пракси античких корена која је била прихваћена у српској средини. То се огледа и у уводнику „Србских новина“: „Ни народ Римски није се у већој радости, у већем клику топио, кад су му се задобитељи победа над непријатељем у град враћала, није већим торжеством њиове триумфе прослављао него је Србски народ избавитеље своји права и слободе дочекао и примио.“³³

Тријумфални улазак Вучића и Петронијевића на коњима и свечана паљба, која је уставобранитеље пратила у свим местима кроз која су пролазили, наглашавали су значај догађаја и његових главних актера. Пролаз Београдом преко Теразија, кроз Стамбол капију, Велику пијаци и варош до Саборне цркве означавао је маршруту која је захватала битне социјалне и економске делове града. Како није био подизан тријумфални лук кроз који би прошли уставобранитељи, његово значење заузела је у топографији Београда Стамбол капија, подигнута у време аустријске управе 1723–1736. и названа Виртемберговом капијом. Имала је три пролаза и током XIX века представљала је главни улаз у град из правца Теразија.³⁴ Она је подсећала на турску страховладу јер су на њој набијали Србе на коље па су је тако и срушили 1866.³⁵ Капију су чували турски војници, тако да је пролаз уставобранитеља кроз њу наглашавао идеју тријумфа српских политичких вођа и степен националне слободе.

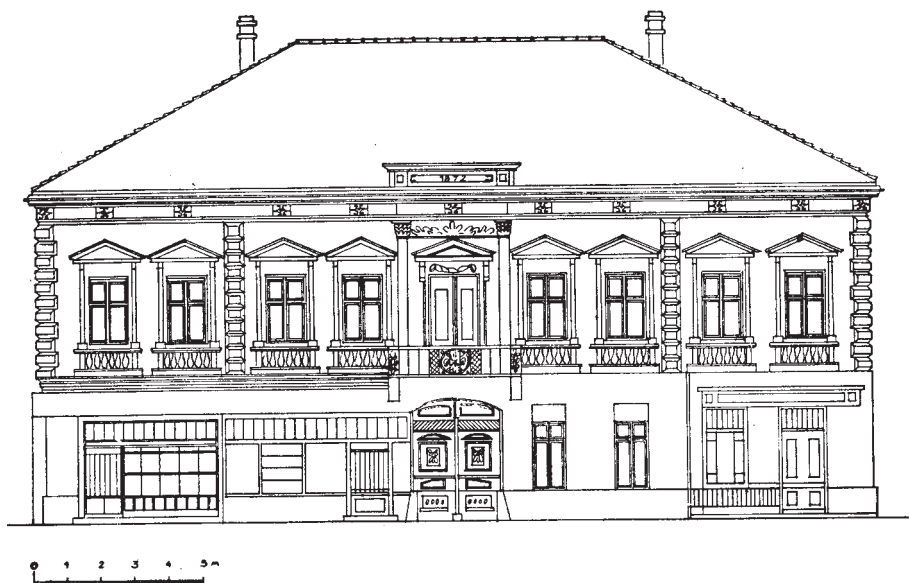
Особеност овог дела церемоније представљало је понашање трговаца и спровођење украшених оваца и волова, на које је утицао београдски Хафис паша. Порекло ових сегмената церемонијала лежало је у политичкој и културној пракси Отоманске империје која је изгледа била делимично усвојена и код Срба. То потврђују и познати слични примери. Неколико година касније, 1852, сличан

³² Б. Перуничкић, *Управа вароши Београда 1820–1912*, Београд 1970, 161–162.

³³ *Србија*, „Србске новине“, 70 (Београд 30. 8. 1844), 277.

³⁴ D. Đurić-Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521–1867*, Beograd 1977, 167.

³⁵ М. Ђ. Милићевић, *нав. дело*, 46–47.

Сл. 4 *Кућа Томе Вучића Перишића*, преузето из: М. Симић, *Конак господара Томе Вучића Перишића, Годишњак града Београда V* (Београд 1958, 148)

спектакл забележен је приликом освећивања темеља за цркву у Великом Градишту. Том приликом је улицама места прошла свечана колона која је водила украшеног вола са позлаћеним роговима а око њега ишли су, окићени даровима, ован и јагње.³⁶ Описи свечаности из Београда 1844. и Великог Градишта показују да је спровођење свечано украшених животиња улицама, као и украшавање радњи, било једна од форми спектакла у оквирима Турске царевине, а која је била прихваћена и негована и у Кнежевини Србији.

Дочек уставобранитеља у Саборној цркви и том приликом одржано благодарење, део су црквене традиције неговане и у оквирима православне цркве. Саборна црква представљала је централну тачку у политичкој и сакралној топографији Београда, што је условило њено истицање и приликом ефемерних спектакла. Чин благодарења подразумевао је, сходно схватањима цркве, захвалност Богу за сваку људску активност. Већ при ступању на српско тле Вучић и Петронијевић су, у Радужевцу, отишли на благодарење које је служио

³⁶ „Србске новине“, 70 (Београд 12 .4 1852), 153.

тимочки епископ.³⁷ Чин благодарења имао је и актуелни политички значај. Митрополит Петар Јовановић који је руководио свечаношћу у Саборној цркви био је истакнута политичка личност блиско повезана са активношћу уставобранитеља.³⁸ Тако да је одржавање црквеног чина у част повратка Вучића и Петронијевића било део спектакла који је делимично могао да буде осмишљен од митрополита с наглашеном политичком нотом, што потврђује и карактер беседе коју је одржао. Како је код Срба, у том времену, ауторитет цркве био на високом месту, звоњава звона и благодарење јасно су показивали значај личности Вучића и Петронијевића и њиховог повратка у земљу.

Свечаност која је одржана у поподневним и вечерњим часовима представља трећи сегмент ефемерног спектакла. Осветљивања градова, ватромети и бакљаде чести су делови ефемерног спектакла у XIX веку. Светлосна симболика присутна приликом повратка Вучића и Петронијевића традиционални је топос коришћен у спектаклима поводом прослава рођења владара и означавања почетака нових политичких доба.³⁹ У поезији испеваној поводом повратка Вучића и Петронијевића, као и оној укљученој у ефемерне архитектонске конструкције, наглашаван је управо почетак нових бољих времена: „јер су код нас старешине... који ће крепко сваки час, к слави рода видит нас; Туга жалост прође, Кад нам Аврам дође“. Тако је истакнут почетак „новог дана“ – новог политичког златног доба⁴⁰ у коме ће се извести обнова, успон и политичко осамостаљивање српске нације. У овом контексту Вучић и Петронијевић представљали су спаситеље народа. У политичком говору Србије 1844. који се односио на Вучића и Петронијевића, овај топос политичке митологије придодаван значајним личностима⁴¹ (био је изведен у форми – „избавитељи“ – права и слободе српског народа⁴²), имао је двоструке

³⁷ *Србија*, „Србске новине“ 67, (Београд 19. 8. 1844), 265.

³⁸ Митрополит је имао активно учешће у једној од пропагандних активности уставобранитељског режима посвећених подизању споменика Карађорђу, упореди: С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, Београд 1933, 237.

³⁹ Упореди: Н. Lorenz, *Überlegungen zu einer unbekannten Festarchitektur Johann Bernhard Fischers von Erlach*, *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 3 (München 1994), 433–436.

⁴⁰ О идеји златног доба: Е. Smit, „*Zlatno doba*“ i *nacionalni preporod*, *Reč* 56/2 (Београд 1999), 93–110; R. Žirarde, *Politički mitovi i mitologija*, Београд 2000, 111–159.

⁴¹ О значају спаситеља у политичкој митологији: R. Žirarde, *nav. delo*, 71–98.

⁴² Упор: *Србија*, „Србске новине“, 70, (Београд 30. 8. 1844), 277.

Сл. 5 Јован Исаиловић Млађи,
Тома Вучић Перишић

карактеристике и односио се како на уставобранитеље појединачно, тако и на њихово политичко заједништво.

Паљење ватри на Авали имало је такође симболично значење. У писму Вуку Караџићу из Земуна 28. августа В. Василијевић наводи „ни сама Авала неће остати на миру. Она ће представљати Везув“.⁴³

Колико је светлосни симболизам прославе повратка Вучића и Петронијевића носио опште карактеристике везане за рађање новог политичког доба, ефемерне архитектонске конструкције имале су персоналне карактеристике. Стубови постављени у центру трга, означени ликовима уставобранитеља и пламеном на врху носили су снажно симболично значење, утемељено у амблематици и политичкој митологији. Стуб у амблематици носи широка значења и може бити усмерен ка политичкој глорификацији личности на коју се односи и тада означава њену постојаност⁴⁴ као и снажну наду, непоколебљивост духа, њен спомен.⁴⁵ Одређење пламена на врху стуба као „грчке ватре“ указује на античко порекло мотива, али може да носи вишеструка значења. Стуб са пламеним срцем на врху и крилима означава праву веру,⁴⁶ пламен на жртвенику, тумачен као слика жртве

⁴³ Вукова преписка III, Београд 1909, 191.

⁴⁴ Упореди амблем Beständigkeit у: *Emblemata*, Hrsg. A. Henkel u. A. Schöne, Stuttgart-Weimar 1996, 1228.

⁴⁵ *Эмблемъ и символъ*, Москва 1995, 58.

⁴⁶ Упореди амблем IVSTIFICAT (*Emblemata*, 1226).

Богу значи добра дела и љубав.⁴⁷ Пламен заузима значајно место и у амблему патриотизма, изведен из Хомерове *Одисеје* где се наводи да је дим отаџбине светлији од ватре других земаља.⁴⁸ Према описима из српских новина на сликама постављеним уз стуб приказана је апотеоза Вучића и Петронијевића – анђео који носи венце над главама уставобранитеља глорификује портретисане на начин на који је у српској уметности XVIII века био укључен у представе светитеља⁴⁹ и портрете епископа.⁵⁰ У XIX веку алегоријска глорификација политичких личности Србије среће се већ 1808. у „Календару на ново лето“ Георгија Михаљевића где алегоријска персонификација Србије крунише венцем Карађорђевој бисту.⁵¹

Иконографија архитектонске ефемерне конструкције постављене на Великој пијаци варира значења усмерена ка глорификацији Вучића и Петронијевића. Ови моменти присутни су и у пропагандној поезији. Неколико песама публиковано је у часопису „Подунавка“. У једној од њих налазе се стихови који су варирани уз стуб са Вучићевим ликом,⁵² што указује на интелектуални круг Београда који је учествовао у прослави уставобранитељских хероја. Петронијевић и Вучић су означени у пригодној пропагандној песми, публикованој у „Србским новинама“, као „стубови очевине, наше миле дедовине“, док је њихова жртва стално истицана. То потврђују и стихови песме отпеване током спектакла на Великој пијаци:

*„Нек се врази сада сраме, када Србин диже храм,
Из свег срдца када гради споменике и столт сам
А на славу Вучића храбра
И Аврама предобра
Ер су они жертва били
горку чашу за род пили“.*⁵³

⁴⁷ Упореди амблем Non Signe Igne (Emblemata, 132).

⁴⁸ Упореди амблем Amor Patriae u Cesare Ripa, *Baroque and Rococo Pictorial Imagery*, The 1758–1760 Hertel Edition of Ripas „Iconologia“, introduct. E. A. Maser, New York 1971, 26.

⁴⁹ Р. Михаиловић, *О Џефаровићевом бакорезу Св. Стефан Штиљановић, у Манастиру Шишатовац*, зборник радова, Београд 1989, 264–265.

⁵⁰ Упор: Р. Михаиловић, *Захарија Орфелин Поздрав Мојсеју Путнику*, Зборник за ликовне уметности Матице Српске 18, (Нови Сад 1982), 71–101.

⁵¹ Види: Б. Вујовић, *Уметност обновљене Србије 1791–1848*, Београд 1986, 236, сл. 20.

⁵² „Ер Он за нас много страда, Да Србиом правда влада „, А. Н, *Повратак гг. Вучића и Аврама*, 133.

⁵³ А. Н., *нав. дело*, 133.

Заједничко постављање два стуба, са ликовима Вучића и Петронијевића остварује јединствену идејну конструкцију. Њихово заједничко паралелно постављање означава и структуру и стабилност савеза, у виду присутном још од ране средњовековне праксе⁵⁴ и прихваћеном у амблематском језику.⁵⁵ У овом случају, то је политички савез чији је плод ново династичко уређење Србије и уставо-бранитељски режим.

Пирамида подигнута испред окружног начелства била је такође у служби глорификације Вучића и Петронијевића. Она носи широка амблематска значења. Још у „Iconologiji Cesara Ripe“ она је „Gloria de Principi“,⁵⁶ а касније носи општа значења славе и меморије.⁵⁷ Зато је коришћена као форма конструисана у част заслужних појединаца. Њена честа примена од XVIII века била је резултат неокласицистичких схватања.⁵⁸ Јанус Генели је 1810. извео цртеж кенотафа за Канта у виду пирамиде.⁵⁹ У Србији пирамиде су коришћене у ефемерним спектаклима и приликом миропомазања кнеза Александра Карађорђевића. Тада су на Калемегдану подигнуте две пирамиде, једна у славу кнеза а друга у знак захвалности султану.⁶⁰

Прикази Вучића и Петронијевића у природној величини на пирамиди без истицања других елемената говори о примени портретске конструкције величајности. У основама портретске уметности прикази у природном расту и парадном ставу наглашавали су активну страну личности и конституисали њену глорификацију. Зато су имали снажног утицаја на формулисање владарског портрета. Код Срба овај вид приказа, током XVIII века, учествовао је у

⁵⁴ Упореди: R. Grigg, „Symphonian Aeido tes Basileias“: *An Image of Imperial Harmony on the Base of the Column of Arcadius*, *The Art Bulletin* vol. LIX, No. 4, (1977), 479–481.

⁵⁵ *Эмблемъ и символъ*, Москва 1995, 34.

⁵⁶ C. Ripa, *Iconologia*, Padoua 1611, амблем 205, према: М. Timotijević, *Efemerni spektakl za vreme vladavine kneza Miloša i Mihajla Obrenovića*, 307.

⁵⁷ *Эмблемъ и символъ*, 58.

⁵⁸ W. Oechslin, *Pyramide et Sphere, Notes sur l'Architecture revolutionnaire du XVIIIe siecle et ses sources italiennes*, *Gazette des Beaux Arts*, tome LXXVII, (avril 1971), 206–218.

⁵⁹ H. Frank, *Kenotaphien auf dem Papier: Gedächtnislandschaften um 1800 von Jean Koch, Jacob Wilhelm Mechau und Janus Genelli*, *Memory & Oblivion*, *Proceedings of the XXIXth International Congress of the History of Art held in Amsterdam, 1–7 September 1996*, W. Reinink – J. Stumpel, Kluwer Academic Publishers 1999, 328–329, сл. 8.

⁶⁰ Народне новине, (Пешта 15. XI 1842), 364 (према: *Класицизам код Срба*, књ. 4, приредили М. Коларић и Н. Кусовац, Београд 1967, 114).

конституисању приказа архијереја.⁶¹ У XIX веку он је присутан и у портретима манастирских старешина⁶² и првих владара обновљене српске државе. Истицање целокупне фигуре и њене физичке лепоте указивало је, од неокласицистичке уметности, и на моралност и вољу приказаних личности.⁶³ Претећи текст давао је ликовном слоју пирамиде амблематски карактер који, као у уметности барока, „велича и слави личност и делује реторичном снагом“.⁶⁴ Тако да су натписи „на славу рода србског“ и „штитови књаза“ јасно указивали на Вучића и Петронијевића као примере врлине политичког режима. Варирање текста на пирамидама показује покретно значење ликовне представе које је било условљено широком скалом пропагандних топоса везаних за долазак Вучића и Петронијевића.

III

Ефемерни спектакл одржан у част Аврама Петронијевића и Томе Вучића, описан код Пејтона и у „Србским новинама“, носи јасна политичко-пропагандна обележја и представља битан сегмент визуелног политичког говора у Србији средине XIX века. У тренуцима политичке кризе и првог изгнанства уставобранитеља њихове портрете израдио је Јован Исајловић-Млађи управо у циљу популарисања њихових личности у Србији.⁶⁵ Он је и аутор једне од најбитнијих династичко пропагандних слика Обреновића.⁶⁶ То показује да је визуелизација политичких садржаја представљала један од битних нивоа функционисања уметности и имала истакнуто место у политичкој комуникацији Србије XIX века.

Док је ефемерни спектакл током XVIII века у Карловачкој митрополији био у служби црквено-политичког, а у Србији Кне-

⁶¹ М.Тимотијевић, *Портрети архијереја у новијој српској уметности*, у: Западноевропски барок и византијски свет, Београд 1991, 160–165.

⁶² Н. Макуљевић, *Портрети дечанског архимандрита Хаџи Данила и игумана Хаџи Захарија, рад Алексија Лазовића у Акатисту Светом Стефану Дечанском*, Милешевски записи 3, (Пријепоље 1998), 121–124.

⁶³ Упор.: D. Johnson, *Corporality and Communication: The Gestural Revolution of Diderot, David, and The Oath of the Horatii*, The Art Bulletin, vol. LXXI, No.1, (1989), 109–110.

⁶⁴ Р. Михаиловић, *нав. дело*, 72–73.

⁶⁵ М. Коларић, *Јован Исајловић, молер, и литографије уставобранитеља*, Летопис Матице српске, књ. 370, св. 1–2, (Нови Сад 1952), 81–87.

⁶⁶ Упор.: Б. Вуксан, *Јован Исајловић млађи: „Кнез Милан Обреновић II на одру“*, Зборник за ликовне уметности Матице Српске 20, (Нови Сад 1984), 99–115.

за Милоша династичко-политичког програма, повратак Вучића и Петронијевића показује преструктурирање јавног и политичког живота Србије. Наглашавање и визуелно-пропагирање истакнутих политичара показује смањени утицај династије и трансформисање пропагандних програма у партијско-политичку сферу у Србији.

Сложеност форми свечаности приређених поводом повратка истакнутих уставобранитеља показује да су садржале три културолошка елемента, турско-оријентални, српско-православни и европски. То је усклађено са мултикултуралним ликом Београда у петој деценији XIX века⁶⁷ који доноси и Ендру Арчибалд Пејтон у опису централног градског трга:

„У центру града налази се отворени трг, који представља демаркациону линију између полумесеца и крста. На једној страни најбогатији сенатори су саградили велике и лепе куће, у немачком стилу, са блештаво белим, свеже окреченим зидовима и светлосазеленим капцима на прозорима. С друге стране су џамија и веома стари баштенски зидови, са ораховим дрвећем и источњачким крововима иза њега. Погледајте ту слику и имаћете пред собом онај тип домаће архитектуре који се налази између вас и снегом завејаних колиба Лапоније; баците поглед преко пута, и на крилима маште ћете се лако преселити на дивни југ, са миртама, мермерним степеништима и миомирисним ветровима.“⁶⁸

Мултикултурални карактер Београда, наглашен у његовим описима, и политичка ситуација условили су форму ефемерног спектакла приређеног у част повратка Вучића и Петронијевића у Србију. У његовом конституисању учествовали су представници турских власти, Хафис паша, српска држава и црква. Долазак хероја уставобранитељског покрета условио је организовано покретање заједничког славља житеља Београда и конструисање слављеничке масе која је узела учешћа у свим битним моментима прославе, од уличних церемонија до завршних вечерњих обеда⁶⁹ који су имали карактер традиционалног приношења крвне жртве на темељима новог политичког уређења. Реакција Београђана и њихово учешће у прослави сведочи позитивну рецепцију вида свечаности која је носила карактеристике култура доминантно присутних у Београду. Тиме је порука о значају личности Вучића и Петронијевића путем мултикултуралне форме и визуелног изгледа свечаности била јасно

⁶⁷ О турској архитектури у Београду види: D. Đurić-Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521–1867*, Beograd 1977.

⁶⁸ Е. А. Пејтон, *нав. дело*, 41.

⁶⁹ О слављеничкој маси: E. Canetti, *Masa i moć*, Zagreb 1984, 50–51.

разумљива турским властима, српском народу као и европским посматрачима.

Ефемерним спектаклом приређеним у част повратка Вучића и Петронијевића била је остварена политичко-културна активност која је по форми и садржају била нужност средине и политичког тренутка. Београд, на размеђи Турске и Европе, карактерисали су турско наслеђе, православна црквена традиција и европски државни и културни модел. Заједничко деловање три, често сукобљена или паралелна, културолошка модела било је условљено политичком ситуацијом. Визуелизација политичке пропаганде у славу дочека Вучића и Петронијевића попримила је специфичну мултикултуралну форму која је баштинила европску, српску, као и отоманску традицију. Тиме је била остварена активност чију су форму одредили политичка реалност, идеали и традиције доминантних култура у Београду 1844.

Ефемерни спектакл приређен у част повратка Томе Вучића Петришића и Аврама Петронијевића показује значај овог вида политичке и визуелне културе у Србији XIX века. Свечаност је подразумевала утврђивање репрезентативне топографије Београда и баштинила ранија европска искуства. Савремена политичка митологија, везана за ове личности, конструисала је садржаје ефемерних конструкција, док је српска црквена традиција уобличавала елементе спектакла везане за обред у Саборној цркви. Политичка ситуација и карактер српско-турских односа условили су и партиципирање Хафис-паше у прослави повратка. Тиме је спектакл добио одговарајући мултикултурални карактер који је одговарао јавном лику и структури политичке моћи Београда и Србије 1844.

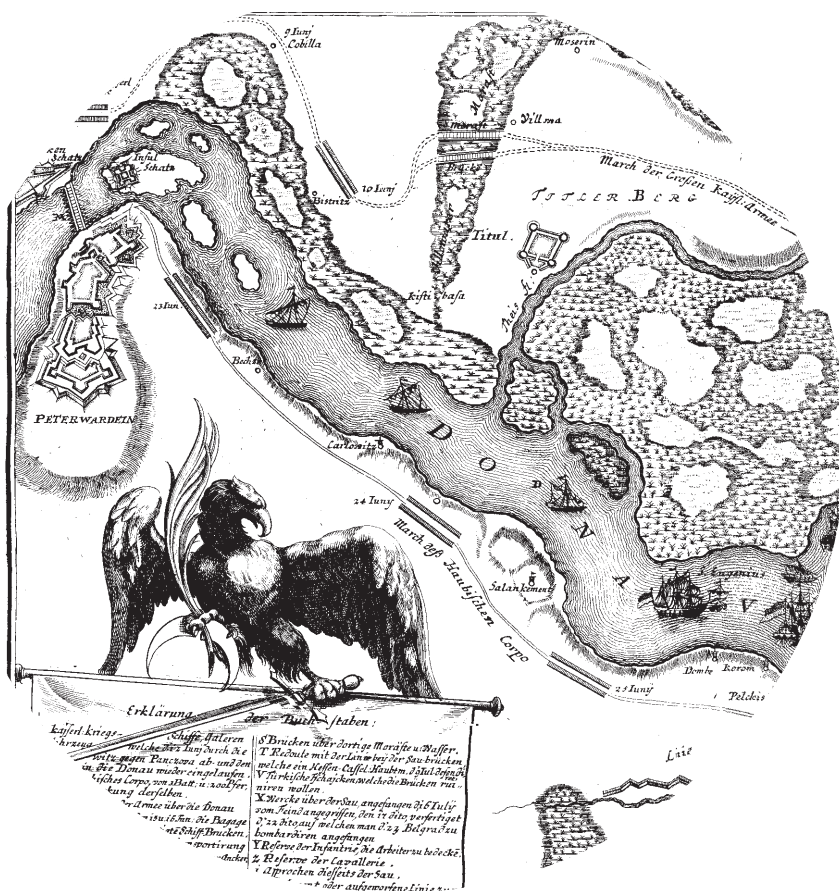
AN EPHEMERAL SPECTACLE
IN THE MULTICULTURAL BELGRADE:
THE RETURN OF VUČIĆ AND PETRONIJEVIĆ TO SERBIA

S u m m a r y

In the scope of constituting the political, cultural and artistic life in the new century a significant place was taken by public ephemeral spectacles. In Serbia an ephemeral spectacle took a prominent place in religious-political programme of the Karlovac metropolity in 18th century in order that, after the liberation of Serbia, it was added dynasty-political contents. Andrew Archibald Paton was present at one of the numerous spectacles taking place in Belgrade in 19th century during his stay in Serbia in 1844. He witnessed public and cultural celebrations of the state he visited, so he left tracks of them in his travel records. One of the significant events Paton witnessed was the return of Avram Petronijević and Toma Vučić Perišić to Serbia. On that occasion an ephemeral spectacle was arranged which was described by Paton as well as the reporters of The Serbian newspaper.

The ephemeral spectacle organized in the honour of the Vučić and Petronijević family was a realization of a political and cultural activity, which was, in its form and content, a necessity of the surrounding and the political moment. Belgrade, located on the boundary between Turkey and Europe, was characterized by the Turkish heritage, Orthodox religious tradition and European state and cultural model. The mutual affect of three, often contrasted or parallel culturological models, was conditioned with the political situation. Consequently, the visualisation of the political propaganda in the honour of the Vučić and Petronijević family return took a specific multicultural form which inherited the European, Serbian as well as Ottoman tradition. Thus was realized an activity whose form was defined by the political reality, the ideals and the traditions of the dominant cultures in Belgrade in 1844.

The ephemeral spectacle organized in the honour of Toma Vučić Perišić and Avram Petronijević return can show the significance of this kind of political and visual culture in Serbia in 19th century. The celebration was understood to establish a representative topography of Belgrade and it inherited earlier European experiences. The contemporary political mythology, referring to these persons, constructed the contents of the ephemeral constructions whereas the Serbian religious tradition formed the elements of spectacles connected with the rite in the Saborna crkva cathedral. The political situation and the nature of the Serbian-Turkish relations conditioned the participating of Hafis pasha in the celebration of their return. Thus the spectacle obtained an appropriate multicultural nature suitable for the character of Belgrade.

Божидар КОВАЧЕК
Нови Сад

МАЂАРСКИ ГЛУМАЦ ГАБОР ЕГРЕШИ О СВОМ БОРАВКУ У БЕОГРАДУ ПОСЛЕ РЕВОЛУЦИЈЕ 1848/49

У XIX веку руска и аустријска империја у сталном су надметању око Србије, па се унутар земље смењује један или други утицај, посебно међу политичарима и државницима. То осцилирање политичког положаја Србије веома занима странце, и оне који се политиком баве, али и оне којима радозналост налаже да прате збивања на Балкану који се после турског ропства поново припаја Европи. То је једна нит којом се плете загонетка око Србије, нове земље и новог народа у европском колу. Друга нит је егзотичност смеше Истока и Запада, а и настојање романтичара да докуче исконску снагу и специфичну естетику народног духа у необичним песмама које су Вуковим трудом доспеле до културних кругова Запада. Непознато, дакле, привлачи путнике, и оне с личним књижевним и научним интересовањима и оне с политичким намерама и наложима, али и путнике намернике, па је путописна литература о Србији била доста разноврсна и богата. Нимало незнатан њен део чине записи и описи

мађарских посетилаца, данас махом утонули у заборав с мађарске стране, а никад испитани, нити прочитани, чак претежно неоткривени од стране српске науке и културе.

Међу оне који су у Србији доспели против своје воље, игром историјске судбине, спада Габор Егреши (Egressy Gabor, 1808–1866). То је највећи мађарски глумац романтичарског времена, један од најистакнутијих људи мађарског театра свих времена.

Један је од оснивача Народног позоришта у Пешти, његовим наступом отвара се ова најважнија позоришна кућа Мађара. У револуцији 1848/49. има истакнуту улогу као повереник Кошутове владе у Сегедину и вођа гериле унутар српског подручја. Због тога је приморан да 1849. емигрира. Рани повратак из емиграције резултат је промене његовог става, изјашњавања против Кошута, због чега је био једно време проscribeован. Ипак, нешто касније враћа се и на сцену. Као оснивач и први наставник позоришне школе, бавио се и позоришном теоријом, а писац је и драмских текстова. Између осталог, Егреши је коаутор драме *Ђурађ Бранковић* (Brankovics Gyorgy) – довршио ју је и прерадио када је умро први аутор Карољ Оберњик (Obernyik Karoly). Том драмом Егреши долази на врхунац своје позоришне каријере почевши од премијере 1856. године у Мађарском народном позоришту у Пешти. Драма ће, приликом њеног извођења у истом Позоришту 16. јануара 1860, добити изразито политичко обележје. У тадашњој констелацији снага мађарска и српска народна грађанска политика наћи ће се на истим противбечким позицијама. Извођење Оберњик-Егрешијеве драме постаје повод велике манифестације мађарско-српског пријатељства. Присуство на представи великог броја српске омладине, двојезичне овације драми и Егрешију који игра Ђурађа Бранковића, песма великог српског песника Лазе Костића *Гаврилу Егрешију* која се тада казује у оригиналу и у мађарском преводу Калмана Тота, ловоров венац украшен српском и мађарском тробојком којим су тада овенчали Егрешија – све то даје изразиту политичку боју овој манифестацији, што Бечу није остало непознато, судећи по шпијунским извештајима који су сачувани. Та драма, нешто касније била је стална јединица репертоара српског позоришног живота, чак нека врста индикатора политичких односа између Мађара и Срба. Није случајно овом драмом у знак српско-мађарског пријатељства отворено државно Народно позориште у Београду 10. новембра 1868. Као што није случајно драма играна пред „ужасно празном салом“ 17. октобра 1869. у Српском народном позоришту у Новом Саду у знак протеста што је мађарска влада онемогућила почетак градње зграде тога позоришта. А Егрешијево име је за драму везано не само коауторством, него и због тога што

је Ђурађ Бранковић био до смрти једна од најзапаженијих његових великих рола. Играјући ту улогу, пао је погођен самртним можданом ударом на позорници Мађарског народног позоришта, 30. јула 1866. године. Све то значи да је Егреши после 1860. године био једна од кључних личности српско-мађарског зближавања и пријатељства.

Ни трага овоме нема у његовом турском дневнику из 1849/50: *Egressy Gabor Torokorszagi Naploja*, Pest, 1851. Одломак о Србији је на страницама 172–190. Напротив, његово писање о Србији је веома затамњено изразито антисрпским ставом. Има неких објашњења за то. У Србију, да би решио породичну ситуацију, Егреши долази 12. априла 1850. године из Цариграда, од Турака који су пружали велику помоћ избеглим мађарским револуционарима. Егреши је уз то био један од људи који с романтичарско-националним илузијама желе братске односе с Турцима у име давнашњег, прадомовинског још, сродничког односа двају народа. У тренутку када он пише свој дневник, као уосталом у читавом XIX веку, бити за Турке повлачило је аверзију према Србима. У револуцији 1848/49. Егреши делује на терену где је нетрпељивост између мађарске и српске политике довела до веома тешких, крвавих ратних сукоба. У тим биткама учествују добровољци из Србије под вођством војводе Стевана Книћанина. Људе које је недавно Егреши гледао само преко пушчаног нишана, у Београду и Србији има свакодневно у својој физичкој близини.

Дакако, све ово не може да оправда, али може да објасни Егрешијево крајње нерасположење према Србији које иде чак до негирања националног бића ове земље. Његов је текст пун нетачности, тешких а сасвим субјективних мишљења и оцена. Карактеристичан је за односе који између Мађара и Срба владају непосредно после смртних непријатељстава у време револуције 1848/49. Међутим, већ две-три године касније ови односи су се до те мере побољшали да ће се прометнути у савезништво политичких стремљења двају народа у односу на бечки режим. Као уосталом и непријатељство 1848/49, тако ће и ово зближавање бити узроковано заједничким живљењем мађарског и дела српског народа у Хабзбуршкој монархији, али је сасвим јасних и отворених реперкусија имало и на политику Кнежевине Србије.

Егреши је из дна душе нерасположен према средини у којој се нашао, мада у понечему осећа олакшање што је опет у хришћанској средини. Дошавши у Неготин 2. априла 1850. записује у кући лекара Ивановића, свог познаника још из Пеште:

„Овде већ живи отприлике седам година као окружни лекар у служби српске владе. Примио ме врло љубазно. Ускршње да-

не сам код њега провео и то веома весело, јер сам ипак близу Мађарске и јер сам у овој земљи, у коју сам ступио уздржано, најпре наишао на своје мађарске земљаке.

Данас сам први пут после девет месеци чуо брујање звона. С овим гласовима је кроз моју душу прострујила историја целог мог детињства“.

У Београду, где је био од 12. априла до 11. јуна 1850, он различитим емоцијама разликује два града – српски који се гради, а кога не симпатише и турски који се разграђује што изазива његову носталгичност.

О српском Београду најкарактеристичније су ове белешке: „Срби би смели да зидају само на даљини од 300 хвати (хват је 183 цм.) од градских кула, али је један део српске вароши већ прекорачио спољне шанчеве и стопио се са турском вароши. Српски део вароши почиње да се гради на европски начин. Куће богатијих трговаца би пристајале и у Пешти. Кнежевски стан је доста леп, али сићушан. Међу дворцима нашег нижег племства могу се наћи бољи од овог. Кућа изгнаног Милоша Обреновића је највећа, то је ‘сада’ једина европски снабдевена гостионица у Београду, дакле и у целој Србији. Где-где среће се и који леп дућан, донекле европски. ...

Мађарски Раци, с којима сам се овде упознао, кажу да се пре Мађарске буне у Београду кочије нису могле видети, сем кнежевих. Сада и последњи београдски трговац има кола са запрегом. [...]

Српска стална војска састоји се од два батаљона пешадије, једног ескадрона коњице и једне батерије артиљерије. Другог посла немају, сем што држе стражу око кнежевског двора. Сви су на руски начин организовани и одевени.

Њихова литература – ако то име заслужује – сад се тек рађа. Али дела сопственог духа они већ стављају испред најодличнијих у светској литератури.

Сада се овде појавила једна свешчица са делима славенских песника. Сопственим ушима сам их чуо како се о овим песмама изјашњавају, говорећи да су оне одличношћу наткрилиле Шилерове.

Истина је, додуше, да смо сви пристрасни кад је у питању наша народна породица, јер то друкчије не може бити, али је потпуна слепоћа и глувоћа себичности ипак смешна. [...]

У Београду постоји Државна штампарија и литографија у којој излази један српски дневни лист.

Влада сад почиње да подиже општинске школе, али је велика оскудица у учитељима.

Срби су недавно у Енглеској наручили четири пароброда за доњи Дунав.

У српској државној благајни има 400 хиљада комада златника готовине“.

Најгоре мисли о политичким приликама:

„Овде у Београду заповедају три господара. Руски конзул, паша као командант града и султанов намесник те, на крају, српски кнез Александар Карађорђевић, син славнога Црног Ђорђа. Конзули овде заступају још и силе: Енглеску, Француску, Аустрију. Заступство Сардиније пре две недеље престало је са радом.

Српски министри су сви неписмена господа у шалварама и црвеним капама, који живе сасвим по турски. Могло би се рећи да међу њима има само једна европска личност, а то је министар унутрашњих послова Гарашанин. Сви су синови богатих трговаца свињама или говедима, а преци су им били вође борбе за слободу. [...]

Књићанин заиста живи сасвим повучено. Јавно се никада не показује. [...]

Зато је српски народ сада, када се оружјем и данком ослободио од свог досадашњег властелина, највећи добитак нашао у томе што се крст осамосталио од полумесеца, а никако у томе што се, заједно са слободом вере, сад већ и његов грађански живот може кретати у ширем кругу. Зато ко ту слободу види изблиза или је гледа управо мађарским оком, то јест оком човека који је одрастао у атмосфери уставног живота, тај ће наћи да ово српско стање нема ни облика а камоли суштину уставне слободе.

Њихова министарска управа, на пример, нема заступнички систем, а тиме ни принцип одговорности.

А у чему се састоји слобода штампе кад је под надзором и утицајем стране туторске власти? А каква посла има штампа тамо где школа нема, где људи не знају да читају и пишу“.

Ипак, та власт му је уточиште и он је тога свестан:

„Путну исправу овде још нико није тражио од мене.

Аустријско представништво превиђа (игнорише) моје присуство и не узнемирава ме. Ако бих отишао у његово седиште,

тамо би ме могли и притворити; али иначе с мојом особом могу да располажу само преко српског министарства спољних послова и тим путем имају право да траже моје удаљавање одавде са границе. Дакле, у најгорем случају могло би се догодити да ме одавде отпреме на 6–12 миља у унутрашњост Србије. Срби знају да сам Мађар, јер су сви они врло веште уходе – али остављају ме на миру“.

У народу српском једва да налази покоју добру особину, а нетрпељивост му иде чак до негирања српског националног бића сем код оних који су суживотом с Мађарима оплеменењени:

„Срби су углавном високи, снажни и правилно грађени. Црте лица су им грубе, на њима је изражена нека одређена сељачка охолост. Типови им се не би могли назвати лепима.

Осим спољног изгледа соја и наречја, Србин је оригиналним својствима сиромашан исто тако као и Бугарин, Јерменин или Босанац, једном речју као сви они покорени славенски народи који су се, живећи вековима под турском владавином, скоро сасвим стопили са владајућим народом.

Српски обичаји су често турски, само су се, преласком хришћанима, тако рећи изопачили. Укратко, ја код народа не налазим ниједну особеност чије порекло не бих већ био видео код Турака.

Бугарски и српски језик разликује се само по имену и у некаквом донекле устаљеном разгранавању на наречја.

Српска ношња је сасвим турска, али без њене поетичности и лакоће. Спољна и унутрашња конструкција српских кућа и њихово уређење такође су турски, но без једноставности ових. Јер Србин не ставља миндерлуке само око зидова собе, већ у две трећине своје собе уграђује две стопе уздигнуте подове, који истовремено служе за седење и за спавање. Србин седи са скрштеним ногама, као Турчин. Фанатично је ревностан у вери, као и Турчин. Песме и игре су му бугарске, а карактер ових је песничко сиромаштво, груба чулност, егоизам и недостатак слободног кретања.

Хватају се у велику веригу, коло. Ако то хоће да изрази братство – добро. Али то изражава и искључење оног ко се не држи њих, томе окрећу леђа. А кога једанпут уплету у свој круг, за тога више нема слободног кретања, тај мора да се креће како се колу свиђа, а пошто је у пуном смислу речи заробљен, своју вољу и ћуд мора да кроји према њиховим мерилима, сви морају да играју тако како један човек свира у средини круга.

Чак ни пијачна пекарска пећ им није оригинална већ турски обичај, који у Будиму од времена турско-мађарских до данашњег дана одржавају као пекаре српских пецива.

Српске жене се, додуше, ретко могу видети у шалварима. Њихова одећа, гледано у целини, није тако приближна мушкој као у турских жена. Али и Српкиња носи кратак кафтан и црвен фес као Туркиње, а своје фесове такођер украшавају златним и сребрним новцима. Српкиње су доста лепе у лицу и стасу, али лице, очи и обрве још страственије боје него Туркиње, а отров ових боја их за неколико година не само остари, него им одузима и људски лик. У целој Србији се не може видети ниједна времешна жена лепа. Све су праве вештице, пратиље и дворске даме Хекатине. [...]

Међу народом у широким чакширима и црвеним капама овде се већ могу видети и људи у капутима, а међу њима и они који говоре мојим слатким отаџбинским језиком. [...]

Прекодунавског Раца, капуташа, Србин мрзи исто тако као и паписту или Турчина. Основа ове мржње је завист и љубомора. Отворено речено, боје се интелектуалне превласти банатских Раца капуташа или боље речено Рацмађара и њиховог претежног броја у управи, будући да се још досад – тако рећи – сва интелигенција и наука скоро искључиво налази у рукама овамо придошлих Рацмађара. Ови попуњавају професорска места у јединој вишој школи. Ови рукују штампом, над којом, међутим, стоји врховни надзор Руса.

При свему томе, своје банатске рођаке, којима се ругају да су Швабе, трпе у јавним службама, јер их требају.

Страначки дух овде игра велику улогу. Има обреновићеваца, карађорђевићеваца, вучићеваца, руских, рацких и српских и богзна каквих све не странака.

Ученици Лицеја су већином бркати зинзови. Ванредно је забавно видети и чути како ови ђаци у турским чакширама и са црвеним фесовима гласно уче“.

Према турском Београду Егрешијев став је друкчији, он саопсећа с Турцима чије је време прошло:

„Унутар града и на територији спољних шанчева дунавске обале станује око десет хиљада Турака. Овај део вароши је у малом права слика и прилика осталих турских вароши. Има мошеје, минарета, амаме, дућане, кафане, вијугаве сокачиће, народ са чибуцима и заферехене жене.

Град је моћна тврђава, како у погледу положаја, тако и град-

њом. Горе у цитадели у тричавим дрвеним кућама станује паша и његови блиски. Има у њој и једна мошеја. Доле на дунавској обали, унутар зицина тврђаве, стоје касарне, стоваришта оружја, магацини, једна мошеја, кафане, дућани и турска посада која се састоји од четири пука отприлике. [...]

Од 1834. Турци појединци не могу поседовати земљу у Србији. Султанов ферман је то објавио и све турске власнике у Србији одједаред учинио просјацима. Они су се, дакле, повукли у круг турских тврђава на српској земљи, где отад зарађују као дућанхије и надничари.

Ритави носачи на обали Саве и Дунава сви су оваква пропала господа.

Укупни број Турака у Србији, осим војске, сада једва достиже 10 хиљада“.

Симпатија је, очигледно, узајамна. О томе сведочи запис од 5. јуна о једином, а опроштајном сусрету с пашом, када се са приспелом својом породицом већ спремао за одлазак:

„Представили смо се паши. Врло пријатно нас је примио. Же- не је посадио поред себе на своје свилено канабе. Ми остали смо сели у модерне наслоњаче.

По овим свиленим канабетима и наслоњачима се види да је Београд културном свету ближе него Шумен.

Бројне чибукхије, кафехије и друге дворске слуге одмах су донеле хват и по дуге, витке чибукке од јасминових стабљика и такумима снабдевене, затим на великим сребрним послужав- ницима, под златом протканим прекривачима, црну кафу и источњачке слаткише. И с великом спретношћу су служили. Паша се радовао што смо му постали земљаци.

Чим нађемо лађу која полази доле, одмах крећемо на пут пре- ма Цариграду“.

Егреши својим путописним дневником, очигледно није баш задужио ни Србе ни Београд. Но ипак, из тог мутљага зловолје и погрда пробије покоји податак који вреди прочитати јер и клевете су за историју сведочанства, мада више о клеветнику него о окле- ветаном.

THE HUNGARIAN ACTOR EGRESSY GABOR ON HIS STAY IN BELGRADE AFTER THE 1848/49 REVOLUTION

Summary

Among those people who reached Serbia against their will, by a stroke of historical fate, was Egressy Gabor (1808–1866). He was the greatest Hungarian actor of the Romanticism, one of the most prominent people in the Hungarian theatre of all times.

He was one of the founders of the National theatre in Pest. This most important theatre house in Hungary was opened by his performance. In the 1848/49 revolution he played an important role as a man of confidence of the Kosut government in Szeged and a leader of the guerrilla inside the Serbian area. This was the reason why he was forced to emigrate in 1849. His early return from the emigration was the result of a change in his attitude, his coming out against Kosut why he was proscribed for some time. Somewhat later, however, he would return to the stage. As a founder of the Theatre school and its first teacher he was engaged in the theory of theatre and he was a playwright as well. Among other things, he was a co-writer of the play *Brankovics Gyorgy* – he finished and adapted it after the first author Karoly Obernyik had died. By that play Egressy reached the top of his theatre career starting with the its first performance in the Hungarian national theatre in Pest in 1856.

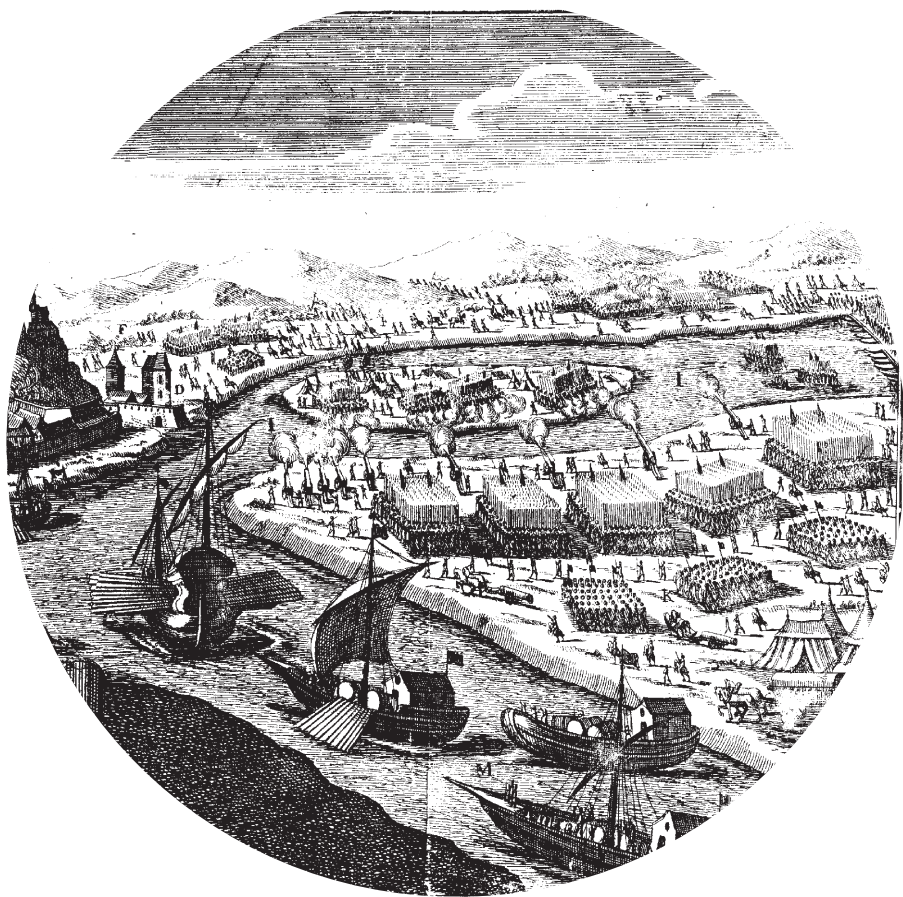
Egressy came to Serbia, to sort out his family situation, on 12th April, 1850 from Constantinople and the Turks who helped the Hungarian exiled revolutionaries greatly. He wrote a journal on his stay in exile in 1849/1850 *Egressy Gabor Torokorszagi Naploja*, Pest, 1851, in which there were reports about Serbia as well (pages 172–190).

His writings about Serbia were very much influenced by his extreme anti-Serbian attitude. From the bottom of his heart he was ill-disposed towards the environment where he happened to be, even though sometimes he felt relief for being in the Christian surrounding after all.

In Belgrade, where he was from April 12th to June 11th in 1850, using different emotions he made a difference between two cities – the Serbian one which was being built and which he did not like, and the Turkish which was being unbuilt causing his nostalgia.

Hardly did he find some good characteristic of the Serbian people and his intolerance went so far as to negate the Serbian national essence except with those people who were ennobled by their co-living with the Hungarians. Egressy's attitude to the Turkish Belgrade was different, he sympathized with the Turks whose time had passed.

Egressy did not really obligate either the Serbs or Belgrade with his travel journal. However, through those dregs of ill-dispositions and insults some information worth reading broke, because slanders, too, are testimonies to history, more of a slanderer than of the slandered though.

Rennos EHALIOTIS (Ренос Ихаљотис)
Athen (Атина)

A GLIMPSE OF BELGRADE:
GEORGES PERROT'S REMARKS ON BELGRADE
ON THE OCCASION OF HIS VISIT FOLLOWING
THE ASSASSINATION
OF PRINCE MICHAEL OBRENOVIĆ (1868)

By the time he arrived in Serbia, in autumn 1868, Georges Perrot¹ was already a prominent French archaeologist, Hellenist and writer. A former member of the French School of Archaeology in Athens, and newly-appointed senior lecturer at the Ecole Normale Supérieure, he had begun publishing at the start of the 1860s notable works which made his name respected in his field. By education, professional status as well as personal attachment, he had become increasingly acquainted

¹ Born in 1832 in Villeneuve-St-Georges, France, Georges Perrot studied archaeology and ancient history. In 1853 he entered the Ecole Normale Supérieure whose director he was to become from 1888 to 1902. At an early stage, he took part in and headed many excavation missions, while he published extensively on ancient art and antiquity, his research interests extending as widely as from ancient Sardinia to Persia, with emphasis on the study of ancient Greek culture. Professor of archaeology at the Faculty of Letters at the Sorbonne, member and finally life-long secretary of the French Academy of Inscriptions and Letters, and co-editor of the *Revue archéologique*, he established himself as an authority on the ancient world. His erudition was crystallised in his classic

with and engaged in the geography and the cultural past of the lands embraced now, or until recently, by the Ottoman empire. Especially from 1861, when he was assigned an excavation mission by the French state to the Ottoman East,² he established with time an intrinsic link with the region, which he was to be gravitating around in the ensuing years.

Travel writing, in particular, was a familiar domain with Perrot, who had hitherto produced books describing, in the light of the course of history, places which he toured on the occasion of research missions or out of his broader and inquiring interests.³ This indicated his strong inclination to keep in touch with the living reality of the region and its peoples, and, combining academic background with first-hand experience, to advance his understanding to their present. Indeed, where appropriate, he raised the contentious political problem of the Christian-inhabited provinces of Turkey, and pronounced in favour of the Christian peoples as the legitimate heirs of the Osmanlis in Turkey-in-Europe.⁴ In particular, his travel book on Crete, in which he provided a sympathiser's outline of the modern history of the island, he prefaced with a critique of the current Cretan revolt of 1866, suggesting a non-violent course of political realism involving the enlargement of the Christians' immunities and gains hitherto achieved as the model way 'for the Cretans and the other populations of the empire in a similar situation'⁵ to break away shortly *de facto* from the sultan's rule.

ten-volume *Histoire de l'art dans l'antiquité*, which he co-published with Charles Chipiez from 1882 to his death in 1914 in Paris. On his life and work: Gaston Maspero, *Notice sur la vie et les travaux de M. Georges Perrot*, Institut de France, Paris 1915. R. de Lasteyrie and Max. Collignon, *Georges Perrot* - offprint from the French Academy's *Monuments et mémoires*, vol. XXII - Paris 1916. François Deshoulières, *Notice nécrologique sur Georges Perrot*, Paris 1920.

² *Catalogue de la mission d'Asie mineure and Exploration archéologique de la Galatie et de la Bithynie, d'une partie de la Mysie, de la Phrygie, de la Cappadoce et du Pont*, vol. I, both with E. Guillaume and J. Delbet, Paris 1862.

³ *Souvenirs d'un voyage en Asie mineure*, Paris 1863, and *L'Ile de Crète: souvenirs de voyage*, Paris 1867.

⁴ In a relevant excerpt, for instance, he is self-styled as one 'who is concerned with the progress of the Christian races of the East and who firmly believes that the future belongs to them', *L'Ile de Crète*, p. xiii.

⁵ *Ibid.*, p. xxvii.

But it was with the account of his Serbian journey which he contributed two years later to the *Revue des Deux Mondes*,⁶ the prestigious journal of French academic scholarship,⁷ that he focused unequivocally on current political matters alone in the region: those of Serbia immediately after the 'catastrophe' which befell the country, as he describes, in line with the Serbian feeling, the assassination in 1868 of Prince Michael in the Košutnjak wood. In the romantic thinking in France, the Serbs fitted aptly the notion of the re-emerging cultured nations struggling for emancipation,⁸ while Perrot himself, already familiar from translation with the gallant Serbian *pesma* of folk poetry, and a devoted reader of Serbian history, studying particularly the span from the 1804 Uprising to his own times, made no secret of the sentiments of sympathy and respect he harboured for the Serbs.⁹ Moreover, the deceased prince with his European upbringing and noble principles, who had brought about politically the liberation of the Serbian towns a year previously, personified in an exemplary fashion in Perrot's eyes the peaceful course towards independence¹⁰ he championed for the Christian peoples of Turkey. Considering, in addition, that France backed Serbia to pursue its chief demands towards the Porte in the 1860s, and that the *Revue* had developed a marked interest at the time in Serbian matters,¹¹ there was

⁶ 'Le Prince Michel Obrenovitch et l'avènement du Prince Milan: souvenirs d'un voyage en Serbie', vol. 82 (1869), 117–151. To this journal he would remain a regular contributor, but henceforward invariably on subjects of his discipline.

⁷ The *Revue* commenced its publication in 1829 edited by Jean-Michel Place, and throughout the 19th century emerged as a prominent field of French intellectual and scientific discourse. On the journal's own history and role see Gabriel de Broglie, *Histoire politique de la Revue des deux mondes de 1829 à 1979*, Paris 1979. *Le Livre du centenaire: cent ans de vie française à la Revue des deux mondes*, Paris (1929) 1989.

⁸ An instrumental contribution to French interest in Serbs was made by the romantic poet Alphonse de Lamartine who, after his 1833 travels through Serbia, became acquainted with Serbia and its culture, expressing his respect in parts of his literary work; in particular in the 'Notes sur la Servie' of his *Souvenirs... pendant un voyage en Orient*, Paris 1835.

⁹ 'Avec un sentiment de respectueuse sympathie'. George Perrot, 'Le Prince Michel Obrenovitch', 117.

¹⁰ True, eventually a war never came, but certainly Prince Michael, with his Pan-South-Slav plans, large-scale military programme, surreptitious alliances and ultimate bellicose intentions against the Porte, could be hardly regarded as pledged to peace.

¹¹ In these years the journal hosted A. Ubicini's paper 'Le pays serbe et la principauté de Serbie: souvenirs de voyage', vol. 51 (1864), 424–453, and published in parts a history of 19th-century Serbia to 1860 by Saint-René Taillandier, vol. 78 (1868), 82–121, 574–618; vol. 79 (1869), 82–124, 815–851; vol. 80 (1869), 563–599; vol. 81 (1869), 368–405.

small wonder that he took a keen enough interest in Serbian politics at this critical juncture to make an *ad hoc* journey to Serbia. What he sought was to gain a first-hand insight into the current circumstances of this fledgling state, and, as he contended, to estimate whether and to what extent the Serbs utilised their virtual independence for the progress of their country – he was somewhat worried after his disillusionment with the Greeks of the Greek kingdom.

The historical paper he published after his return,¹² subtitled otherwise as travel memoirs, engaged in fact only transiently in travel descriptions pertinent to its kind: exclusively that of Belgrade, where Perrot confined his sojourn while in Serbia. In this it departed from mainstream travel literature on the Ottoman Balkans which has stood as a repository of multifarious information on a great many aspects of society and topography in the region.¹³ As a result, the paper's significance as a source for the history of Belgrade is diminished to a considerable extent, especially in comparison with pure travel works such as the contemporaneous book by the Russian philologist and historian Pavel A. Rovinski.¹⁴ Nonetheless, his remarks in this respect remain a well-informed scholar's testimony with a sharp eye, its strength lying in capturing the character and the atmosphere of the city at a turn coloured by two epoch-making facts: the shocking impact of the assassination and the definite evacuation of the city by the Turkish element.

It was on 5 September, hardly three months after the assassination day of 10 June, when Perrot was disembarking on the quay of the Serbian capital, the aim and terminus of his journey. He arrived via Slavonia, where he seized the occasion to have a taste of the problematic position of the local Serbs in the midst of Austrian-Magyar antagonism, a matter passionately appealing to their brethren in the Principality. Already well before he reached Zemun (Semlin), he could discern afar in the distance the imposing image of Belgrade's plateau encircled by the fortifications and the walls of its citadel-emblem at the top, Kalemegdan;¹⁵ the rep-

¹² The article reviewed historically Prince Michael's policy towards the Porte, looked into the domestic reasons for discontent leading to the assassination, and discussed the subsequent situation in the country with emphasis on the inquest and the prosecution of the culprits.

¹³ Loukia Droulia, 'Les relations de voyages, source historique pour les pays du Levant (XVe au XIXe s.)', *Relations et influences réciproques entre Grecs et Bulgares XVIIIe–XXe siècle*, fifth Greek-Bulgarian symposium held in Thessaloniki and Jannina, 27–31 March 1988, Thessaloniki 1991, 181–186.

¹⁴ Pavel A. Rovinski, *Записи о Србији 1868–1869 (из путникових бележака)*, transl. by Drago Ćupić and pref. by Latinka Perović, Novi Sad 1994.

¹⁵ Strictly speaking, as its Turkish name indicates, Kalemegdan is the field where the fortress was built, the esplanade of the fortress.

representative image striking every European traveller sailing downwards the Danube from the Habsburgs' lands. As a complement, the minarets of the mosques still rose above the edifices as reminders of the long Ottoman presence in Belgrade which had lastly come to an end. The city, however, situated on the hill¹⁶ is known not to have been visible even from as close as Zemun, on the river level just across the Danube before the confluence with the Save. That was the last stop before a traveller left Austrian soil behind to cross into the Principality,¹⁷ to many Europeans imagined as the furthest outpost of their cultured world, and at once the threshold before taking the enthralling stride through the gate of the Orient into its mystique – Belgrade.

He reached a nationally free Belgrade which, since the previous year, embodied the long-for Serbian vision of independence by the full withdrawal of the Turks; but the city seemed numbed, shadowed by the prince's assassination whose repercussions it was still experiencing. With the prosecution and the trials of the perpetrators being under way, sweepingly pursued so as to suggest political incrimination in society, barely could distrust and reserve remit among the inhabitants.¹⁸ To this the extraordinary security and military steps taken after the fatal event largely contributed, as they remained ever since stringently in force to preserve order and pre-empt would-be conspiratorial action. While militia patrols conducted frequent checks on the streets and sentries were placed at all public points, everywhere gave a sense of army tents put up, cavalry and infantry forces stationed, and series of cannons, in all a small army spread across the city to invoke the vision of a besieged city. From various quarters it was signalled that the state of emergency had not been lifted.¹⁹ Particularly to the foreign traveller, this strained atmosphere could be felt immediately on passing through passport control, reported to have lately assumed for the first time in Serbia an unusually bureaucratic and meticulous character,²⁰ of which previously it had been

¹⁶ The altitude of the Kalemegdan-Terazije location is 115m. At the time, 140 steps climbed the hill from the quay to the top leading towards the city.

¹⁷ The stop at Zemun was still obligatory in 1868 for those arriving from Vienna or Pest to change steamer to Belgrade, for a direct line was introduced only from the next year.

¹⁸ Cf. P. A. Rovinski, *op. cit.*, pp. 126–129.

¹⁹ The state of siege was proclaimed terminated by the Regency on 11 November on the completion of the assassins' trials.

²⁰ Already from 20 March 1868, when he arrived in Belgrade, Pavel Rovinski noted the thorough passport and luggage control, and was struck by the disproportionate presence of gendarmerie and security forces in the city. P. A. Rovinski, *op. cit.*, pp. 51–52. It should be recalled that the preparations for conspiratorial action against the prince was not a secret in Belgrade in spring.

the Austrians who mastered an unenviable expertise. To be sure, extra policing in the city was an impediment to the free movement of its inhabitants, especially in past summer months, when one could hardly linger at a friend's in the evening without risking a patrol check. Perrot, however, justified such vigilance with the view that the late developments in the country had led to a precarious political situation which a Western reader was unable to conceive in its entirety. Despite the inconvenience caused, after all it was a condition one became accustomed to after a while, including a traveller whom Perrot expected to be predisposed to pursue the pleasure of wandering in the city; because only by roaming aimlessly and walking through the tortuous streets and crooked lanes of Belgrade, he suggested, could one access deeper and understand the character and the originality of the people and the city. A day-long tour through Belgrade and its surroundings sufficed, he stressed, to allow the visitor to envisage the vicissitudes of Serbian history, and leave him indelibly with a sketchy picture of its historical weight and spirit in higher relief than that which historiographical narrative might offer. Everything around whispered of a chapter of turbulent history, but also signalled the transition under way throughout the city. Indeed, he deemed Belgrade par excellence a place where history was a vibrant feeling infiltrating the city far and wide; a borderline within an all-encompassing living sense suggesting the encounter of two worlds, East and West, and two ages, labelled respectively as the closing 'poetical barbarity' and the foreshadowed one of 'civilisation'.

A city of about 22,000 inhabitants,²¹ Belgrade was seen by Perrot as undergoing a visible and in-depth transformation incorporating heterogeneous and contradictory features. In his eyes it looked as though it was groping its spiral way towards a fresh balance between tradition and modernity expressing itself in social, cultural and architectural facets of the city.²² At this stage, oriental and European, predominantly Austrian, components co-existed dissonantly or competed conflictively before

²¹ Similarly, historical research estimates the city's population in 1867 at 24,612 inhabitants. For a demographic analysis: Vidosava Nikolić-Stojančević, 'Етничка, демографска и социјално-економска структура Београда 1867. године', *Годишњак града Београда*, XIV (1967), 23–44.

²² Interestingly, Perrot identified the same transformation, and its conflicting forces at work between modernism and the historical past, as operating in the entire scope of Serbian society and politics. By this concept the process in the socio-cultural and urban life of Belgrade could loosely be correlated to the political scene in that the assassination of Prince Michael as an act echoed a retrogression of the Europeanisation course of the country and a relapse into pre-modern patterns of political ethics.

having formed as yet the fresh complexion the city was to acquire in subsequent years. Language, manners and attitudes seemed to have left behind the naivety which once characterised them, and assumed a novelty still superficial and often incongruous. In the wake of the previous harmony displaced, striking contrasts and incomplete endeavours took a seat; in short, everything converged on a mutation analogous to that which the cities in transition pass through. That is why he described Belgrade eloquently as being in the 'awkward age' of adolescent girls, stripped of the grace and innocence of childhood, and at the same time not yet endowed with the comportment and the elegance of womanhood. Uncomfortable in its ill-worn European suit, Belgrade entertained the Europeanisation trend which had been making for years an intermittent but increasing advance,²³ whereas backwardness still weighed notably in the infrastructure of the Serbian capital. The cobbled streets, paved with sharp and irregular cobbles, were slippery and uneven, constructed along the standard disorderly pattern of those Perrot had untiringly anathematised whether in Galata, in Asia Minor or Syria. Despite the introduction of public lighting for quite a long time past in Belgrade, the streets at night remained dark,²⁴ poorly lit by the street lamps placed at a long distance the one from another, and operating only for a week or so per month when the moon was on the wane. Moreover, the streets were not named,²⁵ nor did the houses have numbers, which could turn the stranger's finding his destination solely by the help of the neighbours into a small trial. As regards accredited accommodation, however, there

²³ As early as 1843, another European traveller, the British Andrew A. Paton, pointed to the evident Europeanisation process Belgrade had newly embarked on. *Servia, the Youngest Member of the European Family: or a Residence in Belgrade*, London 1845 (we consulted the Serbian translation Endru A. Pejton, *Србија. Најмлађи члан европске породице или боравак у Београду*, trns. by Branko Momčilović, Novi Sad 1996, p. 44).

²⁴ The start of public lighting in Belgrade dates back to 1843 when the first lantern was affixed outside the Post Office; it had been transferred a year before close to the building where today the 'Znak Pitanja' café is. Darinka Lekić, *Београд: град за сва времена*, Belgrade 1995, pp. 26–27. Twenty-five years later, Perrot and Rovinski tallied on the same complaint which Paton had expressed in 1843; the latter had also suggested that Belgrade should use coal-gas for lighting from Moldova in Banat, on the Danube between Belgrade and Orsova. E. Pejton, op. cit., p. 44.

²⁵ In 1870 Knez-Mihailova Street was the first street in Belgrade officially to acquire a name, and two years later the practice was extended to other streets. D. Lekić, op. cit., p. 95.

was at least a single hotel up to European standards²⁶ with comfortable and clean rooms with Viennese furnishing, although its implacably German-inspired cuisine was detestable to Perrot's French palate.²⁷

The Kalemegdan fortress, situated in the enviable position of overlooking the confluence of the two rivers and further supervising the Srem plain, commanded always the land and water routes between West and East, and from the central Europe to the Balkan hinterland. Free of occupation garrisons, now in the hands of the Serbs, it again flew superciliously the Serbian flag.²⁸ 346 years after the city fell to the Turks. Serbian officials occupied the roomy Turkish *konak* which Ali Riza pasha, the last *muhaviz* (commander) of Belgrade fortress, had vacated, while some soldiers resided in the newly constructed barracks. Otherwise, besides a café opened up on a rampart to enjoy the view of the Save's estuary into the Danube, there were hardly any other alterations in the condition the place had been left by its ex-occupants. Indeed, the large expanse of the fortress complex, with its dependent fortifications and the system of batteries escalating from the rivers' bank to the top, remained mostly uninhabited; this added to the sense of marked neglect spread over the location. The fortress as a stronghold had apparently drifted into a phase of relegation, outwardly still a warlike integument but with no lifeblood, as though auguring its irreversible decay in its defensive role in the ensuing years. As a broad demolition programme, Perrot believed, was worth initiating but would be a heavy drain on the state coffers, it seemed that

²⁶ In fact there were two or three such hotels in Belgrade owned by Austrian Serbs. Of those 'Srpska Krna' was the best known Austrian-standard hotel of its time, whose building, preserved today, houses the Library of the city of Belgrade at the corner of Knez-Mihailova and Tadeuša Košćuška streets (To that Perrot probably was referring here, provided it was re-opened in September, for it had been closed provisionally with the assassination, and its proprietor arrested as an accomplice in the conspiracy). Incidentally, it is worth mentioning the 'Kod Varoši Kragujevca' hotel on the street setting off from the customs on the Save side, where the police station and the offices of foreign steamship companies were, and the 'Grčka Kraljica' hotel, initially an inn known as 'Despotov Han', which survives as a restaurant in Knez-Mihailova Street. On accommodation in Belgrade see also Rovinski's description, op.cit., pp. 60, 63–64, 137–146 and 167.

²⁷ 'Le chou cru, cuit, fermenté, le chou sous toutes les formes, fait le fond du répertoire de ces empoisonneurs ... parfois même dans les plats sucrés'. George Perrot, op. cit., p. 121.

²⁸ Along with the Crescent flag which had to remain as provided by the sole condition of the Porte in the fortress delivery agreement. Grgur Jakšić and Vojislav J. Vučković, *Спољна политика Србије за владе Кнеза Михаила*, Belgrade 1963, p. 373.

it was left to time to carry out its erosive work on the citadel. Yet care was being shown for Kalemegdan, the intermediary terrain between the fortress and the city, to be developed as a park²⁹ along the pattern of the urban and architectural planning put forward from the 1860s for what is today Knez-Mihailova Street. So they installed convicts in the trenches, and worked from the internal esplanade to form the promenade of the city.³⁰

A more dreary and dull atmosphere tinged the evacuated Turkish *mahala* (quarter) situated on the Danube side of the city,³¹ as lately the part of the Muslim settlement whose development with time with a contradictory legal status had long strained Serb-Turkish relations. There, too, much seemed to have been left nearly intact from the time the Turks pulled out of the country, although the government showed some energy in re-incorporating that residential section into the normal life of Belgrade. This concerned specifically the renting of a large number of small houses to Jews, gypsies, and refugees from the Banat, since the Muslim houses were expropriated by the Serbian state with indemnity to their ex-occupants. Most evident of abandonment was the plight of the large houses of the pasha and the effendis which decayed uninhabited in a dilapidated condition; the weather ravaged the halls through the ruined window frames, and the walls showed chapped and rough where formerly arabesque decoration had featured. The rest of the houses remained by and large in the uncared-for condition of the time they were ceded by the Muslims. As to the mosques, they survived vacant, with some of the white minarets standing uncovered with no metal peaks. Of course, the expulsion of the Muslims, a population of 7–8,000 souls in all, besides its political importance, ethnologically homogenised the city, and set a landmark for its rapid demographic growth in the after years as the dominant centre of liberated Serbia. But whatever the true and symbolic gains, Perrot had a point in realising that Belgrade could

²⁹ Similarly, Rovinski referred to the works under way designed to upgrade the in-between zone and create a park. P. A. Rovinski, op. cit., p. 56.

³⁰ By the close of the 19th century, a Greek traveller to the city averred, in the fortress complex were housed military hospital, supply depot, barracks and Guard, with the 200m-esplanade between the fortress and the city (Kalemegdan) beautifully arranged as a park with gardens and trees for the Belgraders enjoying their promenade. G. P. Paraskevopoulos, *Η Μεγάλη Ελλάς: ανά την Ρωσσίαν, Ρουμανίαν, Βουλγαρίαν, Σερβίαν...*, Athens (1898) 1998, pp. 249–250.

³¹ With minor modifications, the development of Belgrade's *varoš* (the old city) on the pattern of two distinct sections, a Turkish (eastern) and a Serbian (western, around the Serbian church), dated back to 1813. Milan Đ. Milićević, *Успомене 1831–1855*, Belgrade 1952, pp. 58–60.

not dodge paying in return a price at the cost of the variety of its cultural physiognomy shaped through centuries.³² He noticed the city had lost a great deal of the local colour and amusing picturesqueness European travellers were customarily inclined to seek in the region, whereas all the actual inconveniences branded as 'Ottoman' in the city were present. In the mantle of a melancholic calmness enshrouding the Turkish quarter, the view of the mute minarets prompted the visitor to muse fleetingly upon the past.

The fruit and vegetable market predictably attracted Perrot's lively attention, and made his description more voluble on seeing it. It was held at Terazije, the large boulevard of Belgrade leading to the palace,³³ so named after the water towers built by the Turks to ease the water supply to the fountains in the city. A rewarding sight for the devotees of local colour and artists, it provided as well, as Belgrade's commercial hub, a vantage point for anybody seeking to feel the living pulse of the city and become acquainted with the layman's everyday comportment and mores. In the market place it seemed that the gloomy political atmosphere, currently affecting most of the capital, remained banished. It was there that people fused in a motley crowd of colours and styles, highlighting Belgrade as a city where cultural influences and modes, domestic and European, openly vied with one another for precedence. From the morning the women from the countryside flocked in great numbers, clothed in a pattern by and large familiar in the wider region of the Balkans and the Levant. More specifically, the married women used to wear a black head-dress to whose end at the back was affixed a rather gaudy fichu (scarf) covering and fluttering over the shoulders, while the young women left their heads uncovered and kept the hair short; both liking as a rule to put a little bunch of flowers on their right ear. They wore next to the skin a shirt of thick fibre with embroidered sleeves and on top a waistcoat, and below a striped skirt over which they fixed one apron or two – in front and at the back, as the case might be – whose decorative designs of silk and wool reminded Perrot, in style and tones, of the Smyrna carpets and the Indian cashmeres. It was in this last part of the costume that an original decorative instinct of the East was preserved, unlike the rest, which was of foreign, German or Swiss, fabric

³² From the early times of Ottoman rule (1587), the Prussian Reinhold Lubenau had highlighted Belgrade as a large multicultural city hosting numerous national groups. Rajnold Lubenau, 'Опис града Београда и његових прилика', trns. by Olga Zirojević, Годишњак града Београда, 13 (1966), 49–63 in *Србија: српски народ, српска сеља, српска духовност у делима страних аутора*, ed. by Ratimir Damjanović *et al.*, 2nd ed., Belgrade 1996, p. 341.

³³ The prince's *konak* in the language of the time.

and of hard, garish colours. Against such a motley background one could not miss the female German cooks every well-off Serbian family was supposed to afford. They moved through dressed as if in Vienna, and along with the butlers in their thick jackets and felt hats, stood out as dark points tarnishing, in the outsider's eyes, that bright and cheerful image of market bustle. Arguably, they personified a link to the architectural setting of the market which, placed in the new city, contrasted with the facades of the houses, conjuring up the style one encountered in the suburbs of Stuttgart or Munich.

Similarly, the bazaar, the other pole of the Belgrade market, encapsulated the verve of daily life. But unlike the fruit market, the human mosaic frequenting the bazaar was socially more representative, with people from all walks of life and strata intermingled in a assorted blend - a blend giving utterance to the same struggle infiltrating the entire city between the lingering traditional and the oncoming modern. The majority of the shops, with the bench in front of the entrance and the sort of working bench indoors like those upon which the merchants in the markets of the Ottoman East sat cross-legged, were arranged distinctively *à la turque*. But there were also on a discernible rise shops assuming a European appearance, with little to envy those in the sub-prefectures of France. As regards the clothing of the people, it featured a wide gamut associated with social status and occupation, not too distant from European dress, but encapsulating an authentic sense along with a spirit of adaptation. To begin with, the small retailers wore a striped waistcoat, a jacket, often embroidered with braids on the shoulders, the cuffs and the back, and breeches-like trousers with matching gaiters, while they usually still topped their attire with the Muslim fez. The petit bourgeois conformed with a costume expressing a compromise between traditional garments and imported fashion, a pattern becoming more eloquent in women. The latter preferred, instead of a French-styled bonnet or hat, to wear a silk fichu, at times ornamented with a jewel, twisted and worn as a diadem to retain the hair. A velvet jacket with gold designs on the cuffs could contrast benignly against a lighter skirt, occasionally fitted with ribbons forming a belt, whose two long-fringed edges dangled freely nearly to the ground. As to students, office workers and the wealthy bourgeoisie, they had their clothes made at Austrian tailors, and it was in Vienna that they ordered their garments and their hats. As a contrast, figures spotted sporadically like that of a captain from the interior or a Bosnian sitting in front of a Belgrade café with his pistols and a knife thrust around his belt were not to be forgotten.

Finally, some notes were made of the familiar parks on the outskirts of Belgrade, Topčider and Košutnjak, which Perrot had an additional interest in visiting in order to have an on-the-spot feeling of Prince

Michael's assassination. There he saw the commemorative monument put up since where the prince fell, and described individual scenes he happened to witness showing in contrast the popular feeling of mourning for the assassinated ruler and odium for the perpetrators. But more interestingly, the snapshots from the parks were taken as indications of Belgrade's, in fact Serbia's, peculiarities or outward contradictions by European standards. In Topčider park, Belgrade's Bois de Boulogne as explained in French terms by Perrot, the aristocratic finesse of high society contrasted simultaneously with the life of the convicts, not a striking co-existence, though, in the eyes of the natives. Elegant and graceful women escorted by polyglot gentlemen enjoyed together their ramble in the natural profusion of the scenery, while squads of convicts saluted the passing of the strollers. Certain of these detainees idly roamed the wood during the day, a usual sight to surprise nobody, and by the evening gathered with friends at the superintendent's to chat and drink; the latter would willingly receive his convicts at dinner. Such images, no matter how bewildering they appeared to the Western mind, Perrot noted, were understandable in terms of the values and the manners moulded through time in Serbian history.

To the extent that Georges Perrot incorporated his brief travel impressions of Belgrade in his historical paper, he did so only secondarily with a view to informing and acclimatising the potential French traveller to Serbia, notwithstanding a tinge of travel-guide style traceable in the passages referred to. Indeed, certain locations which were usual travellers' references in Belgrade, like the Orthodox cathedral, Princess Ljubica's *konak* or the *Velika Škola* ('High School') at the recently constructed Captain Miša's building, were conspicuously ignored, while factual and encyclopaedic information was kept to a minimum. As was emphasised earlier, the descriptions he provided primarily subscribed to his aim of pinning down the atmosphere and the floating sense of the Serbian capital, for this was felt as the central canvas giving substance to any complementary knowledge of the city. To his fundamental query what Serbia was at that stage and where it was heading, he construed Belgrade as answering in a threefold way: with an all-pervasive sense of living history, a climate of contradictory but seminal transition at work encompassing the whole of the city, and the core of originality surviving out of that tug-of-war – that between, on the one hand, obsolescent habits and traditional manners of the past which lingered on and, on the other, the steady introduction of the European modes which, even if uncritically or ill-digested, had time on their side.

ПОГЛЕД НА БЕОГРАД:
ЗАПАЖАЊА ЖОРЖА ПЕРОА О БЕОГРАДУ ТОКОМ БОРАВКА
У ГРАДУ ПОСЛЕ УБИСТВА КНЕЗА МИХАЈЛА ОБРЕНОВИЋА (1868)

Р е з и м е

Жорж Перо је рођен 1832. у Вилнев-Сент-Жоржу у Француској. Бавио се археологијом и историјом старог века. Године 1853. уписао се на Високу школу (Ecole Normale Supérieure), којом ће потом и руководити од 1888. до 1902. Рано је у каријери постао учесник и руководилац бројних ископавања. Његова интересовања покривала су широко поље од древне Сардиније до Персије, с нагласком на проучавању античке грчке културе. Професор археологије на Сорбони, члан и напослетку доживотни секретар Француске академије за археологију и филологију, и коуредник *Археолошке ревије* (Revue archéologique), био је ауторитет у питањима старог света. Сума његове ерудиције је десетотомна *Историја античке уметности*, коју је са Шарлом Шипјеом објављивао од 1882. до своје смрти 1914. у Паризу.

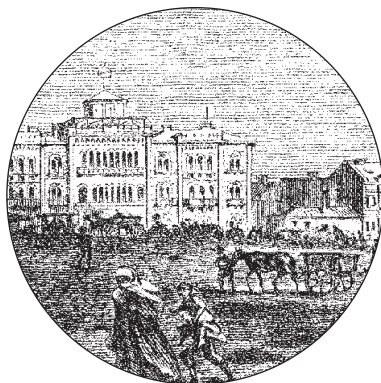
Ако је своје кратке путописне утиске о Београду и унео у своје историјске текстове, Жорж Перо је то чинио тек успут, како би информисао и припремио потенцијалног француског путника по Србији, упркос бедекерском призвуку који се уочава у поменутих одељцима. И одиста, нека места која су била уобичајена дестинација за посетиоце Београда, попут Саборне цркве, Конака кнегиње Љубице или Велике школе у недавно подигнутом Капетан Мишином здању, упадљиво су игнорисана, док су информације фактографског и енциклопедијског типа сведене на минимум. Као што је већ истакнуто, Пероови описи превасходно су проистицали из његове намере да дефинише атмосферу и неодређени доживљај српске престонице, јер је то видео као подлогу која даје смисао сваком даљем знању о граду. У одговор на своју темељну дилему шта је Србија у том тренутку и куда се креће, Перо даје тумачење о тројакој реакцији Београда: свеприсутно осећање живе историје, клима противречне али делатне промене којом је захваћен читав град, и изворно језгро које је преживело то надметање – надметање између, с једне стране, умирућих навика и традиционалних обичаја прошлости који су још претрајавали и, с друге стране, постојаног увођења европских обичаја који су, чак и кад су некритички или погрешно усвајани, имали време на својој страни.

Радивоје БОЈОВИЋ
Чачак

ОПИС БЕОГРАДА АЛЕКСАНДРА ГРИГОРЈЕВИЧА РОЗЕЛИОН-САШАЉСКОГ ИЗ 1850. ГОДИНЕ

Путовање Александра Григорјевича Розелион-Сашаљског по Балканском полуострву везано је за последње месеце српске револуције када је млада кнежевина стицала своје прве међународно признате границе, а амбициозни капетан могућност да представи новог члана европске заједнице. За време боравка у Србији 1830–1831. он је, у оквиру службене мисије, пред собом имао и задатке с којима су после њега долазили руски путешественици, пре свега слависти, крајем тридесетих и почетком четрдесетих година XIX века. Изузев топографских радова, објављених у оквиру „Карте бојишта у Европи 1828. и 1829. године“, његови рукописи нису штампани.¹

¹ Ирина Степановна Достян, *Об описании Сербии, сделаном в 1850. г. русским офицером Розелион-Сошальским*, Славянское возрождение, Москва 1966, стр. 104–116; Р. Бојовић, *Карта „савремене“ Србије Александра Григоријевича Розелион-Сашаљског из 1831*, Архивска грађа као извор за историју, Београд 2000, стр. 601–607.

Александар Григорјевич Розелион-Сашаљски потиче из племићке породице која се у Харковску губернију доселила с пољске границе крајем XVII века. Имали су велика имања у Купјанском и Старобедском округу. Александар, син заставника Григорија Розелион-Сашаљског, родио се у селу Јурјевка, на реци Жеребцу 1797. године. После завршене гимназије уписао се на Харковски универзитет. Из студентских дана радо се сећао веома садржајних и приступачних предавања из руске историје. Са добро наученом лекцијом код професора Г. П. Успенског да је слава предака најдрагоценија залога коју су потомци обавезни да плате истим таквим делима којима су они овековечили своје име, он се после трогодишњег школовања определио за официрски позив.²

Розелион-Сашаљски ступио је у војску 1816. и следеће године добио чин заставника. Углавном уобичајену каријеру обележио је списима, ствараним у два различита периода. Објављени текстови, успомене и мемоарске белешке, настали су при крају његовог живота. Осим сећања на студентске дане писао је о походу, у коме није имао војничке среће. У Руско-турском рату заробљен је августа 1828. код Шумле. Време проведено у тамници адмиралитета и на острву Халки описао је у „Белешкама руског официра из ропства код Турака 1828. и 1829. године.”³

Необјављени су остали списи настали током службовања у штабу 2. армије. Од априла 1819. провео је целу деценију на снимању Подолске губерније и Бесарабске области, за коју је написао и војно-статистички опис.⁴

Путовање по Балканском полуострву започето у рату, наставио је после повратка из Турске. Јануара 1830. године ишао је до вароши Родосто, тврђаве Дарданелског мореуза и Солуна, а одатле преко Македоније, Албаније и Србије вратио се у штаб 2. армије. Пре него што је завршио карту Халкидика и поднео извештај о местима, кроз која је прошао на свом путу, 10. јуна 1830. добио је наређење генерала Павела Дмитријевича Кисељева да с поручником Оттом Густавом

² Русский государственный военно-исторический архив, Москва (РГВИА), ф. 405, оп. 2, д. 12024, Кондуитлиста потпуковника Александра Григорјевич Розелион-Сашаљског, 1835; Розальон-Сошальский, Мои воспоминания, Харьковския губернска ведомости, No. 43, Харьковъ 15. апреля 1869, стр. 2, 3; *Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет*, Харьков 1955, стр. 31.

³ А. Розеллионъ-Сошальский, *Записки русскаго офицера бывшаго въ плену у Турокъ въ 1828 и 1829. годахъ*, Военный сборникъ, т. III, вып. 5, 6; т. IV, вып. 7, Санктпетербургъ 1858, стр. 175–220, 551–586; 17–54.

⁴ *Каталогъ Военно-ученаго архива Главнаго штаба*, вып. V, Санктпетербургъ 1895, стр. 15.

фон Есеном и заставником Иваном Васиљевичем Каменским крене у Србију. Из Букурешта је пошао са задатком да током тромесечног рекогносцирања и инструменталног снимања уради тачну и поуздану карту Србије и састави детаљан опис земље.⁵ На преговорима у Цариграду око враћања Србији отргнутих нахија 1813. године, на шта се Турска обавезала Једренским мировним уговором, и утврђивања аутономног статуса кнежевине, њен недостатак се није могао на други начин надокнадити.

Бављење старинама требало је да боравак руских официра учини мање сумњивим Турцима, а рукопис употпуни подацима из историје, науке и уметности.

Александар Григорјевич Розелион-Сашаљски пропутовао је Србију 1830, изузев отргнутих нахија на истоку и југу земље, које је обишао почетком следеће године као помоћник руског комесара, капетана Павела Ефстафјевича Коцебуа у комисији за одређивање нове српско-турске границе.⁶ Руски официри су почетком јула 1830. разгледали смедеревску тврђаву, а онда је капетан Розелион-Сашаљски прошао од Колара „по реци Раљи до Умчара“. У Београду био је први пут 15. јула 1830. Након посете манастиру Раиновац код Гроцке везир му је одобрио да разгледа београдску тврђаву и варош. Излазио је на Авалу и у повратку свраћао у манастир Раковицу.⁷ Поново је боравио у Београду крајем године, а затим у марту и априлу 1831, када је мисија Сашаљски-Коцебу окончана.

После повратка из Србије Розелион-Сашаљски налазио се на служби у Главном генералштабу у Санктпетербургу и коњичким јединицама Харковске губерније. У чину пуковника разрешен је дужности и преведен у резерву 1843. Остатак живота провео је као генерал-мајор у оставци на свом имању у Купјанском округу. Умро је у Јурјевки 1873. године.⁸

⁵ РГВИА, Фонд ВУА, д. 1028, ч. I, Тајна инструкција генерала Павела Дмитријевича Кисельова капетану Александру Григорјевичу Розелион-Сашаљском, 29. мај 1850.

⁶ Архив Србије, Београд, Књажевска канцеларија (АС, КК), XL, 55, Протокол капетана Павела Ефстафјевича Коцебуа о одређивању граница Србије, 1851; Архив Српске академије наука и уметности, Београд, инв. бр. 14.641, исто; В. Стојанчевић, *Коцебуовљев протокол о одређивању граница Србије из 1851. године*, Споменик САНУ, књ. CXXXIV, Одељење историјских наука, књ. 9, Београд 1995, стр. 169–174.

⁷ АС, КК VI, 56, Писмо капетана Јоксима Милосављевића кнезу Милошу Обреновићу, Београд 4. јул 1830.

⁸ Государственный архив Харьковской области, Харьков, ф. 40, оп. 105, д. 995, Матична књига Харковске духовне конзисторије Петро-Павловске цркве слободне Јурјевке, округа Купјанског, за 1873, III; Умрли; Р. Бојовић, н. д, стр. 602.

Опис Београда налази се у његовим рукописима „Кратка статистичка белешка о Србији“ (у поглављу о местима настањеним Турцима) и „Статистички опис Србије“ (приложен „Топографској карти Србије с додатком од Порте отргнутих округа 1815. године).“⁹

Прво место Београда међу градовима у Србији Розелион-Сашаљски је образложио његовом величином, бројем становника, привредним значајем и историјом. Повољан положај на узвишењу изнад ушћа Саве у Дунав обезбедио му је здраву климу, без обзира на бројне ритове, који су се пружали уз ове реке на аустријској страни. Био је седиште истоимене и њој припојене Грочанске нахије. Цела територија била је подељена на пет кнежевина: Посавску, Колубарску, Туријску, Подунавску и Космајску. У овој нахији површине 1498 квадратних врста била су два градска насеља с 890 хришћанских кућа, 1500 Турских, 200 јеврејских и 520 дућана; 127 села с 8200 породица.¹⁰

Београдска тврђава била је „најважнија у Србији и једина, која заслужује то име [...] У њој су врло уочљиве три различите епохе утврђивања: 1) Старе зидине, готово четвороугаоне, у унутрашњости, 2) Касније додата утврђења и 3) Та, којим их је појачала усавршена фортификација на крају XVII и почетком XVIII века. Ова последња била су изграђена по освајању Србије од принца Евгенија Савојског 1717, а 1759. предата у истом стању Турцима. Тврђава је богата јаким грађевинама тога времена за арсенале, магацине и друго, које су се налазиле у Доњем граду, незаклоњена од ватре са Дунава“, на коме су тада биле две мање ратне лађе. Брањена површина, нешто већа од квадратне врсте, имала је троструку заштиту с бастионима, ревелинима и контра-гардама, наоружаним са преко 200 топова.¹¹

Град се развијао у шанцу подељеном на српски и турски део. Од тврђаве, у којој живи паша, раздвајала га је експланада од 100 хвати, тако да је Розелион-Сашаљски проценио да може бити разорен артиљеријом у првом међусобном сукобу Срба и Турака. За комуникацију с тврђавом постојале су Сава-капија, Стамбол или Ца-

⁹ РГВИА, ф. 459, оп. 1, д. 4, 6; ф. ВУА, д. 1077, ч. II, Копија рапорта капетана Александра Григорјевича Розелион-Сашаљског генералу Павелу Дмитријевичу Кисељеву, 8. јул 1831. и Ф. Ф. Шуберт, *История Военно-топографического депо и геодезических работ Генерального штаба*, Записки Военно-топографического депо, ч. I, Санктпетербург 1837, стр. 174 садрже податак и о рукопису „Војно-топографски опис главних путева, најважнијих река и тврђава у Србији“, који се чувао с картом и плановима Београда и Смедерева.

¹⁰ РГВИА, ф. 459, оп. 1, д. 6, стр. 65.

¹¹ *Исто*, д. 4, стр. 28, 29.

риградска, саграђена у време аустријске владавине чврсто и лепо, и Видинска. Варош је имала око 10.000 становника: 5.000 хришћана, од којих су бар половину чинили Грци, Бугари и Цинцари, трговци и занатлије, 3–4.000 Турака, до 1.000 Јевреја и око 400 странаца, углавном аустријских поданика словенског порекла. Магистрат Београдске нахије налазио се у селу Рогача које је имало 150 сељачких кућа и омању школу.¹²

У српском делу вароши налазили су се црква, седиште архиепископа, једна школа с око 150 ђака, мензулана, око 500 дућана с турском и аустријском робом и новоотворена апотека.¹³ Апотекар Матеја Ивановић једини је могао снабдевати лековима поручника Есена који се разболео, па је из Гроцке превезен чамцем. Када се опоравио, астрономским мерењима одредио је положај Београда „недалеко од Топчидерске реке, на конаку Врачара, који припада кнезу Милошу.“¹⁴

Према опису Александра Григорјевича Розелион-Сашаљског главна градска улица, којом је кренуо из тврђаве, састојала се од дућана, који припадају кућама повученим позади њих и била је прилично широка и добро калдрмисана. Остале улице, а нарочито у турском делу, биле су уске и нечисте. Куће по спољашњем изгледу и унутрашњем распореду припадају турској архитектури. У граду су се налазила два кнежева конака, стари и нови, кнегиње Љубице, чији изглед није представљао ништа неуобичајено за нашег путника. Турци су у вароши имали 15 џамија. Једна од њих, Тургут-пашина, била је за време боравка руске војске у Београду, у Првом српском устанку, претворена у цркву.¹⁵ У близини се налазио трг где су Руси изводили обуку. Розелион-Сашаљски је на њему затекао гробље, а недељом вашаре и пијац.

У турском делу вароши још увек су се виделе развалине врло лепих здања европске архитектуре XVIII века, украшених добро

¹² Исто, стр. 28; д. 6, стр. 89, 91. Розелион-Сашаљски даје приближно тачне податке. Према тефтеру за 1829/30. село Рогача је имало 50 кућа и 142 харачке главе (Б. Перуничкић, *Београдски суд 1819–1859*, Београд 1964, стр. 452).

¹³ РГВИА, ф. 439, оп. 1, д. 6, стр. 90; Н. Јакшевац, *Београдске апотеке у првој половини прошлог века*, Годишњак Музеја града Београда, књ. III, Београд 1956, стр. 192, 195.

¹⁴ Ф. Ф. Шуберт, *нав. дело*, стр. 151.

¹⁵ РГВИА, ф. 459, оп. 1, д. 6, стр. 89; С. Поповић, *Путовање по новој Србији (1878 и 1880)*, Београд 1950, стр. 152; Дивна Ђурић-Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521–1867*, Београд 1977, стр. 36, 37.

израђеним барелефима. Розелион-Сашаљски је „преносећи се у мислима у то време, када су ове палате принца Евгенија [...] и све, које су их окруживале блистале сјајем“ записао да „поредећи их с прљавим, поцрнелим од дима и небриге кафанама, дућанима и кућама Турака, путник с негодовањем скреће поглед од ових трагова рушења и њихових домова.¹⁶

На Дунаву је била београдска царина, која се налазила на главном трговачком пункту Румелије с Аустријом и приход добијен од ње паша је слао у султанову благајну. Бродови су превозили у Земун, удаљен 6 врта Дунавом, памук, кафу, свилу, зачине, а од српских производа вуну, сирову кожу, восак, дрво и кудељу. У око 200 турских дућана највише се трговало дуваном, кожом, седлима, коњском опремом и животним намирницама.¹⁷

Београд је 1830. имао два предграђа, Палилулу и Савамалу, која нису плаћала друге порезе осим харача и кулучила су, једно у корист кнеза, а друго у корист београдског паше. На Сави се налазило мноштво трговина, у којима се складиштила роба истоварана с бродова или спремана за утовар и трговину на велико.

Пред Розелион-Сашаљским „јужно од Београда пружа се широко поље „Врачар“ („Колдун“), натопљено крвљу разних народа у многобројним биткама, које су се на њему одиграле. Овде се још врло јасно виде шанчеви којим је Лаудон заклонио свој положај опседајући 1780. године Београд. Срби су 1806. године обновили ова утврђења.¹⁸

Гроцка (на турском „Хисарлик“) било је друго градско насеље у Београдској нахији. Због губитка управно-административних функција Розелион-Сашаљски га назива затвореним градом. У њему је затекао 140 кућа, око 50 мањих радњи, цркву, школу и мензулану. Обишао је поприште боја, у коме су Турци страховито поразили Аустријанце на брду „Лупоглав“ 1739. и после тога разорили град.¹⁹

Привредни потенцијал Београдске нахије, пре свега пољопривреду, Розелион-Сашаљски је сушне 1830. сврстао после у песми

¹⁶ РГВИА, ф. 459, оп. 1, д. 6, стр. 90; Дивна Ђурић-Замоло, *Палата аустријског команданта Београда из XVIII века, названа „дворац принца Евгенија“ и „Пиринчана“*, Годишњак града Београда, књ. XVII, Београд 1970, стр. 69–72.

¹⁷ РГВИА, ф. 439, оп. 1, д. 6, стр. 84, 85.

¹⁸ *Исто*, стр. 91. Аустријски фелдмаршал Гидеон Лаудон је опседао Београд 1789. године.

¹⁹ *Исто*, стр. 91. Гроцка је 1829/30. имала 150 кућа (Б. Перуничкић, н. д, стр. 450).

опеване „богате Мачве“. Запазио је да Сава и Дунав нису толико богати рибом као неке руске реке. Риба, из мањих рибњака, од којих је један био код Београда, ретко је одвожена на пијаце у друга места. На самој обали Дунава, близу села Вишњице, видео је јак сумповит извор чија се вода користила као врло ефикасно средство за лечење скрофулозана и кожних болести. Шалитра је добијана из пећине Ташмајдан, настале експлоатацијом камена, у којој су чобани из околних места зими држали своју стоку.²⁰

Податке о прошлости Београда налазимо у опширном прегледу историје Србије, написаном на основу старије литературе, са по неком грешком у хронологији.²¹ У самој вароши није уочио остатке римских споменика, иако помиње војног заповедника „претора“. Само у предању о рушењу цркве у Гроцкој, из које је каменој статуи „свеца“ одсечена глава и бачена у поток, можемо препознати антички локалитет који је много искуснији Феликс Каниц видео неколико деценија касније у потесу Гроцка-Брестовик. По овом податку о инвентару, вероватно меморије, можда је у питању први помен касноантичке гробнице у Брестовику.²²

У поглављу посвећеном старинама описао је само рушевине тврђаве на Авали, за коју мисли да су је подигли Мађари, а обновио и прилагодио за велике топове Мехмед II. Овде је Розелион-Сашаљски видео и гроб неког турског јунака Порче. О манастирима, које је посетио у околини Београда, није оставио никакве податке. Изузетак је саборна црква, где су његову пажњу привукли израђени натписи, по наређењу митрополита Леонтија, на плочама постављеним изнад гробова Доситеја Обрадовића и Петра Николајевића Чардаклије.²³

Александар Григорјевич Розелион-Сашаљски посетио је Србију у време доношења хатишерифа. Отуда у процени значаја Београда не узима у обзир стратегијски значај и фортификацијску вредност

²⁰ Исто, стр. 75, 78, 82, 85; Д. Николајевић Бантиш-Каменски, *У Београду 1808*, Стари Београд, *Из путописа и мемоара*, Београд 1951, стр. 14.

²¹ Ирина Степановна Достян, *нав. дело*, стр. 110.

²² *Римска гробница у Брестовику*, Старинар, књ. 1–4, Београд 1895, стр. 132, међу скулптурама имала је „један велики кип, али без главе, неког одевеног Римљанина“. Југоисточно од Гроцке, на локалитету „Дубочај“ откривени су остаци још једне гробнице, али само с траговима фрески (Д. Бојовић, *Гроцка – римска гробница*, Археолошки преглед, св. 17, Београд 1975, стр. 115–117.

²³ РГВИА, ф. 459, оп. 1, д. 6, стр. 109, 110, 122; Ђ. Бошковић, *Град Жрнов*, Старинар, књ. 15, Београд 1942, стр. 77–90; Ј. Мишковић, *Београд и околина*, Београд 1906, стр. 46.

тврђаве. Његова анализа усмерена је на њен историјски развој и прошлост, али није је сврстао у поглавље о старинама. У излагању о вароши шанац је представљен као ограничавајући фактор њеног развоја, пре свега због тежње Турака да је представе као део тврђаве и тако остану у њој.

Опис Београда Розелион-Сашаљског потпунији је од приказа, које садрже дела његових претходника, Јоакима Вујића и Ота Дубислава фон Пирха. Топографска номенклатура је нешто богатија, забележена и код каснијих истраживача (Милана Ђ. Милћевића, Сретена Поповића, Јована Мишковића), а структура података блиска грађи коју садржи опис Београда Димитрија Николајевича Бантиш-Каменског из 1808, објављен две године после настанка ових рукописа. Слика друштвеног живота београдске вароши није добила нове елементе, јер Розелион-Сашаљски своје присуство у опису заклања картом Србије и Београда и само у два случаја записује своја размишљања – када негодује због варварских поступака према људима и споменицима и када анализира проблеме своје службене мисије. Свечани долазак кнеза Милоша Обреновића у Београд почетком децембра 1830. забележио је као предзнак срећног преокрета у животу овог града и у српским државним пословима.

THE DESCRIPTION OF BELGRADE
BY ALEXANDER GRIGORIJEVIĆ ROZELION SAŠALJSKI IN 1830

Sum mary

General Aleksander Grigorevič Rozelion-Sašaljski (Urevka, 1797 – Urevka 1873) travelled as a young officer on his military missions around the Balkan peninsula after the Russian-Turkish war (1828 – 1829). He visited Belgrade for the first time on July 15th 1850. After his visit to the Rainovac monastery near Grocka the Vizier allowed him to see the sights of the Belgrade fortress and town. He climbed up the Mount Avala and, on his way back, paid a short visit to Rakovica monastery. He stayed in Belgrade again at the end of the year, then in March and April in 1851. The description of Belgrade can be found in the following manuscripts: *A short statistic note on Serbia* and *Statistic description of Serbia* enclosed to *Topographic map of Serbia with an appendix of the regions separated from Porta in 1815*. A map of Belgrade was enclosed to it as well.

Belgrade consisted of a fortress, a town and suburbs. Roselion Sashalski noticed almost quadrangular medieval internal fortification, its subsequent reconstructions especially strengthening of the improved fortification at the end of 17th and the beginning of 18th century. Arsenals and storage depots in the lower town were unprotected from the fire coming from the Danube, where two smaller warships were positioned. The town developed in the ditch divided into Serbian and Turkish part. There were approximately 10, 000 inhabitants: 5,000 Christians, 3–4,000 Turks, maximum 1,000 Jews and around 400 foreigners. The Turks had 15 mosques in the town. One of them, not far away from the market, was adapted for the Orthodox liturgy in the First Serbian uprising to suit the needs of the Russian army. The ruins of the Prince Eugen the Savoy's palace and bas-reliefs on the remains of the beautiful edifices of the European architecture of 18th century were in contrast to the Turkish houses, shops and inns black with smoke.

In the Serbian part of the town there was a church, the seat of the archbishop, a school with nearly 150 pupils, *mezulana* – a station for changing horses, a newly opened pharmacy and there were two Prince's residences and around 300 shops. On the main street they hid the houses of the oriental architecture from the view. Out of the town there were suburbs Palilula and Savamala, where there were many warehouses with the goods which were transported by ships and sold by wholesale. Aleksander Grigorevič Rozelion-Sašaljski wrote down the first data on the ancient tomb in Brestovik near Grocka and described the fortress on the Mount Avala.

BEFLER

Љубодраг П. РИСТИЋ
Београд

БРИТАНСКИ ПУТОПИСЦИ О БЕОГРАДУ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ XIX ВЕКА

Друга половина деветанестог века је кратак исечак у историји, али веома значајан период у историји српског народа па и у историји британско-српских односа. Овај период од педесетак година почео је у вазалној Кнежевини Србији док је на кнежевском престолу био Александар, син Карађорђевог, а завршио се у независној Краљевини Србији смрћу краља Александра Обреновића и доласком на престо Србије Петра I, унука Карађорђевог. То је значило да су се, у међувремену, у Србији три пута промениле династије и шест пута владари, од којих су двојица (Михаило и Александар Обреновић) убијена, један (Милан Обреновић) абдицирао, један (Александар Карађорђевић) отеран с престола а само један (стари кнез Милош Обреновић) умро на престолу природном смрћу. То је значило безброј политичких промена, промена влада и дипломатских заокрета. Али, у том периоду Србија је прешла пут од вазалне кнежевине под руским протекторатом, преко вазалне кнежевине под протекторатом великих сила до независне кнежевине па,

потом, и краљевине. Србија је, за тих пола века, постала држава у којој се гомилао приватни домаћи, али и страни капитал, у којој су ницале прве, нове фабрике, те у којој се више није путовало само на коњу, већ и паробродом и возом.

За то време Велика Британија није мењала своју глобалну политику према Османском царству чије јој је очување било онолико у интересу колико је могло да заустави или одложи ширење Русије и Аустрије (Аустро-Угарске) на турске поседе и тако причува простор за пласирање британске робе и интереса.

Лагани распад Отоманске империје и стварање младих националних држава на Балкану привукао је интересовање свих великих сила. Међу заинтересованима била је и Велика Британија. Балкан није био довољно познат ни британској дипломатији ни британској јавности, те су Џорџина Мекензи и Аделина Ирби, почетком шездесетих година XIX века, у својим путописима с правом записае горку примедбу:

„Земље о којима се говори у овом спису скоро су тако исто мало познате Енглезима као што је унутрашњост Татарске или средина Азије, макар да су оне само неколико дана од Лондона удаљене, и макар да их многи и врло важни интереси с Енглеском вежу.

Пре свега, неколико од тих земаља под енглеском су гаранцијом, и у случају, кад би њихови хришћански житељи при једном устанку добили помоћ од какве европске силе, Енглеска би одмах утрчала у рат да одбрани свога штићеника – Турску.“¹

„У Паризу ме је извесна дама питала где је Србија, а у Лондону је друга признала да ништа не зна о Црној Гори. Чак и у Бечу свет има веома магловите представе о земљама на доњем Дунаву“, записао је Џејмс Криг 1875. године.²

Поглед из српске перспективе забележио је на самом крају XIX века Вилијам Милер: „Није мали број људи у Србији који сада желе да Велика Британија покаже више интересовања за њихову земљу, посебно што се тиче трговине. С обзиром да немамо политичких циљева у Србији, они тврде да би било боље да се ослоне на нас него на Аустрију или Русију. Сигурно је штета да ниједне лондонске новине немају свог дописника с дописништвом из Београда, јер

¹ G. M. Mackenzie and A. P. Irby, *Јужне словенске земље у Аустрији и Турској*, Вила бр. 19, II, 8/20. мај 1866, 301.

² James Creagh, *Over the Borders of Christendom and Eslamiah. A Journey through Hungary, Slavonia, Serbia, Bosnia, Herzegovina, Dalmatia, and Montenegro, to the North Albania, in the Summer of 1875*, Vol. I, London 1875, 107.

разумљиво је да би британским пословним људима било драго да имају поуздане информације о стању у држави и њеним перспективама као пољу за инвестирање.³

Утисак је да се знање о Србији у Великој Британији није увећало ни до почетка XX века. Своју причу о Београду Мери Дарам је почела баш таквим утиском: „Србија је далеко од Лондона само тридесетшест сати возом, али она је за Енглеску скоро непозната земља. А ни друге нације не хрле тамо.“⁴

Свој први конзулат у Србији Велика Британија је установила још 1837. године и именовала Лојда Џорџа Хоџеса (George Lloyd Hodges) за свог конзула. Британско интересовање за Србију је знатно порасло у другој половини века, те од дугогодишњег мрзовољног, британског конзула Томаса Фонбланка (Thomas de Grenier de Fonblanque), преко Литона (Litton) и Лонгворта (Longworth) педесетих и шездесетих година, Вајта (White), Џермингама (Jermingham), Локока (Locock) и Вајндхема (Wyndham) седамдесетих и осамдесетих, Британију, крајем XIX века, представљају дипломате као што су Сен Џон (Frederic St. John), Вајндхем, Фејн (Edmund Fane), Елиот (Eliot), Гошен (Gochen), Вајт и Бонхем (Bonham).

Уз ове дипломатске представнике били су све чешћи и британски путници који су долазили у Србију или су само пролазили кроз њу. Њихов потпуни број немогуће је утврдити, али зна се да су неки од њих још пре или бар за време свог путовања по европској Турској одлучили да своје путничке белешке објаве. Ти објављени путописи британских путника су драгоцене историјски извори из којих се могу црпити бројни подаци и о прошлости српског народа. Чак и када то није потпуно јасно из њихових накнадно објављених путописних бележака, после пажљивог ишчитавања може се, прилично поуздано, тврдити да извештај број ових путника путује више из разлога прикупљања података с одређеним циљем, него зато што су радознали или зато што су у потрази за здравим кутком Европе која се увелико индустријализује. Јер, иако су њихови објављени путописи намењени широкој читалачкој публици која је била жељна детаља о непознатим крајевима, несумњиво је да су њихова дела пажљиво анализирана и у британским политичким круговима. Један од најутицајнијих британских политичара XIX века Вилијем Еверт Гледстон је, у ствари, оцењујући значај путописа Мекензије и Ирбије, истакао важност свих путописа: „Немам намеру да ома-

³ William Miller, *Travels and Politics in the Near East*, New York 1971, 474–475 (Ова књига је први пут објављена 1898. године).

⁴ Мери Е. Дарам, *Кроз српске земље (1900–1903)*, Београд 1997, 111.

ловажавам рад и службу других када кажем да, по мом мишљењу, ниједан дипломата, ниједан конзул, ниједан путник међу нашим земљацима, није учинио тако вредан прилог нашем познавању тако важне материје, као што су то учиниле госпођице Мекензи и Ирби када су, 1867. године, објавиле своја путовања по неким словенским провинцијама европске Турске.⁵

На самом почетку друге половине XIX века Београд је посетило неколико британских путника: Лујза Кер (Louise Hay Kerr), Едмунд Спенсер (Edmund Spencer), Варингтон Смит (Warrington W. Smyth) и Маунстјуарт Е. Грант Даф (Mountstuart E. Grant Duff).

Чак ни у белешкама које је за њу водила Мина Караџић, Лујза Хеј Кер, преводилац *Српске револуције* Леополда Ранкеа, на жалост, није оставила никаквих података о свом боравку у Београду,⁶ а Варингтон Смит је, после дугог путовања по Турској пре него што је прешао у Земун, с очигледним олакшањем, само приметио да је Београд „последње изоловано упориште Османлија“.⁷

Њихов сународник Едмунд Спенсер није био тако шкрт у описима. Његов опис преласка Дунава и доласка у Београд 1850. године по кишном времену има, чак, књижевне вредности. Пошто је прешао Дунав „који чини линију раздвајања између активне, бучне, веома радне и увек напредне Европе и мирне тишине и тајновитости непромењене и непроменљиве земље полумесеца“, Спенсер је

⁵ G. Muir Mackenzie and Adeline P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*, With Nineteen Illustrations by F. Kanitz, London and New York 1877, IX; Уп. Јелена Лазаревић, *Енглескиње у српском народу*, Београд 1929, 76.

⁶ По жељи Лујзе Кер, белешке о њеном путовању по Србији јула 1850. године, водила је Мина Караџић. Своје белешке М. Караџић је, касније, превела на француски језик. У тим белешкама је само наведено да су, заједно са Вуком Караџићем, на пут по западној Србији кренуле из Београда 21. јуна/3. јула 1850. године и, преко Жаркова, Белих Вода, Железника, Остружнице, Ушћа и Великог Дубоког стигли до обале Колубаре. У Београд су се вратиле у недељу 21. јула/2. јуна 1850. (*Неколико дана по Србији 1850. Путне белешке Мине Караџићеве*, Приопштио Чедо Мијатовић, Бранково коло, 24 и 25 (14/26. децембар 1895. и 21. децембар/2. јануар 1895/1896), 752–759, 794–798. Детаљније о боравку Лујзе Кер у Србији у: Бранко Момчиловић, *Вук и Лујза Кер*, Из историје југословенско-британских културних веза од 1650. године до II светског рата, Нови Сад 1990, 93–106; Ivanka Lukić-Tipsarević, *Sećanja britanskih putnika koje su putovale po našim krajevima u 18. i 19. veku*, Jugoslovensko-britanski odnosi, Saopštenja sa okruglog stola, Beograd 1988, 71–75.

⁷ Warrington W. Smyth, *A Year with the Turks or a Sketch of Travel in the European and Asiatic Dominions of the Sultan*, London 1854, 273.

приметио да је „Београд усвојио манире и обичаје добро уређене континенталне Европе“. Искористио је Спенсер да, у описима крчме и хотела изван београдске тврђаве, каже нешто више о београдским Цинцарима и протераноме кнезу Михаилу. Посебну пажњу посветио је Саборној цркви чија је архитектура, по њему, служила на част и кнезу Милошу и архитекти. Али, на живопис је имао неколико критичких примедби. Спенсер је обишао кнежев двор док је кнез Александар био у Крагујевцу али, вероватно, није нашао да је та грађевина интересантна за опис. Међу београдским грађевинама Спенсерову пажњу привукле су зидине једне цамије која је некада била знак снаге Отоманске империје док су њене рушевине биле „тужно подсећање на надметање крста и полумесеца које је трајало више од тридесет година.“ Много дубља била су размишљања Е. Спенсера док је посматрао разрушену цамију: „Какви застрашујући изгледи! – једва шака свињара, овчара и хајдука бори се за своју независност против једне империје“ ... „али су се ови сироти Срби, такође хришћани, непознати великом свету, борили и крварили без помоћи и сопственом чврстином и храброшћу истерали тлачитеља који је тако дуго газио у прашини све што је драго човеку – његову веру, националност и независност.“ Интересантно је да, приликом своје прве посете Београду, Спенсер или није имао прилике да се сусретне с појединим угледнијим Србима, или је описао само сусрете с турским званичницима (београдски паша Селим-бег, Мехмед-ефенди). Његову пажњу, изгледа, нису привлачили појединци, осим ако нису били учесници неког интересантног догађаја. Посебну пажњу овај путописац је поклатио ношњи коју је скоро до детаља анализирао приметивши да је толико интересантна да је његов сапутник, Француз вичан цртању, очекивао „да ће у овој веома далекој земљи, непознатој и невиђеној, напунити свој портфолио довољним бројем костима за све маскен-балове у Паризу за следећих пола века“.⁸

И Маунстјуарту Дафу, који је много шкртији на речима од Е. Спенсера, пажњу су привукли обични, свакодневни призори у Београду. Са британским конзулом Фонбланком, Даф је био на вечери код београдског Хусеин-паше, али није описао „церемонијал пријема“ мада му је тамо, на тврђави, „све било занимљиво – чак и места за одсечене главе у једном пролазу испод једног унутрашњег бедема“.

⁸ Edmund Spencer, *Travels in European Turkey in 1850, through Bosnia, Serbia, Bulgaria, Macedonia, Thrace, Albania, and Epirus; with a Visit to Greece and the Ionian Isles and a Homeward Tour through Hungary and the Slavonian Provinces of Austria on the Lower Danube*, Vol. I, London 1851, 9–28.

Много више Грант Дафа су интересовали свирачи у кафани у турском делу града. Направио је и лепо поређење београдских Срба и Турака, али му је највише пажње привукла једна девојка. „А српска девојка са својом црвеном, или црвено-црном капом, причвршћеном у оквиру турбана плетеницама њене дуге, смеђе косе, и дукатима причвршћеним и уплетеним у вितिце, и понекад са пола мираза око врата, у хаљини светлих боја и са плавом или златном кићанком, која јој изванредно грациозно пада по црнпурастом образу“, дивио се Грант Даф а затим се, ненавикнут на источне обичаје, запитао „зар није живописнија од турских жена са њиховим белим веловима?“⁹

Џорџина Мјур Мекензи (Georgine Muir Mackenzie) и Аделина Паулина Ирби (Adeline Pauline Irby) посетиле су Београд током свог другог, трећег и четвртог путовања по европском делу Турске и по Аустрији. Чинећи списак значајних градова на Балкану Мекензи и Ирби су Београд, „подигнут на месту где се две велике реке стичу“, истакле као место „најзнатније од свију“. Према њима овај град је био „створен за станицу гвозденог пута који би четири мора свезивао“ и „за цело је природом оглашен, ако не, као што је било речено, за престоницу југоисточног царства, оно бар за престоницу југословенских земаља“. Интересантна је њихова опаска да су Аустрија и Турска, Београд који је „у трговини као и у рату кључ истока“, сложено учиниле безвредним. Турска га је, бомбардовањем 1862. године, учинила несигурним за трговину а Аустрија је чинила све да путовање паробродом до Београда и из Београда буде што несносније и скупље. Ипак, према мишљењу ових вредних и образованих путница Београд је могао лако постати веома важан трговачки центар када престану турска претња топовима и аустријски притисак и када се изгради железничка пруга од Базјаша преко Земуна и Београда према Нишу и Бугарској.¹⁰

⁹ Бранко Момчиловић, *Из дневника једног дипломате*, Из историје југословенско-британских културних веза од 1650. године до II светског рата, Нови Сад 1990, 73–74.

¹⁰ G. M. Mackenzie, A. P. Irby, *Јужнословенске земље у Аустрији и европској Турској*, Вила, II, 22, 24 и 25, (29. мај, 12. и 19. јун 1866), 354, 386–387, 404–405. Опширније о Г. М. Мекензи и А. П. Ирби у: Јелена Лазаревић, *Енглескиње у српском народу*, Београд 1929, 55–76; Живота Ђорђевић, *Енглескиње А. П. Ирби и Г. М. Мекензи у Србији 1862, 1863. и 1864. године*, Историјски часопис XXIX–XXX (1982–1983), 391–399; Ivanka Lukić-Tipsarević, *Sećanja britanskih putnica koje su putovale po našim krajevima u 18. i 19. veku*, Jugoslovensko-britanski odnosi, saopštenja sa okruglog stola, Beograd 1988, 75–86.

Мада дело Вилијама Дентона *Србија и Срби* није класичан путопис, судећи према запису на почетку књиге настало је на основу „личних запажања и бележака са путовања по Србији“ па се с правом може уврстити у ову анализу. Сам Дентон је сматрао да његови записи могу бити корисни онима који намеравају да посете Србију.¹¹ Он је, дакле, намеравао да остави и извесну врсту бедекера намењеног онима који ће, у будућности, посетити Србију.

„Јединствена мешавина оријенталног и западног живота појавила се преда мном када сам пристао на београдско пристаниште. Многе сцене и звуци су ме уверавали да нисам у потпуно муслиманској земљи а мешали су се са другима који су ми говорили да сам на предстражи Турске Империје.“¹² Хвалећи географски положај Београда, којим контролише трговину и Савом и Дунавом, Дентон је сматрао да се мало градова у Европи, „трговачки говорећи“, може похвалити бољим положајем. Штавише, и Земун је сав свој значај дуговао Београду.¹³ Дивећи се изузетном положају београдске тврђаве (изгледу, посади, па чак пашиној плати), Дентон је дао више података него било који британски путописац, али можда и више него што би то било потребно обичном путнику коме аутор често намењује податке. Не мање студиозно од описа тврђаве Дентон је приступио „осликавању“ београдске вароши. Склапање детаља слике која садржи и блатњаве улице, и куће-бондручаре, и ћепенке са седлима, папучама, одевним предметима, али највише са дуваном и оружјем, и турске жене окупљене око чесама, и гужву на великој пијаци где се продаје свакојака роба, одају Дентона не само као изузетно пажљивог посматрача који скоро фотографски уочава детаље, већ и показују да је он све то знао да прелије у примамљиво књижевно штиво.

С обзиром да је Дентон био свештеник, разумљиво је његово интересовање за православну цркву. Ипак, детаљи које је пружио читаоцу своје књиге приликом описа београдске Саборне цркве, њене спољашњости и унутрашњости, и појединости о току црквене службе указују на то да Дентон није хтео само да, постављањем модела, поштеди себе и читаоца описивања цркава у унутрашњости Србије, већ и да пружи својим савременицима, а и потоњим генерацијама, верну слику православне цркве и православног обреда у њој. Та детаљна представа је употпуњена сусретом и разговором с митрополитом Михаилом.¹⁴

¹¹ William Denton, *Servia and the Servians*, London 1862, 1, 22, 40.

¹² W. Denton, *нав. дело*, 55.

¹³ W. Denton, *нав. дело*, 39, 45–46.

¹⁴ W. Denton, *нав. дело*, 64–83.

Очигледно је да је Дентон имао одређена предзнања. При прегледу пртљага на царини поменуо је Ранкеову *Историју Србије* и Браунингову *Српску антологију* а носио је још књига.¹⁵ Несумњиво је да је студиозно посматрао и пажљиво бележио, али и да је, судећи према обиљу детаља, за све то имао више времена од других британских путописаца. Тако његово дело представља путопис који је прожет и уоквирен опширним знањем. Отуда је књига *Србија и Срби*, поред тога што има изврсне путописне карактеристике, и добра оновремена студија о Србији, скоро монографија с књижевним вредностима.

„Славна тврђава која доминира београдском вароши, ушћем Саве и током Дунава наизменично је била бастаион хришћанства и ислама. Нема места на овој земљи које је толико често опседано, на које се толико јуришало, које је толико паљено, пљачкано и чак до темеља разарано. Али, поред свега тога, као феникс, оно се опет и опет уздизало из свог сопственог пепела“ записао је Џејмс Криг (James Creagh) о Београду 1875. године.¹⁶ С обзиром да у београдској тврђави више није било турске посаде, Криг је имао више слободе да је обиђе. У запуштеној тврђави и бившем турском делу вароши препознавао је трагове некадашње турске власти. Приметио је Криг цамије које су у његово време служиле у друге, „неверске“ сврхе, али му је, изгледа, био интересантнији скуп народа – вашар поводом прославе Светог Марка. Велико је његово интересовање за ношњу при чему, доста уверљиво, настоји да протумачи ношење ниске дуката код Српкиња. Такав обичај, свакако, није био ни европски, ни модеран, али Криг ипак претерује када замишља да се налази у Амазонији, или када сцене које прати пореди с изгледом римских центуриона.¹⁷

Не баш као Дентон, али и Криг је доста знао историју српског народа. Он зна да обе србијанске династије воде порекло од свињарских трговаца, да је међу њима било убистава, али тврди да је кнез Милан еманципован. Уз помоћ очевидаца детаљно описује

¹⁵ W. Denton, *нав. дело*, 37. Могуће је да је Дентон читао енглески превод Л. Кер књиге Л. Ранкеа *Српска револуција* чији је наслов трећег издања: *The History of Servia and the Servian Revolution. With a Sketch of the Insurrection in Bosnia.* By Leopold Ranke. To which is added, The Slave Provinces of Turkey. Chiefly from the French of Cyprien Robert. (Види: Б. Момчиловић, *Вук и Лујза Кер...*, 104–106.

¹⁶ James Creagh, *Over the Borders of Christendom and Eslamiah...*, Vol. I, London 1875, 78.

¹⁷ *Исто*, 77–85.

бомбардовање Београда 1862. године при чему неосновано помиње да су Турци веровали да је тада Запад због хришћанске солидарности наклоњен Србима. Ипак, није пренебрегао ни српске оптужбе да Енглеска подржава Турску.¹⁸

Занимљиво је било да је „сваки Србин потпуно уверен да Београд има велику трговачку и стратешку будућност; али потребно је мало енглеског капитала да се развију, како они кажу, изузетна богатства земље. Енглеска има велики дуг; Србија га нема, зато верују да је Србија јача међу њима.“ Срби су били поносни, а Криг их је скоро сажаљевао поредећи их с просјаком који не може ништа да позајми јер ништа ни нема, те отуда нема ни дуга.¹⁹

Приметни су Кригови покушаји социјалних и политичких анализа. По њему будућност Србије је у средњој класи која највише израста у Београду међу ситним трговцима. Наклоњени републиканизму они су, „са својом симпатичном упрошћеношћу једнакој комунистичкој“, веровали у уставну владавину, „али би их у политичкој кризи збрисали елементи који акцију претпостављају разговору“.²⁰

Иако је био одушевљен Београдом,²¹ Алфред Рајт (Alfred Wright), у својим описима овог града, није отишао даље од кратког описа пута од пристаништа до хотела *Грчка краљица* и атмосфере у његовом ресторану.²²

Џејмс Минхин (James George Cotton Minchin), који је добро познавао не само Србију већ читав Балкан, претворио је своје путописе у студију о модерној историји Балкана и актуелној политичкој ситуацији те његова књига о успону слободе на Балкану и није прави путопис. Ипак, не треба занемарити чињеницу да је он заиста пропутовао Балкан, што је истакао и у поднаслову књиге коју је окарактерисао као путничке белешке. Београду није посвећена на-

¹⁸ Исто, 87–96, 99.

¹⁹ Исто, 98–99.

²⁰ Исто, 100–104.

²¹ “Убрзо су сунчеви зраци, ипак, растерали измаглицу и тамо, на око неколико стотина јарди од нас, лежао је Београд: импозантан низ зграда белих зидова и зелених кровова и цркава блиставих торњева, подизао је терасу над терасом до приличне висине изнад нивоа воде. Изгледао је тако сјајно и дивно да смо Хајмс и ја, у екстази одушевљења, непрестано честитали један другом на томе што смо изабрали овако шармантно место за почетак наших операција.” (Alfred Wright, *Adventures in Serbia: or the Experiences of a Medical Free Lance among the Bashi-Bayouks etc.*, London 1884, 14)

²² Исто, 14–19.

рочита пажња. Ипак, Минхин је очигледно гајио симпатије према том граду за који тврди да је најбрже напредовао од свих градова у Европи. У време бомбардовања 1862. године, Београд је био инфериоран и прљав мали град који није заслужио српско име Белог Града, вели Минхин. Међутим, у време када га је посетио (1886) закључио је да пропорционално својој величини, вероватно, има више школа него било који европски главни град, да има своје народно позориште, своју народну библиотеку и железнички мост преко Саве. Свакоме ко је желео да изучава залазак сунца, Минхин је препоручивао „историјске висове београдске тврђаве која надгледа мађарску бескрајну равницу“.²³

У белешкама о својим путовањима Балканским полуострвом у четири наврата (1894, 1896, 1897. и 1898) Вилијам Милер (William Miller) је посветио мало пажње и Београду. Овај, несумњиво добар познавалац политичких околности на Блиском истоку је имао и оштро око. Као „крајња западна граница Истока, тачка где се спајају Запад и Исток“ Београд је, према Милеру, „упркос својој дугој историји и свом јединственом положају због кога је у прохујалим данима био бојно поље крста и месеца“ постао модеран град. Будућим посетиоцима Београда Милер је препоручио Калемегдан и Топчидер, док је све остало оценио као „модерно и неинтересантно“. И баш на овом месту, у тренутку када је прелазио на другу страну, тамо где „леже Мађарска и западна цивилизација“, долази до необичног и радикалног, за Британце свакако нетипичног, закључка: „Али из блискоисточног питања ми, западњаци никада нећемо изаћи све док и последњи турски чиновник не буде заувек напустио Европу.“²⁴

Своје одушевљење Београдом Херберт Вивијан (Herbert Vivian) није крио. У својој књизи о Србији обимно поглавље о Београду као рају сиромашног човека, објављеној 1897. године, он је насловио *Дивни Београд*. Уз извесне измене, ово поглавље је објављено и у другој његовој књизи *Српска трагедија са неким утисцима из Македоније*.²⁵ Овог пута реч дивни у наслову поглавља о Београду је

²³ James George Cotton Minchin, *The Growth of Freedom in the Balkan Peninsula. Notes of a Traveller in Montenegro, Bosnia, Serbia, Bulgaria, and Greece, with Historical and Descriptive Sketches of the People*, London 1886, 188–189.

²⁴ W. Miller, *Travels and Politics in the Near East...*, 476–478.

²⁵ Herbert Vivian, *Serbia, the Poor Man's Paradise*, London 1897, 195–235; Herbert Vivian, *The Servian Tragedy with some Impressions of Macedonia*, London 1904, 165–182.

изостављена. Али то не значи да је Вивијан 1904. био мање очаран Београдом, већ само да је био под тешким утиском начина на који је дошло до смене династија. Он пореди Београд са Будимпештом и Софијом а Калемегдан са Сен-Жерменом. „Отишао сам у Београд не очекујући ништа – ни пејсаже, ни призоре, ни веселост, нити било шта интересантно – а сада сам потпуно жртва његовог заводљивог шарма тако да не могу да се отргнем ни уз највеће муке. Потпуно је нови осећај изгубити главу за једним градом.“²⁶ И потом: „Заиста, Београд је, у суштини, модеран, скоро западни град; и они који траже обележја његове историјске прошлости тражиће узалуд. Тврђава, неколико чесама са турским натписима и руинирани лук звани Цариградска капија су једини прави остаци исламске владавине.“²⁷

Херберт Вивијан је од 1896. до 1904. године више пута био у Београду. Био је у прилици да га добро упозна, те да опише не само Калемегдан и тргове и улице, већ и намештај у кућама, позориште и стару скупштину чијој је седници присуствовао. Вивијан је веома детаљно описао стари двор и скоро све његове просторије. „Конак је, несумњиво, интересантнији од новог двора, јер се види да се у њему живи и, према томе, баца светло на карактере краља и краљице.“ Као водич, он води читаоца кроз стари двор описујући му до детаља степениште, ходнике, трпезарију, библиотеку, гардеробу, спаваћу собу...²⁸ Династичку промену у Србији Вивијан је назвао краљеубиством, али и револуцијом. Свакако не као очевидац, он је детаљно описао убиство краља Александра и краљице Драге. Долазак краља Петра Карађорђевића је, изгледа, лично посматрао. То је био драматичан део Вивијановог београдског путописа. Али бавећи се, у једном другом поглављу, променом на престолу, позабавио се и психологијом сељака који су дошли у Београд. „Српски сељаци живе далеко од политике и политичког живота па им треба много времена да схвате велики догађај. На изборима углавном гласају онако како им се каже, знајући врло добро да резултати избора неће утицати ни на побољшање ни на погоршање њихове среће.“²⁹

Херберт Вивијан је имао прилику да присуствује парастосу козовским јунацима поводом 507. годишњице Косовског боја. Саборну

²⁶ Н. Vivian, *Servia, the Poor Man's Paradise*, 195.

²⁷ Н. Vivian, *нав. дело*, 170.

²⁸ Н. Vivian, *нав. дело*, 200–207.

²⁹ Н. Vivian, *The Servian Tragedy with some Impresions of Macedonia*, 75–142.

цркву није описао тако детаљно као што је то учинио Дентон, али није пропустио да, описујући церемонију, нагласи да је ова годишњица имала и изузетан политички значај. Мање простора није посветио ни београдским хотелима и ресторанима.³⁰ Сudeћи по детаљима које је прибележио о српским јелима и пићима, може се закључити да их је често пробао и веома добро познавао. Тако његови сународници сазнају и за комовицу, кајмак, чорбу, ђувеч или гибаницу и за служење слатким. Анализа београдског друштва је веома значајна јер је Вивијан гради на опису састава београдске буржоазије, славе и славских обичаја и посете позоришту.³¹

На крају описа Београда, Вивијан је прошетао градом од Калемегдана, кроз Кнез-Михаилову улицу, па преко Теразија, скрећући пажњу читаоцу на зграде Министарства спољних послова, Скупштине, куће Јована Ристића, британског посланства и Официрског дома, да би, коначно, стигао до Топчидера где се одржавала народна свечаност поводом боравка кнеза Николе Петровића у Београду.³²

Приметно је да је Вивијан изузетно добро познавао Београд и Београђане. Као типичан путописац он није крио своје емоције па је нескривена и његова наклоност према овом српском граду. „Знам да Београд међу ужурбаним глоб-тротерима ужива репутацију досадног града. По моме мишљењу, ништа што је предивно не може бити досадно. Али, с друге стране, било би непоштено судити о граду – више него о једној личности – на основу првих и пролазних утисака. Да би се изразиле добре или лоше особине места или особе неопходно је упознати их интимно; а нико ко познаје интимно Београд не може а да га жарко не заволи.“³³

Исте, 1904. године када је Херберт Вивијан објавио своју другу књигу, Мери Едит Дарам (Mary Edith Durham) објавила је своју прву књигу. Београд је и на њу оставио леп утисак. „Београд (= бели град) има најљепши положај. Смјестити пријестоницу на такво мјесто да је непријатељ може са лакоћом гранатирати са свога кућног прага, наравно је смијешно, али није лако надмашити Београд по његовој необичној спољашњој лепоти. Смјештен на брду у чијем се подножју Сава улива у Дунав, пред њим се пружа према западу прекрасно небесно плаветнило, а испод њега ријека и врбаци, са пе-

³⁰ H. Vivian, *Servia, the Poor Man's Paradise*, London 1897, 208–209.

³¹ H. Vivian, *нав. дело*, 211–223.

³² H. Vivian, *нав. дело*, 228–234.

³³ H. Vivian, *нав. дело*, 235.

пељастом позадином од српских планина, док на супротној страни леже равнице Мађарске и мали град Земун.³⁴

Мери Дарам је признала да у Србију долази „не знајући ништа ни о земљи ни о народу“ сем онога што је прочитала из неколико старијих књига. Ипак, сматрала је да су у Београду, у коме је боравила само недељу дана, „његова историјска тврђава, његов диван парк и Топчидерска шума“ толико добро познати да их није требало ни описивати. Иако је одмах пожелела да види краља и краљицу, њена интересовања су се свела само на свакодневне сцене с улице те је приметила да је Београд чист и уредан, да су куће солидно грађене, да има добрих дућана и да су улице широке и веселе. Срби не журе, играју карте по цео дан а пију много воде. Коментари М. Дарам о суморној политичкој ситуацији у Србији и тачна процена тешког спољнополитичког положаја који се преплићу са београдским сликама, у суштини, су измешани утисци боравка из 1902. године с вестима о накнадним догађајима из 1903. године.³⁵

Београд је, за педесет година XIX века, несумњиво напредовао. То су примећивали британски путописци, то уочава и читалац њихових дела. Од суморног града којим влада турска власт на издисају, којим доминирају тврђава што се урушава и бројни минарети, овај град је, стекавши слободу и независност, полако стицао европски изглед и европски дух. Непроменљиво је било само једно: његов изузетни положај коме су се сви дивили, да ли већ из чамца док су му се приближавали, или с Калемегдана, било је свеједно. То и мало лепих грађевина, веселог духа и гостопримства било је довољно да се освоје срца и путописне странице хладних Британаца.

Читав је низ британских путописа из друге половине XIX века чији сви описи – значи и Београда – траже своју оцену. У анализи путописа као историјског извора постављају се два основна питања: шта је путописац видео и шта је путописац забележио. Али када се зна да је Лујза Кер путовала само зато да би усавршила познавање српског језика после превођења Ранкеове *Српске револуције*, да су Џорџина Мекензи и Аделина Ирби једва понешто рекле о Кнежевини Србији јер су, послушавши Е. А. Пејтона, сву своју пажњу посветиле Старој Србији, Албанији и Грчкој, да се за Едмунда Спенсера не зна поуздано ко је а да се за Херберта Вивијана јасно види да је велики пријатељ Србије и Срба, да је Вилијам Дентон угодно боравио у Србији и написао веома значајно дело о Србима а да је после

³⁴ Мери Е. Дарам, *Кроз српске земље (1900–1903)*, Београд 1997, 112–113.

³⁵ *Исто*, 111–118.

нападан да је у Енглеској исмеђавао православну цркву, да се Мери Дарам после прве књиге о српским земљама предомислила и окренула против Срба,³⁶ онда се, горе поменута два питања рачвају на друга, мања, али не мање значајна питања. Пре свега, ко је путописац и какво му је претходно образовање? Који му је циљ на путовању а који при објављивању свога дела? У питању *шта види* крију се питања: шта хоће да види, шта уме да види, шта може да види и шта му је речено – ако му је речено – да гледа? А када бележи оно што је видео и припрема рукопис за штампу питање је шта је био већи филтер: његово образовање, васпитање или емоције, стечени или диктирани политички став, мање или више поуздана меморија? И после свега тога: јесу ли објављена дела мемоарски путописи или путописни мемоари, драгоцене студије о одређеним просторима и градовима – у нашем случају о Београду – или просто белешке у доколици и бедекери?

Правна слика виђења једног града као што је Београд може се добити када се путописне белешке међусобно пореде, а онда, ако је то могуће, упореде и са другом архивском грађом. Систематско и аналитичко међусобно поређење представа о Београду у наведеним путописним делима, била она опширна или штура, свакако би захтевало много више простора од оног које дозвољава овај рад. Отуд је он више размишљање о основним правцима истраживања. У поменутом случају могућег поређења путописа и дипломатских извештаја значило би поредити их са дипломатским извештајима британских посланика у Београду који су по устаљеној класификацији историјске методологије извори првог реда. Међутим, познато је – а то је потврђено и прегледањем фондова Форин офиса за истраживање период – да дипломатски извештаји не трпе есејистичке изливе или крокије свакодневног живота, већ захтевају политичке рапорте и аналитичке процене у којима није било места за описе положаја и изгледа Београда, његове тврђаве, вароши и околине, па ни градског живота, трговине, становништва, балова, пијаци и вашара... Треба имати у виду да, на пример, Лонгворт у време бомбардовања Београда 1862. године није могао да добије ни план вароши а да се често у извештајима британских посланика из Београда помиње да су информације добијене од дипломатских представника других држава. Ипак, ако у тим извештајима нема поменутих слика које привлаче пажњу свакодневног посетиоца, има изврских политичких процена

³⁶ Види поговор Вујадина Милановића за књигу: Мери Е. Дарам, *Кроз српске земље (1900–1903)*, Београд 1997, 281–335.

и описа сусрета са српским државницима и владарима. А обе поменуте слике Београда – и много више од њих – стану у записана опажања путописаца чије белешке оживљавају прошлост спарушену на телеграфским жицама за дипломатску преписку. Закључак је – бар у случају британских путописа и британских дипломатских извештаја – да је међусобно поређење, односно тражење различитих представа о истим грађевинама, људима или догађајима тешко и није увек могуће. Чак ни онда када се појави нада да би сећања дипломате, као што је то био некадашњи британски посланик у Београду Фредерик Сен Џон (Frederick St. John), могла направити потребан мост.³⁷ Али, ако није увек могуће поређење, могуће је међусобно допуњавање, па се зато путописи појављују као изузетно важна историјска грађа која дипломатским извештајима даје живот и најфиније нијансе. Тако су стварањем путописа стварани документи од изузетне важности за истраживање прошлости и изгледа Београда пре више од једног века, али и документи о британским интересовањима за главни град Србије и живот у њему и, најзад, документи о самим путописцима. Све то заједно чини их незаобилазним изворима за истраживање историје српске престонице у другој половини XIX века.

³⁷ Frederick St. John, *Reminiscences of a Retired Diplomat*, London 1905, 259–274.

BRITISH TRAVEL WRITERS ON BELGRADE IN THE SECOND HALF OF 19TH CENTURY

S u m m a r y

During the second half of 19th century in Great Britain an interest for the Balkans and thus especially for Serbia grew very much for the political and economic reasons. This was reflected in the great number of travellers who stayed in Serbia for a longer or shorter period of time. Among them rare were the persons who did not start or finish their travels around Serbia precisely in Belgrade.

From Louise Hay Kerr, Edmund Spencer, Warrington W. Smith and Mountstuart E. Grant Duff, then Georgine Muir Mackenzie and Adeline Pauline Irby, William Denton, James George Cotton Minchin, William Miller, Herbert Vivian and, finally, to Mary Edith Durham one can follow and analyze visits of the British travellers to Belgrade. One can, proportionately to the time they spent in it, find out what they noticed first, what interested them most and what left the strongest impression on them. The analyzed manuscripts can show what the British diplomatic circles, but also the British wide readership, could learn of Belgrade in the second half of 19th century. To the first group it was a valuable supplement to the diplomatic correspondence, to the British public that was more or less reliable information from firsthand knowledge but also interesting literature about some far-away Balkan regions that is one of the Balkan capitals. Therefore the descriptions of Belgrade which appeared in Great Britain in the travel records represent a special kind of valuable and unavoidable historical source for the multiple researches into the Belgrade past.

Габријела ШУБЕРТ (Gabriella Schubert)
Јена (Jena)

ФРАНЦ ШЕРЕР О БЕОГРАДУ И О СРБИМА

Наслов путописа о којем ће овде бити речи гласи: *Слике из српског народног и породичног живота*. Аутор овог дела је Франц Шерер (Franz Scherer). Путопис представља књигу од 217 страница (мањег формата) и појавио се на немачком језику 1882. године у Новом Саду у издању књижаре Луке Јоцића и сарадника, а штампао га је А. Пајевић, такође у Новом Саду.¹ Сам наслов не даје утисак да је реч о једном путопису.

Међутим, одмах на почетку књиге, наслов првог дела гласи: „Из моје путне мапе“.

Ко је у ствари тај путник и путописац? У немачко-аустријском лексикону уметника и писаца из 1902. године, као и у неким другим лексиконима аустријских и немачких писаца, налази се неколико података о Францу Шереру. Његов псеудоним је био Ханс Шеренберг (Hans Scheerenberg). Родио се у Лембергу, у данашњем

¹ *Bilder aus dem serbischen Volks- und Familienleben von Franz Scherer*. Neusatz, Verlagsbuchhandlung von Luka Jocić & Comp., 1882.

Љвову у западној Украјини 1846. године. По завршетку школског образовања у Велсу (у Аустрији), Будвејзу (у Чешкој) и у Бечу радио је у Бечу као технички стручњак, а затим се одлучује на путовање кроз старе дунавске кнежевине и исток где се бавио етнографским истраживањима. Након тога посветио се литератури и почео је писати. Његови фељтони појављивали су се у највећим немачким и аустријским новинама. У осамдесетим годинама 19-ог века постао је издавач и редактор разних културних, књижевних и уметничких новина као нпр. „Kleine Illustrierte Zeitung“, (Мале илустроване новине, 1882–1884), „Ost und West“ (Исток и Запад), „Internationale Kunstausstellungs-Zeitung“ (Међународне новине уметничких изложби, 1893). Био је такође уредник хумористичког листа „Till Eulenspiegel“ (1893 г.). Писао је осим тога разне романе, приповетке, новеле као и позоришне комаде. Шерер је био личност необично широких интересовања; између осталог је објавио студију о јерменском језику и књижевности (1890) и о Цинцарима као архитектама и наследницима византијских мајстора (1890).

Када је Шерер путовао први пут 1876. године у Србију, имао је 30 година. Из текста његовог путописа може се закључити да је у то време већ живео у Бечу и да је лично познавао новосадског издавача Јоцића. Због чињенице да се путопис појавио на немачком језику, може се претпоставити да су се аутор и његов новосадски издавач кретали у круговима новосадских Шваба. Читалац запажа да је Франц Шерер носио дугу браду „као калуђер“ – по сопственим казивању – и да је за време путовања кроз Србију носио полузападњачку и полуоријенталну одећу: фес с огромном кићанком, појас и на ногама преко вунених чарапа причвршћене опанке у којима се комотно осећао, како сам неколико пута подвлачи.² Његова путна опрема састојала се још од једног штапа, шљивовице, турског дувана и чутуре са црним вином. Један Немац (односно Шваба) таквог изгледа био је реткост у Србији у оно време – како Шерер сам признаје.³ Уопште се понашао у Србији као „прави Србин“ – ове речи Шерер неколико пута понавља. У механи је пио чашу за чашом доброг неготинског вина. Није био шкрт ни у давању бакшиша. Знајући да се налази у околини где су већина људи пушачи, требало је да има добро напуњену кутију турског дувана.

Путопис је изашао неколико година после Шереровог путовања кроз Србију које је почело 1867. године и трајало неколико

² Нав. дело, 36.

³ Исто, 35.

година, са дужим боравцима у земљи. Шерер је посетио многа места у Србији; пешачио је од села до села а осим тога је боравио у Киселој Води, манастиру Драчи, Крагујевцу, Тополи, Јагодини, Крушевцу, Ћуприји и Београду. Своју књигу је написао неколико година касније, на основу бележака насталих за време путовања и на основу каснијих сећања. По моме мишљењу ово Шерерово дело је један до сада неискоришћен драгоцен извор за упознавање начина живота у Србији у последњим деценијама 19-ог века – у једном прелазном времену – времену које се обично сматра као прелаз ка модерном, односно као фаза европеизације.

Шерер је путовао кроз Србију кочијама и на коњу; међутим, најрадије је пешачио (на пример, од Јагодине преко Ћуприје до Крушевца), често преко брдовитих терена, сматрајући да ће тако брже доћи до жељеног циља, него путујући кочијама по заобилазним кривинама.

Шта је њега мотивисало да путује кроз Србију и да упознаје земљу и људе? Иако од аутора не добијамо директан одговор на ово питање, из текста се јасно види која је мотивација његовог путовања: Шерер је био истраживач кога је привлачила егзотика југоистока Европе. Желео је да открије један архаичан и изворан свет, у духу романтике, тражио је традиционалан сеоски начин живота.

Имао је већ сасвим одређену представу о Србима, из чега су резултирала и сасвим одређена очекивања. Та слика је била базирана на добром знању о Србима и Србији које је стекао још пре почетка путовања. Исцрпно се бавио српским народним песмама углавном користећи преводе песникиње Талвј из Халеа (Therese Albertine Luise von Jakob).⁴ Очигледно, посебно је ценио народно стваралаштво, па и у својој књизи на неколико места наводи одломке из народних песама на немачком језику. Исто тако, он се већ претходно бавио српским језиком – барем у основном смислу – јер у своме путопису прецизно описује и коментарише српске изразе и фразе као на пример: *Добро дошли, господо. Како сте? – Фала Богу, добро.*⁵

Дакле, Шерерова мотивација за путовање је етнографске природе. Политичку ситуацију само узгредно помиње као, на пример, прокламацију Српске Краљевине. Његова симпатија према „вред-

⁴ У овом контексту упоредити најновију књигу: Gabriella Schubert i Friedhilde Krause: *Therese Albertine Luise von Jakob-Robinson (1797–1870). Aus Liebe zu Goethe: Mittlerin der Balkanslawen*, Weimar 2001.

⁵ *Bilder aus dem serbischen Volks- und Familienleben*, 6.

ном српском народу“ и „високо заслужном српском кнезу Михајлу Обреновићу III“ (1823–1868) стоји у вези са, у ово време у Западној Европи свуда распрострањеном, позитивном сликом Срба који су се борили за коначну независност од Османа. Поред ове опште србофилије Шерер је имао и склоност за елементарну грубост, коју је пре свега осетио у српским селима. Када Шерер о томе пише, увек говори о српском просечном човеку и понекад пише из перспективе средњеевропљанина, с лаком иронијом, која међутим никад није дискриминирајућа. Тако пише, на пример, о путовању кочијама:

„За паре и добре речи, али пре свега за прво, свуда у Србији, и у најмањем гнезду се нађе један племенит кочијаш, који свакога вози куда год човек жели ... Осетљивост не припада главним врлинама ових људи 'са уздом и са корбачем'. Српски кочијаш ретко осећа сажаљење за путника своје кочије; храбро бије своја два коња тако да скокну преко брда и долина као јарчић ... Добру чашу вина српски кочијаш никад не одбија; рачун наравно увек плаћа путник“.⁶

Са друге стране, Шерер пише с радозналошћу и фасцинацијом за све егзотично и туђе које у изобиљу налази код Срба. Та егзотичност и то туђе другачије га привлаче и држе у власти; те их Шерер бележи и уноси у своју књигу. Тако, између осталог, описује српску задругу, градњу кућа и намештај, одећу, обичаје, јела, крсну славу и друга запажања. Дословно описује све детаље, на пример о обичају да се у механи потрошак вина забележи на једној штаки која се звала 'рабош'.

С очигледним уживањем описује културне неспоразуме који, с једне стране, показују с каквом непристрасношћу и радозналошћу Шерер жели да упозна туђу културу а, с друге стране, привлаче радозналост и пажњу читаоца. Приликом боравка код једног домаћина на слави, по елегантном аустроугарском обичају, из пажње Шерер жели да пољуби руку ћерке домаћина а она, одједном, изненада њему љуби руку, по старом српском обичају. У контексту овога он пише:

„Ко може да објасни моју збуњеност кад пре него што сам могао да се од тога одбраним, већ сам осетио да је моја за поздрав испружена рука била додирнута пољупцем. Можете представити себи једног младог човека у сличној ситуацији који је мало искусан са пољупцима жена и који не зна обичаје тог народа и лако ћете разумети да је скромном приповедачу ове мале епизоде лице у овом тренутку поцрвенело.“⁷

⁶ Нав. дело, 15.

⁷ Исто, 54.

Да би своју неспретност и несналажљивост у том моменту још и више крунисао, он уздиже здравицу за здравље ћерке домаћина што у једној патријархалној средини представља несхватљиво понашање.⁸

На другом месту Шерер пише о томе како је био преварен у Београду када је купио наводно прави турски дуван који је потребовао за пут, не знајући да га је београдски дуванџија обмануо лошим српским дуваном. Кад је у механи на путу једном калуђеру великодушно понудио кутију с дуваном, изненадио се јер је калуђер одмах испљунуо дуван и понудио свој прави турски под именом „бошча“ од којег је један грам коштао једну пиастру.⁹

У центру овог путовања стоји, дакле, интерес за традиционални живот српског становништва на селу, за који се Шерер највише занима. Истовремено, он примећује да се и сеоска традиција мења; на неколико места описује тај процес, рецимо у вези са задругом или обичајима одевања.¹⁰

Интересантна запажања даје, међутим, и о градском животу Срба. Београд је у то време центар српског економског живота. Трговци купују робу и преко Београда је транспортују у све правце Србије теретним воловским колима.

Шерер у Београду ускоро доживљава отрежњење јер овде види како постепено нестаје све оно шта га је мотивисало за пут у Србију. Између осталог пише следеће:

„’Златно време’ оријенталних бајки у Београду је одавно нестало; после њега следи, као отрежњење после сна, готово истовремено са напуштањем Турака (1867), време активног рада који оплеменењује човека.“¹¹

Шерер прецизно описује састав и развој становништва: 1854. године Београд је бројао 16.733 становника, од којих 14.486 Срба и око 1.000 Аустријанаца; 1872. године Београд је већ имао 26.674 становника, од којих 5.000 католика (највише Аустријанаца), 500 протестаната (Немци, Словенци и Мађари) и 1.600 Јевреја. За 1882. годину Шерер становништво Београда процењује на око 30.000. Од старог Београда, „Порте верских ратова“, с изузетком „поносне тврђаве“ – пише Шерер – једва да је нешто остало. Један готово нов део града налази се на месту бившег турског „Дорћола“. Куће у овом делу Београда Шереру се ипак више допадају од „готово

⁸ Исто, 56.

⁹ Исто, 11.

¹⁰ Исто, 45.

¹¹ Исто, 202.

увек необично распаднутих и полусрушених турских барака.¹² О овим градским кућама Шерер детаљно пише у III делу под насловом „Српска кућа“: „То су зграде са решеткастом конструкцијом. Њихове чатме су испуњене ћерпичима или циглама. Састоје се од приземља и горњег спрата. До горњег спрата са дворишне стране воде дрвене степенице. Уз ове степенице долази се под једну стреху сличну балкону, на *чардак*, преко кога прелази кров куће. То подстрешје подупиру дрвени стубови. Чардак је служио као предворје где су се сретали људи, где су јели и где су и радили разне домаће радове. Унутрашњост станова састојала се од једне кухиње и 2–3 мање собе које су имале 3 или 4 мала прозора према улици.“¹³

У обликовању ових станова мешају се, као свуда на Балкану у ово време, Исток и Запад, односно османски и западно-европски примери архитектуре. Собе су имале смеђе таване; шарени теписи су покривали подове. Намештај се састојао од једног ниског стола, дрвених столица и шарених сандука који су били израђени у Мађарској и Трансилванији и увожени у Србију. Једна од специфичности ових градских станова били су шарени зидови, при чему су преовладавале плава, светлоцрвена и златна боја. Цвеће, лик кућног светитеља, Краљевића Марка или неког другог националног јунака широко отворених очију, украшавају зидове. У приземљу ових кућа се налазе дућани, радње и гостионице. Куће су биле релативно мале, у већини случајева искључиво за сопствену употребу породице, односно нису биле изнајмљиване. Град се због тога све више ширио.

Шерер даље описује Београд на следећи начин: Калемегдан који је некад био опустошен, сад је шумовит. У близини београдске Саборне цркве с бакарном куполом која је посвећена св. архангелу Михаилу налази се конак српског митрополита и богословија. Осим Саборне цркве у Београду се налазе црква на Палилули, која је посвећена светом Марку као и гарнизонска црква коју је подигао кнез Михаило Обреновић, осим тога евангелистичка црква, католичка црква у аустро-угарској конзулатској згради, две синагоге и једна турска џамија.

После тога Шерер скреће пажњу на раскошну главну улицу града, Теразије, према којој води један стрм пут. Овде је један бунар који је подигао Милош Обреновић, ту се налазе хотели и амбасаде акредитоване при београдском двору, кнежев конак, министарства, зграде сената и друге државне установе.

¹² Исто, 203.

¹³ Исто, 57.

По Шереровом опису најлепше здање је овде, међутим, универзитетска зграда на великом тргу која је позната под именом „Капетан Мишино здање“. На улазу зграде се налази натпис: „Миша Анастасијевић својој отаџбини“. Капетан Миша, бивши сиромашни морнар, поклонио је ову зграду, која је коштала пола милиона, својој домовини. У њој су се налазили универзитет, национална библиотека, национални музеј, као и богата нумизматичка збирка.

Одавде Шерер гледа на Дунав и на бродове компаније „Donau-Dampfschiffahrtsgesellschaft“, као и на чамце тегљаче на другој обали реке.

Шерер описује Београд као град који се може упоредити са другим европским градовима тог времена: има 17 хотела (између осталих „Парис“, „Српски краљ“, „Престолонаследник“, „Српска круна“, „Балкан“, „Европа“, „Национал“, „Македонија“, „Бајлони“, „Лондон“, „Лав“, „Златни крст“, „Крагујевац“), ту су и кафане, гостионице, трговачке радње. Док су раније, у османско време, махом радили немачки мајстори, сад су већ и домаћи мајстори отворили сопствене радње. На месту бивше „Стамбол-капије“, саграђене од стране Аустрије, налази се национално позориште које има за осветљење сопствени газометар док остали Београд још није имао стално осветљење. Репертоар позоришта је обухватао ауторе превођене с немачког и француског, али и домаће позоришне комаде о јунацима из „националне историје“ као *Цар Лазар*, *Милош Обилић*, *Немања*. Шерер наводи да Београђани имају избор од 20 различитих новина, као на пример: „Српске новине“, „Исток“, „Хришћански Весник“, „Самоуправу“, „Српску Независност“, „Видело“, „Радника“, „Српску Краљевину“, „Отаџбину“, „Народно Здравље“, „Дар-Мар“, као и немачке и мађарске листове.

Шерер запажа и како Београђани проводе своје слободно време – праве излете у Топчидер, на Ташмајдан; присуствују војним концертима који су били посебно омиљени код Београђанки; или су на народним весељима која су се одржавала сваког 25. априла на простору испред цркве на Палилули. Очигледно, он ужива кад год у овим приликама види групу људи који играју. Између осталог, пише следеће:

„Приликом таквог концерта, кад једна од омиљених народних песама одједном пређе у још више омиљеније коло, кад заблистају ватрене очи и кад се крену нестрпљиве ноге, може се осетити да упркос свом том страном кинђурењу које је у таквим приликама обавезно, човек пред собом ипак има праве ћерке Србије.“¹⁴

¹⁴ Исто, 208.

Овим доживљајем Шерер се одушевио. Са жаљењем, међутим, констатује да су грађанке које описује као племените женске особе, с лицама најфинијих црта и неочекиване лепоте, замениле националну ношњу француском модном одећом.¹⁵ Шерер пише: „И посебно у Београду, готово ништа се више не може видети од некадашњих раскошних ношњи, ништа осим трезвених, неукусних женских хаљина које добро познајемо и које се сматрају за лепе пошто их мода прописује.“¹⁶

Шерер примећује огромне промене у Београду. О томе пише: „Тако човек који као ја познаје Београд из времена пре 15 година и види га данас, тај се чуди како се све за релативно кратко време променило; не само да се град као такав променио у огромној мери, но су и људи који живе у овом граду постали други – богами, потпуно други људи!“

И даље: „Где су нестали сви они весели људи у њиховим шареним националним костимима, са блиставим оружјем о појасу и њиховим обичним, неусиљеним кретањем улицом?“

Где је некад седео господин Началник у блиставим ципелама и са самоувереним изразом лица пијуцкајући своју кафу, на том истом месту данас седи један стар мрзовољан човек – господин Началник у пензији. Његов бивши пандур је постао кафеџија и он, господин Началник је сад његов сталан гост. – Али ко би њега препознао у тој скромној одећи? И он је скинуо национални костим! Зашто? – Зато што више није по бон-тону да се то носи... Само понекад још извади свој раскошни национални костим, да би га опет вратио у сандук...

И српске даме у Београду очигледно мало уживају у својим лепим националним костимима пошто осим једног или другог појединог либадета и осим понеког феса – у Београду се мало односно готово ништа од тога више не види. Модерна француска хаљина је истиснула српску националну ношњу. Београдске даме воле да заблистају у модерним хаљинама ...“¹⁷

Шерер на улицама примећује већ постојећу социјалну разлику. Пише следеће:

„Само сеоско становништво које се види на градским улицама потсећа странца својом сликовитом ношњом и својим неусиљеним међусобним понашањем на Србију, на некадашњу хваљену земљу опште равноправности и братства. И упркос томе да становништво

¹⁵ Исто, 72.

¹⁶ Исто, 72.

¹⁷ Исто, 83.

Београда још и данас показује махом демократски дух у свим својим показатељима, златно старо време очигледно заувек је прошло, и модерне социјалне супротности у Београду излазе на површину и потсећају да ново време настаје и у Србији.“

Из овог и других описа читалац може да закључи да се Шерер сусреће с туђом српском културом, полазечи од претходно тачно одређених очекивања која га чак воде до погрешних историјско-политичких закључака. Шерер тражи потврде за свој егзотизам. У Београду га само делимично налази. Ипак показује искрену симпатију и интерес за Србе прецизно описујући све што види. Због тога је његов путопис драгоцен извор за познавање живота у Србији, у другој половини 19. века. Осим тога документује став једног страног путника који поштује другу културу, њене вредности и њене припаднике без икакве ароганције. Због свега тога овај путопис оставља на читаоца дубок утисак.

FRANZ SCHERER ON BELGRADE AND THE SERBS

Summary

In the second half of the 19th century, as an edition of Luka Jocić's bookshop in Novi Sad, a book *Images of the Serbian folk and family life* was published. The author of this work was Franz Scherer. The title itself does not give the impression that the book is an account of travels. However, in the very beginning of the book, the title of the first part is „Taken from my travel map“.

In the German-Austrian lexicon of the artists and writers dating from 1902 as well as in some other lexicons of the Austrian and German writers there are a few data on Franz Scherer. His pseudonym was Hans Scheerenberg. He was born in Lemberg, present Lvov, in the western Ukraine in 1846. After finishing his school education in Wels (Austria), Budweis (Bohemia), and Vienna, he worked as an engineering expert in Vienna. After that he decided to travel through the old Danubian principalities and towards the east where he carried out some ethnographic research. Afterwards, he devoted himself to literature and started to write. His feuilletons appeared in the most important German and Austrian newspapers. He wrote different novels, short stories, narratives as well as some theatre plays. Scherer was a person of broad interests. Among other things he published a study of the Armenian language and literature (1890), and one of the Tzintzars as architects and inheritors of the Byzantine masters (1890).

When Scherer visited Serbia for the first time he was 30. On the basis of his manuscript one could make a conclusion that he had already lived in Vienna at that time and that he personally knew a publisher Jocić from Novi Sad. The fact that the manuscript was published in German can tell us that the author and his publisher from Novi Sad moved in the same circles of the Boches from Novi Sad. A reader can notice that Franz Scherer had a long beard, in his own words „like a monk“, and that, during his travels around Serbia, he wore half-Western and half-oriental clothes: a fez with a huge tassel, a belt and, on his feet, woollen socks and over them *opanci* - a sort of Balkan moccasins in which he felt comfortable, as he himself stated several times.

The account was published a few years after Scherer's travel to Serbia which started in 1867 and lasted for a few years with longer stays in the country. Scherer visited many places in Serbia. He walked from a village to a village and, besides, he stayed in Kišela Voda, the Drača monastery, in Kragujevac, Topola, Jagodina, Kruševac, Čuprija and Belgrade. He wrote his book several years afterwards on the basis of the notes made during the travels and of his memories.

The works of Franz Scherer are a valuable source, unused so far, of becoming acquainted with the way of life in Serbia in the last decades of the 19th century – in a time of transition – time which is usually considered to be a transition to the modern i.e. a phase of Europeanization.

Гордана МИЛОШЕВИЋ
Београд

ФЕЛИКС КАНИЦ, ЦРТАЧ АРХИТЕКТУРЕ БЕОГРАДА И ОКОЛИНЕ

Током XIX века Србију и Београд потресали су судбоносни политички догађаји. Борба за национално ослобођење крунисана је стварањем монархије. Ове бурне политичке догађаје пратио је и препород у свим областима културног и јавног живота. Посебно место у том развоју припада модернизацији и промени архитектонске и урбанистичке слике града. Од изразито оријенталне вароши са почетка века, Београд се већ крајем XIX века сврстава у ред европских градова.

Феликс Каниц, неуморни хроничар и илустратор, борави у Београду у више наврата, почев од 1859. до 1890. године, управо у време тих великих радова, реконструкције и изградње вароши, која постепено добија изглед града. Са ових путовања остао је сачуван већи број цртежа и сликовитих описа, који нам омогућавају да замислимо београдску варош XIX века.

У првој половини XIX века, пре првог Каницовог доласка у Србију, Београд је насеље оријенталног типа, али са знатно порушеним градитељским фондом. Варош са стамбеним и занатским четвртима, груписаним у махале, опасана је бедемима од насуте

земље и земљаним ровом. Муслиманска махала развијала се на Дунавској падини, испод Велике пијаце (данас Студентски трг). На ову махалу, на северозападном делу, према Дунаву, у подножју Тврђаве наслањала се Јеврејска махала. На савској падини живело је српско становништво окупљено у Српску махалу. Ван земљаног бедема – шанца – образовала се Савска варош око пристаништа, са селом Савамола. Село Палилула налазило се на друму према Смедереву. Према првом српском попису, у Београду 1834. године живи око 7 000 душа, Срба и Јевреја. Пописом није било обухваћено турско и циганско становништво, па се може претпоставити да је тај број био знатно већи.

Још приликом прве посете Београду (1859. године) Каниц је уочио контрасте у архитектури ове вароши. У то време варош има око 19 000 (18 800) становника и већ је у њеном изгледу јасно била повучена црта између Оријента и Запада, између муслиманске и српске махале. У српској четврти, или Варошком кварту, још увек је наглашен затечени оријентални распоред улица, са стамбено-занатским зградама, такође оријенталног типа, познатих данас под именима Ичкова кућа, Кафана знак питања, Манакова кућа и Конак кнегиње Љубице.

Сл. 1. Конак кнегиње Љубице у Богојављенској улици

Све поменуте грађевине биле су приписане Милошевом градитељу Хаџи-Николи Живковићу. Осим помена и цртежа Конака кнегиње Љубице, ове зграде нису биле предмет Каницовог интере-

Сл. 2. Немачки генерални конзулат – зграда Отитине

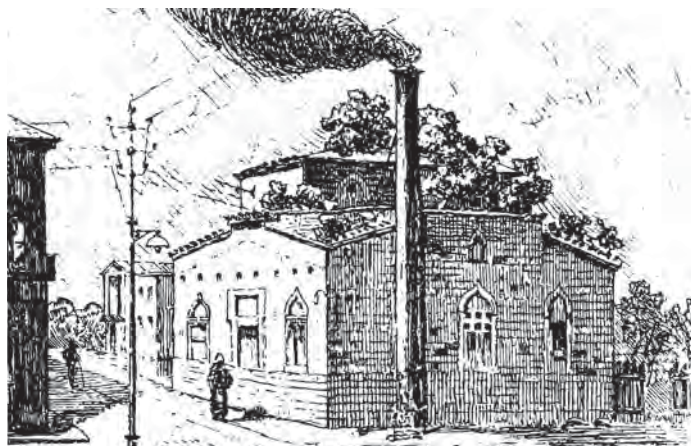
Сл. 3. Народна банка у Дубровачкој улици, дело архитекте
К. Јовановића

совања. Он посвећује особиту пажњу модерним зградама, класицистичког стила, као што су Грађанска касина (из 1869. године), Прва српска читаоница, Зграда првог немачког конзулата, затим Српска круна (из 1846. године) у којој и одседа 1859. године. Ови објекти подигнути су у ужој или широј зони око Саборне цркве, изграђене тридесетих година XIX века (1830. године). Неке од њих он је и цртежом представио. Управо у овом кварту изградиће се на крају XIX века монументална зграда Народне банке (дело архитекте Константина Јовановића из 1890. године), као и бројне зграде у Кнез Михајловој и Дубровачкој улици, од којих многе и данас красе улице Београда.

У описивању турске, Дорћол махале, или Дунавског кварта, код Каница се могу уочити различити, емоцијама обојени описи. У првом сусрету 1859. ова опажања нису нимало ласкава, наводи да је турска махала изразито оријенталног карактера и да овај део Београда по изгледу приближава азијским градовима. Џамије, минарети, чесме и крчме чинили су основни изглед овог дела вароши. Високе блатом зидане ограде сакривале су турске куће и дворишта. У уским и неуредним сокацима се одвијао свакодневни, бучни живот, зачињен мирисима из крчми. Између редова Каницовог описа препознајемо уске и криве улице и ћорсокаке. Нема помена и описа кућа богатијих муслимана који су, извесно, још увек живели у овој махали. Међутим, скоро 30 година касније, 1887. године, у његовим

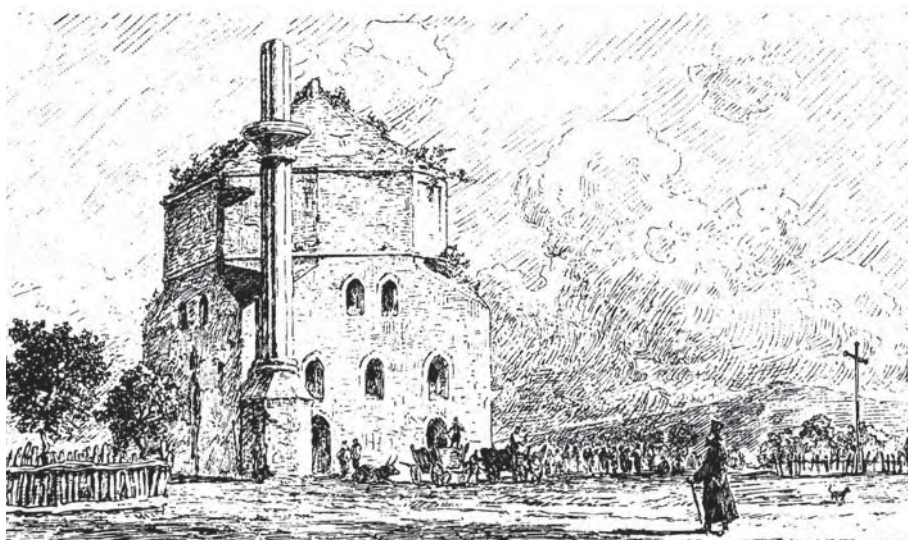

Сл. 4.
Барјактар-џамија

Сл. 5. Кара-џамија, изглед 1887

се описима примећује носталгија и подсећање на Оријент као на избледеле слике Шехерезаде. Каниц веома наративно даје податке и изгледу муслиманске куће у средини дворишта, одвојене високим зидом и окренуте врту са цвећем. Може се наслутити да међу овим кућама има и добрих за становање, јер напомиње да су неке од њих

Сл. 6. Батала-џамија, изглед 1860

додељене новооснованом инжињерском батаљону. У овим описима препознајемо удобне стамбене зграде оријенталног типа повучене у дубину врта, са сеновитим крововима и централним распоредом просторија и диванханом у средини.

Овом приликом Каниц се подсећа и да је у Београду било и много лепих џамија и наводи да је од 15 раније нотираних београдских џамија затекао само Барјактар џамију, са избијеним прозорима и вратима и Кара џамију, која је служила као плински резервоар за Народно позориште. Десетак година раније, око 1878. године, (по наредби Блазнавца) била је срушена и Батал џамија (XVI век) која је дуго стајала у хришћанском делу Београду као најлепша турска грађевина. Занимљива је и Каницова опаска да савремена идеја управника Библиотеке Јанка Шафарика, по којој би се ова грађевина претворила у Национални музеј, није наилазила на разумевање власти, али и муслиманског свештенства. С нескривеном носталгијом Каниц говори и о уклањању готово свих шедрвана, као и о коришћењу муслиманских натписа за изградњу нових српских кућа. Истовремено, он наглашава и велику толерантност Срба према другим народима, упркос многим страдањима услед верског фанатизма. Овакав став српске власти, као и бољи односи с Турском, омогућили су обнављање Барјактар џамије.

Каниц је с правом приметио да је окосницу даљег развоја града унутар Шанца чинила изградња Велике школе на Великој пијаци, односно Краљевом тргу (данас Студенстки трг). Варошки квартал са Краљевим тргом представио је на једној скици из 1859, пре његовог великог уређења.

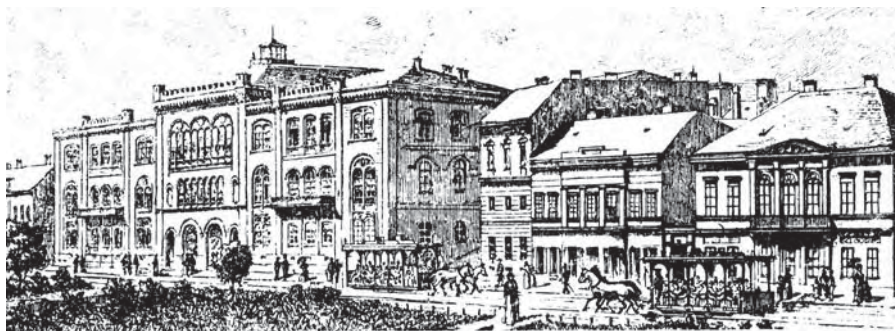

Сл. 7. Краљев трг као велика пијаца, изглед 1859

Највећи украс овог трга била је “Велика школа”, палата мајора Мише Анастасијевића коју је 1883. завештао отечеству за “научне сврхе”. Грађевину је 1857. започео архитекта Јан Невола, а 1861, по Каницу, завршио грађевинар Штајнлехнер. Каниц ову грађевину карактерише као венецијанско-маварску архитектуру у којој се мешају византијска, романска и ренесансна декорација. Занимљиво је да се са осматрачнице ове грађевине види готово цео Београд.

Ужи центар града почиње низом објеката од Калемегдана, зградом Реалке. Ту су и хотели, неколико приватних кућа, Митрополија и Богословија, протестантска црква и други важни јавни објекти.

Преображај Београда од оријенталне вароши до европског града започео је 1862. распродајом турских имања и планском изградњом монументалних зграда. Захваљујући урбанистичком плану Емилијана Јоксимовића из 1867, обликовање новог града ушло је у завршну фазу. Каниц је добро запазио да се изградња модерног Београда у XIX веку везује за име кнеза Михаила Обреновића (1839–1842; 1860–1862). Његова највећа заслуга је рушење варошког шанца. Просторно повезивање са Палилулом и врачарским платоом омогућило

Сл. 8. Велика школа – привремени Народни музеј
(Капетан Мишино здање)

је несметано ширење и планирање града, посебно према врачарском платоу на дужини од 4 километра. Михаило је био заслужан за повезивање Доње и Горње вароши, основао је и изградио неколико школа, болница и Народно позориште. Његови наследници, краљ Милан (1868–1889) и краљ Александар (1889–1903) наставили су започети развој града. Изградили су мрежу правилних, поплочаних

улица, осветлили их и подигли више лепих и монументалних зграда и приватних кућа. Овакав регулациони план пратило је озелењавање дрворедима, изградња скверова, увођење првих трамваја. Београд се убрзаним кораком приближавао изгледу европских метропола.

У последње две деценије XIX века Београд је имао већ формиран изглед европског града и 1890. то је многољудан град са 5 350 кућа и око 60 000 (59 115) становника. Од овог броја у Београду живи 11 000 хиљада странаца. Посебно се бројношћу издвајају Немци (4 142), Мађари (1 059) и Јевреји (3 097). Иако преовлађује становништво православне вероисповести (49 220), није занемарљив ни број католика (5 843) и Јевреја (3 097).

Град је био организован на шест квартова. Варошки квартал је мање насељен и има шест душа на кућу, док је Дунавски квартал најгушће насељен индустријским предузећима и радионицама, са осам душа на једну кућу. Остали квартави су Палилулски, Врачарски, Теразијски и Савамалски. С доста података и детаља и основним стилским одликама Каниц је описао и пропратио илустрацијом ове квартове и јавне зграде. Поменућемо само неке од њих. На Позоришном тргу, који чини границу између Варошког, Теразијског и Палилулског кварта, изграђено је Народно позориште по пројекту архитекте А. Бугарског 1869. године.

Сл. 9. Народно позориште

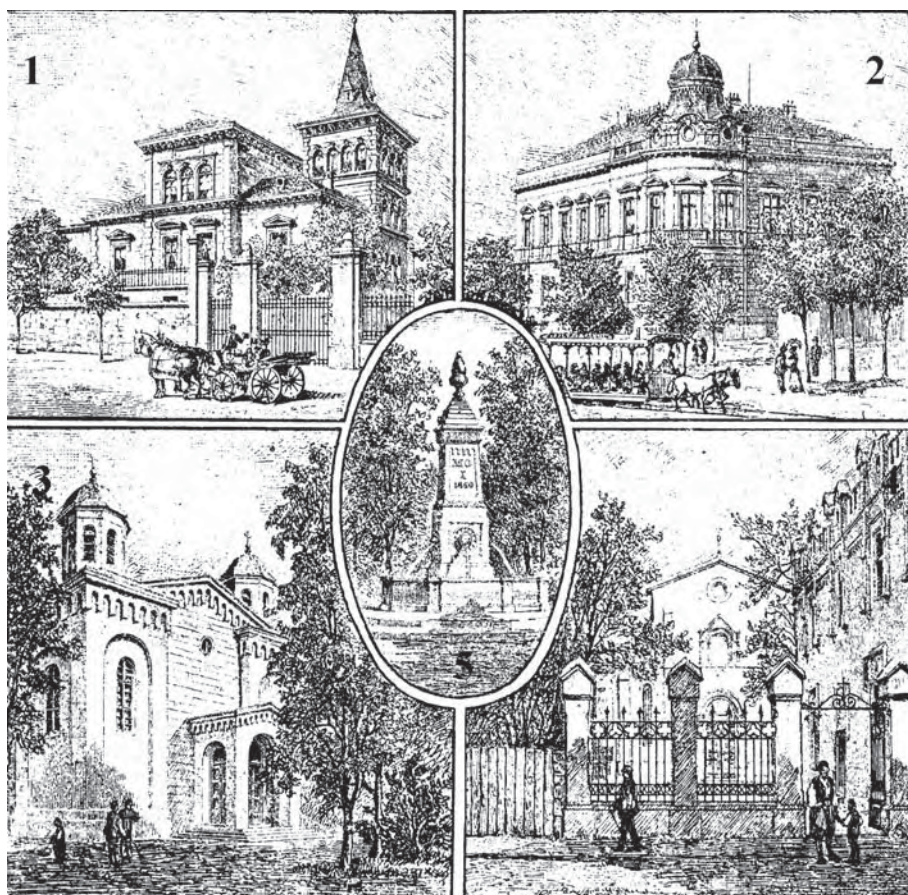
Овај трг красила је и импозантна фигура кнеза Михаила, јаха-ча на коњу. Теразијском кварту припада и резиденцијални комплекс са старим двором и зградом председништва, такође дело архитекте Бугарског из 1884. године. Представљен је и цртеж зграде будуће Скупштине, пројекат архитекте Ј. Илкића, изграђене много година после Каницове смрти.

Сл. 10. Средишњи део Народне скупштине,
пројекат архитекте Ј. Илкића

У Врачарском кварту смењују се описи приватних кућа, јавних зграда и цркава (Пироћанчева кућа, Симићева кућа, Вазнесењска црква, Католичка црква, затим зграда Државног савета, Министарства војног, Официрског дома, Метеоролошког завода, Геолошког музеја и Рударске управе).

Каниц помиње и почетак изградње “Енглезовца”, ненасељеног дела врачарског платоа, који је 1877. купио Енглез Мекензи, и започео на њему изградњу. У Палилулском кварту, који се наслања на Јеврејску четврт, цртежом су приказане Градска болница, Палилулска црква, Основна школа и друге зграде.

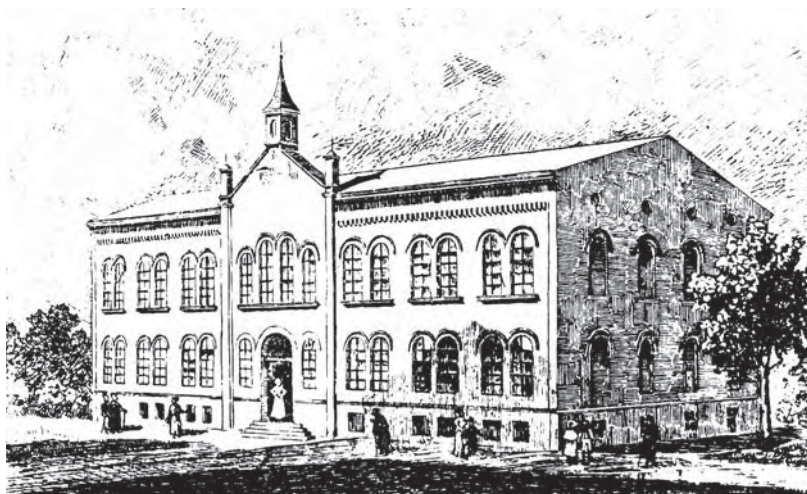
Сл. 11. *Врачарски квартал: 1) Пироћанчева кућа; 2) Ристићева кућа; 3) Вазнесенска црква; 4) Католичка црква; 5) Милошева чесма*

Описом и цртежом приказан је и индустријски развој града са пиварама Вајфертовом и Бајлонијевом, фабрика Гођевац, Монопол дувана и Електрична централа.

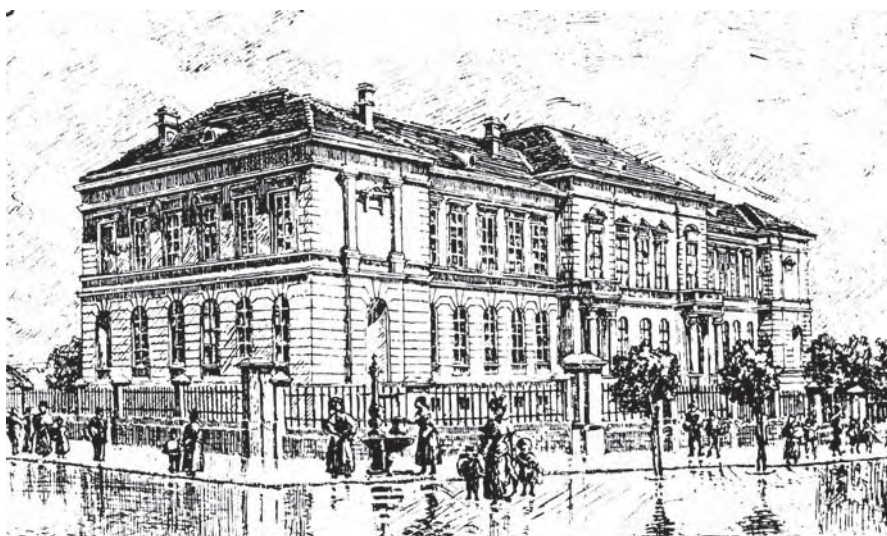
Као што из овог кратког приказа видимо, илустроване су и описане најрепрезентативније зграде с краја XIX века, дела домаћих архитеката, грађене у духу еклектизма. Међутим, занимљиви су и понеки детаљи који нису пропраћени цртежима. Нпр. опис купатила у Душановој улици, које је, према Каницу, најудобније београдско купатило с басенима топле и хладне воде, зиданим кадама, тушеви-ма и креветима за презнојавање.

Сл. 12. *Врачарски кварт*: 1) Државни савет и Главна контрола; 2) Министарство војно; 3) Официрски дом; 4) Војна академија

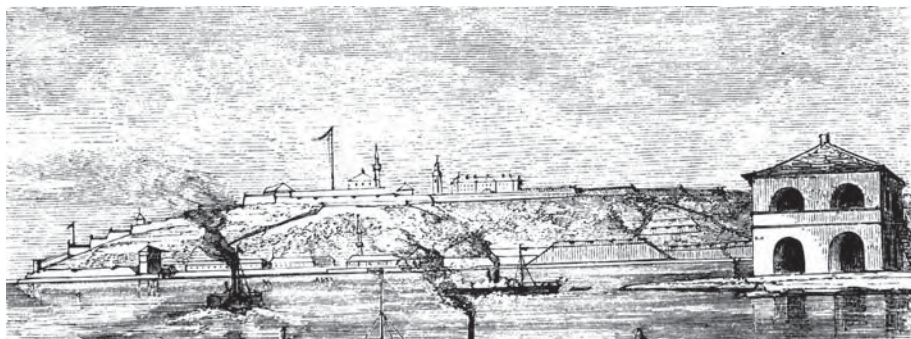
Сл. 13. *Градска болница*

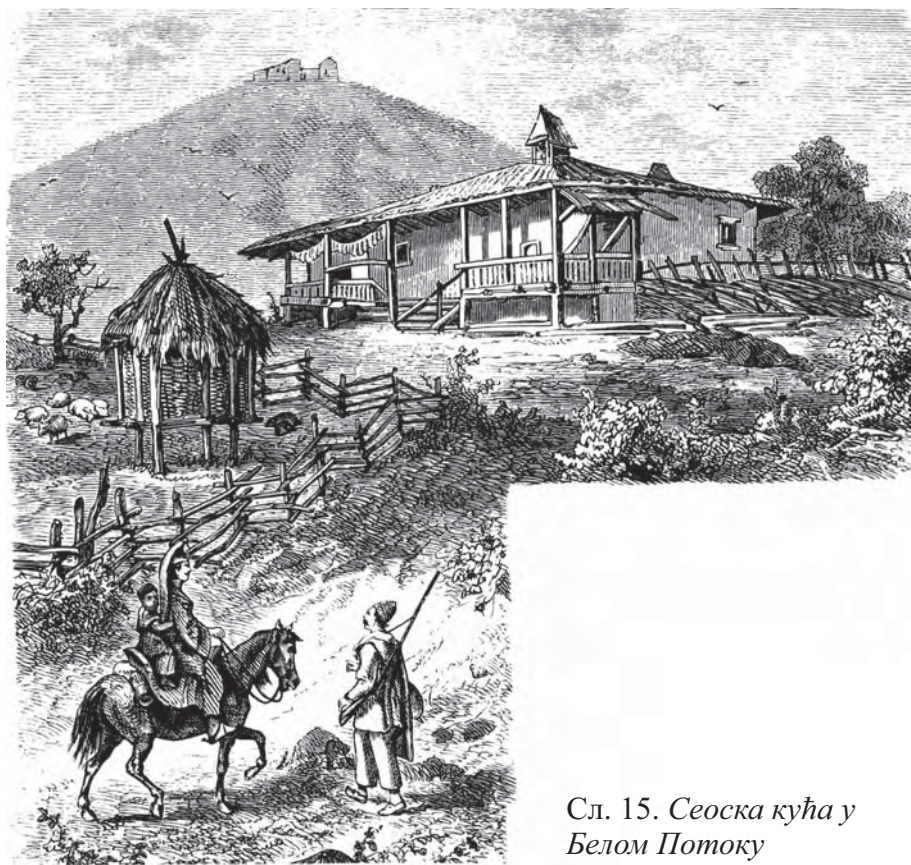
Сл. 13.а *Палићка основна школа*

Београдска тврђава није посебно занимала Каница. Приликом свог првог боравка у Београду Каниц је затекао неприступачну, јако запуштену тврђаву и изradio скицу њеног изгледа (1860).

Каницу је 1868. било дозвољено рагледање београдске тврђаве и на основу његовог описа можемо донекле растумачити поминути цртеж, настао неколико година раније. У првом плану види

Сл. 14. Београдска тврђава и кула Небојша (1860. године)

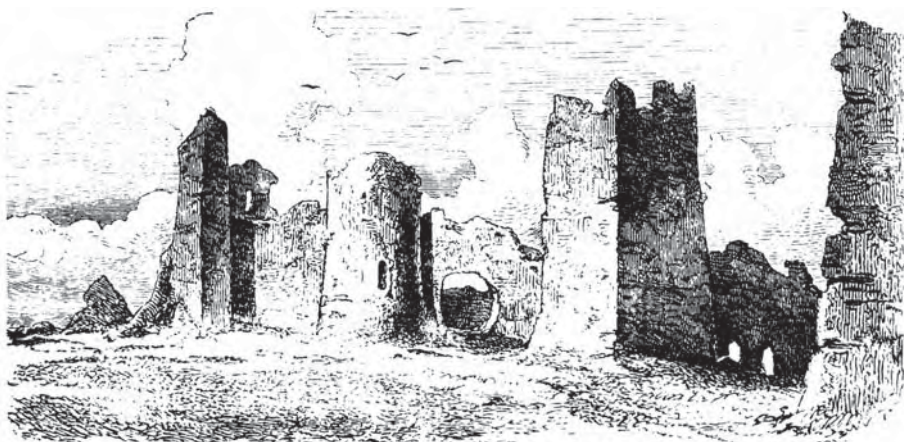

Сл. 15. Сеоска кућа у
Белом Потоку

се велика зграда на спрат са лучно засвођеним отворима – можда пристаниште. У другом плану представљени су џамија, болница и гувернеров конак са раскошним вртом. У подножју, на реци, види се и Небојша кула.

Извесно је да је Каниц обилазио и околину Београда. Запажени су описи Топчидера са конаком Кнеза Милоша, Кошутњака и Авале. На основу изузетно лепе сеоске куће, издужене основе, куће са тремом и “јазлуком” можемо само претпоставити изглед и других сеоских кућа изграђених и размештених по обронцима Авале и у околини Београда.

На Авали је обишао и рушевине средњовековног града Жрнова, скицирао куле и оставио опис овог ретко приказиваног археолошког споменика у непосредној близини Београда.

Сл. 16. Рушевине града Жрнов на Авали

И на основу овог крајње сажетог приказа Каницовог прикупљања података о грађевинама у Београду, можемо закључити да је он у својим описима највећи део посветио управо препороду града и државе у другој половини XIX века. Жеља династије Обреновић да надокнади изгубљено време у развоју града и приближи се европским кретањима и ”дотакне” Пешту и Беч толико је била изражена, посебно у културном и градитељском правцу и свакако примамаљива за приказивање. Каниц је био у прилици да прати развој града у дугом, тридесетогодишњем периоду. Иако су ти боравци били различите дужине, понекад и с већим паузама, могао је да осети ту вољу града и његових грађана у новим стремљењима

Сл. 17. Рушевине града Жрнов на Авали

према западу и овековечи у својим описима и скицама. У романтичарском заносу преноси нам културни преображај Србије и посебно Београда и са страхом се пита “шта би се догодило са Београдом да се није ослободио турско-азијатске владавине”. Онај други, непривлачни и неразвијени део града који се још увек борио са својим сиромаштвом и изгледом, није привлачио Каница и остао је, тамо где се и налазио и живео, у квартовима између лепо пројектованих и изведених јавних зграда.

ЛИТЕРАТУРА

F. Kanitz, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk*, Leipzig 1904.

Ф. Каниц, *Србија, земља и становништво*, Прва књига, Београд 1985.

D. Đurić-Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521–1867*, Beograd 1977.

Б. Максимовић, *Урбанистички развој града од 1830. до 1814. године*, у: *Историја Београда II*, Београд 1974, 299–319.

Ж. Шкаламера, *Прилог проучавању картографских извора за историју Београда XIX века*, Годишњак Музеја града Београда XIV, Београд 1967, 169–200.

FELIX KANITZ – A DRAWER OF THE ARCHITECTURE
OF BELGRADE AND ITS SURROUNDINGS

S u m m a r y

On the basis of an analysis of the drawings of numerous buildings in Belgrade made by Felix Kanitz we can make a conclusion that he devoted the largest part of his descriptions to the renaissance of the city and the country in the second half of 19th century.

A desire of the Obrenović dynasty to make up for the time lost in the development of the city and come closer to the European movements and “touch” Pest and Vienna was so evident especially in the cultural and architectural direction and, certainly, tempting to show.

During his stays in Belgrade Kanitz had an occasion to watch the development of the city in a thirty-year-long period. Although his stays were of different length, sometimes even with a longer pauses, he could feel that volition of the city and its inhabitants in their new tendencies towards the West and he perpetuated it in his descriptions and sketches.

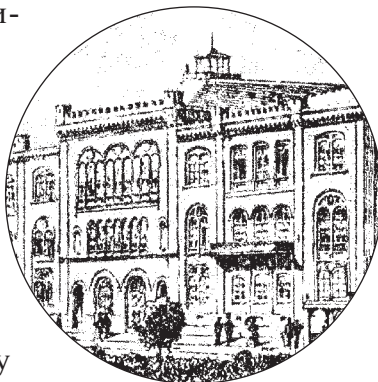
With the Romanticism enthusiasm Kanitz informed us of a cultural metamorphosis of Serbia, especially Belgrade and wonders with fear what would have happened to Belgrade if it had not been liberated from the Turkish-Asiatic rule.

The other one, unattractive and undeveloped part of the city which was still struggling with its poverty and appearance, did not draw Kanitz’s attention and it left where it lived and was situated – in the neighbourhoods between the nicely drawn up and built public buildings.

Марина ЂУРЂЕВИЋ
Београд

АРХИТЕКТУРА БЕОГРАДА У ДЕЛИМА ЕВРОПСКИХ ПУТОПИСАЦА XIX ВЕКА

Место и значај записа о новој архитектури Београда у делима европских путописаца 19. века до данас нису били тема посебних истраживања. На белешке путописаца, међутим, позивају се многи историчари новије српске архитектуре, било у оквиру прегледних или монографских радова, употпуњујући на тај начин слику о београдском градитељству тог времена.¹ Без амбиције да обухвати све или већину европских путописаца који су боравили у

¹ Б. Несторовић, *Развој архитектуре Београда од кнеза Милоша до Првог светског рата (1815–1914)*, Годишњак музеја града Београда, књ. I, Београд 1954, 164; Дивна Ђурић-Замоло, *Палата аустријског командата Београда из 18. века, названа и „двор принца Евгенија“ и „тиринчана“*, Годишњак града Београда, књ. XVII, Београд 1970, 69, 70, 74, 76, 77, 78; Н. Несторовић, *Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа*, Београд 1972, 41; Дивна Ђурић-Замоло, *Београд као оријентална варош под Турсином 1521–1867*, Београд 1977, 26, 29, 79, 138, 144, 164, 191, 214; Дивна Ђурић-Замоло, *Градитељи Београда, 1815–1914*, Београд 1981, 12; Бранко Вујовић, *Уметност обновљене Србије*, Београд 1986, 67, 116, 128, 133, 135, 151, 156, 158, 221, 249, 379, 389, 390; Бранко Вујовић, *Саборна црква*

нашој земљи током 19. века, овај рад пружа летимичан увид у једнаест рукописа, с циљем да открије које су место и значај у њима заузимали записи о архитектури Београда. Избор путописа био је у великој мери условљен доступношћу грађе. Приликом избора аутора, тежило се што већој различитости у погледу њиховог порекла, занимања, животног доба, сензибилитета и периода боравка у нашој земљи, како би укупан резултат истраживања био што је могуће објективнији и свеобухватнији.² Колики значај ови путописи имају у расветљавању новије историје београдске архитектуре, питање је које нас у овом тренутку превасходно занима.

У веку бурних друштвених, економских, политичких и културних промена у младој српској држави, Београд је доживео потпун преображај, од полуразрушене вароши са свим одликама оријенталне архитектуре, до модерног града обликованог према европским узорима. У тежњи да се Србија и у свом духовном развоју одвоји од вековне апсолутне владавине исламске традиције, тражили су се се нови уметнички изрази који су се кроз архитектуру увек могли најочигледније остварити. Постепено, у београдској архитектури преовладава утицај централне Европе који преносе у прво време страни стручњаци, а касније наши млади архитекти који су се школовали у иностранству. Балканска архитектура је напуштена и низ нових државних зграда подиже се по узору на Запад. У изгледу објеката уочава се развојни пут и преображај од балканске бондручаре до европски конципиране градске зграде. Након првог периода српског

у Београду, Београд 1996, 21, 25, 33, 148; на записе путописаца позивају се и многи писци књига о Београду, као на пример: Н. Андрић, Р. Антић, Р. Веселиновић, Д. Ђурић-Замоло, *Београд у 19. веку*, Београд 1967, 66, 67, 73, 116 или М. Илић-Агапова, *Илустрована историја Београда*, Београд 1933, 297–301, 316–325.

² Путописи који ће бити разматрани у овом раду су: Ото Дубислав Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, Београд 1900; Мајкл Џ. Квин, *Дунавом кроз Војводину и Србију*, у: Британски путописци у нашим крајевима у 19. веку; избор, превод и поговор Бранко Момчиловић, Нови Сад 1993; Ендрју Арчибалд Пејтон, *Србија најмлађи члан европске заједнице или Боравак у Београду и путовање по планинама и шумама унутрашњости 1843. и 1844. године*, Нови Сад, 1996; Жозеф Ренак, *Путовање на исток*, у: Београд у 19. веку из дела страних путописаца, Београд 1967; Луј Леже, *Словенски свет*, у: Београд у 19. веку...; Луј Леже, *Сава, Дунав и Балкан*, у: Београд у 19. веку...; Роман Зморски, *На Сави и Дунаву*, у: Београд у 19. веку...; Јан Неруда, *Слике из туђине*, у: Београд у 19. веку...; Густав Раш, *Светионик истока*, у: Београд у 19. веку...; Херберт Вивијен, *Србија рај сиромашног човека*, у: Београд у: 19 веку...; Феликс Каниц, *Србија земља и становништво (од римског доба до краја 19. века)*, Београд 1985.

класицизма, зачетог још у Милошево време, у трећој четвртини столећа преовлађује романтизам као главни и најраспрострањенији стил. После дефинитивног одласка Турака 1867. године, када се живот почео развијати на свим пољима, као противтежа популарним романтичарским и националним стилским стремљењима, од 1870. године у Србији цвета интернационално оријентисана архитектура, окренута еклектичком тумачењу античких, али и новијих историјских стилова, као што су ренесанса, барок и неокласицизам.

Иако једно од најстаријих европских насеља, Београд није доживео судбину срећнијих градова Европе у погледу одржавања континуитета у развоју своје градитељске традиције. Његова бурна историја у којој је само од краја 17. века био више пута бомбардован и паљен, условила је нестанак многих архитектонских споменика прошлости, којих према сведочењу путописаца тога доба није било мало. То су били разлози што је архитектонско наслеђе Београда, почетком 19. века било незнатно, а Београд обична паланка, запуштена погранична турска касаба, у којој је осим Турака и нешто Цинцара, живело релативно мало Срба. Путописце тога доба највише је импресионирала тврђава, која је као акропола доминирала градом, са својим кулама, џамијама и минаретима. Варош с испреплетаним, кривим улицицама, развијала се између тврђаве и шанца, који се пружао од близине савског пристаништа, па местимично данашњом Бранковом улицом и Обилићевим венцем до позоришта, а одатле према Дунаву. Шанац је био утврђен палисадама и капијама: савском, варошком, стамболском и видинском. Између тврђаве и шанца, приближно од Кнез Михаилове улице, па према Дунаву, развијала се турска варош, с кућама у вртovima иза високих зидова, с капицицима, са чаршијом, делом у Дубровачкој, делом у Душановој улици, с још по неком џамијом, јер су многе у то време већ биле порушене. Такав је Београд дочекао прве устанике за слободу, таквог га је затекао и кнез Милош 1815. године, као и путописци који су у то време кроз њега пролазили.³

Ото Фердинанд Дубислав плем. Пирх, капетан у пруској војсци, оставио је у својим записима „Путовање по Србији у години 1829“ исцрпне и драгоцене описе старе београдске вароши тог времена. „Стара варош Београд изгорела је и тако порушена да се, осим једне или две куће, виде још само рушевине старих грађевина у камену подигнутих. Овакав какав је Београд не личи на варош какве виђамо у цивилизованим земљама. Главни део, права варош, лежи

³ Б. Несторовић, *нав. дело*, 159.

нешто ниже од горњег града. Једна дугачка главна улица и неколико уских попречних улица – то је све... Што се тиче саме вароши, то не треба замишљати низ кућа из којих се после састављају улице. То је само низ ниских, дрвених дућана са крововима од шиндре, напред јако испалим. Ретко се виђа над кровом још један мали, низак спрат. То је славни град Београд.⁴ Пирх посебно истиче постојање стакла на појединим кафанама и берберницама, јер су прозори у већини случајева били облепљени хартијом, па је то очигледно сматрао знаком нарочитог луксуза. Познати француски политичар и публициста Жозеф Ренак у свом делу „Путовање на исток“ даје поетски и романтичарски надахнут опис Београда посматрајући га док се приближавао из даљине бродом.⁵ Међутим, одмах по искрцавању Ренак је доживео велико разочарење. Град коме се издалека дивио, „тако красан и тако бео, ишчезао је као каквом кобном чаролијом.“ Нашао се у „великој, најобичнијој селендри са улицама по европском узору, али лоше поплочаним, лоше одржаваним, са дугим коловозима оивиченим дрвећем, прашњавим, пустим, пуним прашине. Кутак суморне поезије садржао је педесетак кућа што је остало од старог турског Београда, мрачних, напуштених већ у рушевинама... Оне су ружне и једноличне, а неколико постојећих радњи спреда потпуно отворене и заштићене стрејама од дрвета премазана дречећим бојама или отесана грађене по турском узору.“⁶ Тако је било прво искуство Ренакове „источњачке фатаморгане“ како ју је сам назвао „издалека нешто, а изблиза ништа“.⁷ Сасвим другачији утисак од Ренака изнео је Мајкл Квин⁸ у свом путопису „Дунавом кроз Војводину и Србију“. Насупрот Ренаку, њему је Београд с растојања личио на град мртвих, док га је изблиза доживео као „сјајан скуп цамија са високим белим минаретима, палатама са куполама, вртовима, кипарисима и хладовитим шумарцима.“⁹ На овако различите, чак супротне утиске о оријенталном Београду наилазимо и у другим путописима тог времена. Тако на пример, у делу немачког правника и националног демократе Густава Раша „Светионик исто-

⁴ О. Пирх, *нав. дело*, 44–45.

⁵ Ж. Ренак, *нав. дело*, 126.

⁶ *Исто*.

⁷ Његово разочарење није се, међутим, односило и на људе које је сретао, описујући их као природно љупке и танане, правилних црта лица, озбиљног, простодушног и благог погледа, поносног хода и држања, „као у племића.“

⁸ О аутору немамо ближих података, осим да је објавио књигу „Путовање паробродом низ Дунав“.

⁹ М. Квин, *нав. дело*, 27.

ка“, налазимо описе турског дела града са „сплетом кривих уских и прљавих улица, гомилом прљавих кућа изнад којих се дижу кубета и минарета џамија и чатрљама облепљеним блатом и брвнарама у којима су Турци обитавали. Рушевине дворца у којем је некад обитавао принц Евгеније дижу се из сплета турских чатрља које су као гомиле блата биле прилепљене на огромним остацима зидина.“¹⁰ И француски слависта Луј Леже у делу „Сава, Дунав и Балкан“ помиње турски део града са својим „нечистим кућама и уским улицама“, док у „Словенском свету“ још подробније описује део града који носи турски печат са „сплетом улица лоше поплочаних, оивичених зидовима склоним паду. Кроз њихове пукотине назиру се баште, данас запуштене, обрасле у дивљу лозу, бујно дрвеће и коров. Осим неколико лепих кућа са зеленим капцима, изграђеним у европским стилу, све друго што се види носи турски печат: зидине тврђаве у рушевинама, висока бела минарета испреплетана чемпресима, разнобојне решетке на прозорима, гомиле ђубрета по улицама и излокана калдрма која је права тортура за ногу која је навикла на асвалт булеvara. На једном месту куће у рушевинама, мало даље голи простор, прљаве и мрачне радње, прозори без окана. Град је ноћу лоше осветљен, улице немају имена, а куће бројеве.“¹¹ Оно што је по Лежеу посебно доприносило оријенталном изгледу Београда биле су његове џамије „које красе или, боље речено унаказују древни град“; уз коментар да „сва та здања личе једна на друго“ Леже нам оставља драгоцен опис београдских џамија тог времена.¹² Поједини путописци, упркос свим негативним особинама оријенталног дела Београда, налазе у њему извесне чари. Тако, на пример, Феликс Каниц¹³ у свом делу „Србија земља и становништво (од римског доба до краја 19. века)“ описује турски део вароши Дорћол са дугим земљаним зидовима без прозора, високим плотовима кроз које се „није могло ни провирити у дворишта“, џамијама, минаретима, чемама са турским натписима и посветама, крчмама с неограђеним терасама, накривљеним баракама са дућанима „у којима су се на очиглед свих обављали и прљави послови.“¹⁴ Иако је на све стране

¹⁰ Г. Раш, *нав. дело*, 59.

¹¹ Л. Леже, *Словенски свет...*, 35.

¹² *Исто*, 37.

¹³ Краљевски угарски саветник, куратор Царско-краљевског трговинског музеја у Бечу, почасни члан Краљевске саксонске академије наука, носилац аустријске медаље за науку и уметност, носилац краљевске саксонске Медаље за уметност и науку и др.

¹⁴ Ф. Каниц, *нав. дело*, 15.

видео „пустош и јавашлук“, Каниц целокупној слици оријенталног Београда даје један романтичан тон, сматрајући да се могло заборавити на све „муке ужасне калдрме и непријатних мириса захваљујући тихом жуборењу шедрвана које годе уху, живописној гужви по уским турским улицама које су оживљавале већ избледеле слике Шехерезаде и светлуцавим врховима минарета која су слала у сусрет странцу поздраве илирског истока.“¹⁵ Посебно је драгоцен Каницов запис о изгледу муслиманске куће тога времена који такође одише пријатним утиском.¹⁶ И пољски књижевник и револуционар Роман Зморски у свом путопису „На Сави и Драви“ описује оријентални део вароши с полуразрушеним и климавим учерицама, калдрмом пуном неравнина, смећем и псима који се по њој „протежу“, па ипак, Дорћол проглашава „бисером Београда“, сматрајући да је његовим нестанком изгубио своје најзанимљивије црте. Слично Каницу и Зморском, и енглески дипломата Ендрју Арчибалд Пејтон, у делу града који одише оријенталним духом налази исвестан шарм и романтичну ноту надахнуто га поредећи са „снегом завејаним комбама Лапоније“. „Баците поглед прекопута“ – каже Пејтон – „и на крилима маште ћете се лако преселити на дивни југ, са миртама, мермерним степеништима и миомирисним ветровима.“¹⁷

Од 1815. године почело је знатно јаче насељавање Срба у Београд; српски део постепено се шири на савској падини, прелази шанац и обухвата данашњу Бранкову улицу пружајући се даље Абаџијском чаршијом, данас улицом Народног фронта. Старо српско гробље које се налазило на простору доњег дела Бранкове улице преноси се на место на коме ће 1835. године кнез Милош саградити Маркову цркву из заоставштине трговца Лазаре Панче (Пачуе). Са друге стране, српски живаљ све више продире преко гребена на дунавску падину и око 1825. године заузима цео крај око Васине, Узун Миркове улице и данашњег Студентског трга. У то доба Београд постаје српска варош и по већини становништва, развијајући и своју прву архитектонску делатност. Ипак, прави подстицај даљем архитектонском развоју пружио је Хатишериф из 1830. године којим је Милош признат за кнеза Србије, а Србији дата извесна аутономија, што је уз економски просперитет владајућих кругова био први предуслов који је омогућио стварање прве српске буржоазије, стварање културног средишта у Београду и напредак у развоју његове архи-

¹⁵ Исто, 49.

¹⁶ Исто, 54.

¹⁷ Е. А. Пејтон, *нав. дело*, 41.

тектонске делатности. У ово доба Београд је имао два предграђа: Савамалу и Палилулу која су убрзо била спојена са градом, док је Теразије, између них, до половине века остало неизграђен простор на коме је на мочварном терену расла трска.¹⁸

И путописци тога доба у својим записима разграничавају турски и нови српски део вароши, запажајући посебно контраст између оријенталног и европског, односно западњачког духа који је у њима провејавао. Тако, на пример, Пејтон у свом живописном и оригиналном поређењу Београда с морском корњачом, у тврђави види њену главу, у шеталишту Каламегдана – потиљак, у десном боку – турски, у левом – српски део града, а у гребену леђа – улицу која се пружа од шеталишта до Стамбол капије.¹⁹ У даљем тексту наглашава демаркациону линију између „полумесеца и крста“ (на отвореном тргу у центру града) запажајући да су на једној страни најбогатији сенатори саградили велике и лепе куће, у немачком стилу, са блештаво белим, свеже окреченим зидовима и светлозеленим капцима на прозорима, док су на другој – џамија, турска кафана и веома стари баштенски зидови са ораховим дрвећем и источњачким крововима изнад њега.²⁰ Оно што је највише обележило Београд тог времена, и по Каницовим речима, јесу контрасти које је створио живот турског и српског становништва. Тај контраст верно је осликавала и Батал-џамија која је по Каницовом сведочењу стајала усред хришћанског Београда све до 1878. године као „неоспорно најлепша турска грађевина у српском вилајету, усамљена и величанствена, као да жали за сјаним данима Полумесеца којих се сећала“.²¹ Густав Раш тај контраст доживљава још драстичније: „Свугде рушевине и дрвене чатрље, између белих пријатних кућа европског архитектонског стила.“²² И Луј Леже запажа разлику између новог европског града на десној и турског града на левој страни, „упадљивом по својим зеленим жбуновима и белим минаретима.“ „Кад прођете његовим старим улицама“, наставља Леже, „доћи ћете у чаршију, турски базар или пијацу. То је дугачка и прилично широка улица пуна дућанчића од дрвета или ћерпича, у којима су Турци некад трговали. Ту сада станује нижи сталеж Београда. Отприлике на средини чаршије дижу се развалине дворца у којем је некад пребивао принц Евгеније. Али сада у овом опустелом делу града већ почињу да се дижу лепе згра-

¹⁸ Б. Несторовић, *нав. дело*, 160.

¹⁹ Е. А. Пејтон, *нав. дело*, 38.

²⁰ *Исто*, 41.

²¹ Ф. Каниц, *нав. дело*, 73.

²² Г. Раш, *нав. дело*, 59.

де, беле куће са зеленим капцима и отменим балконима.²³ Роман Зморски, такође, говори о „вишем делу чаршије који је подигнут скоро цео на европски начин.“²⁴ Ото Фердинанд Дубислав плем. Пирх био је, попут других путописаца тога доба, пријатно изненађен посебним редом и чистоћом у новом, српском делу старе вароши. „Уз овај стари Београд, који је углавном био изграђен по турском узору, на југозападном крају главне улице у горњој вароши све се више развијао нови, српски Београд који се потпуно разликује од овог старог, прашњавог и запушеног источњачког Београда.“ Тај део града који се протезао око главне цркве оставио је на Пирха најлепши утисак. Он с великим заносом описује његове карактеристике пуне тајновитости. „Ако се упутимо старим београдским улицама можемо наићи на мале, чисте кућице са двориштима, баштом и шталом које производе утисак скривености и посебне грациозности.“²⁵ Контраст „истока и запада“ није се огледао само у два различита дела града и одликама спољне архитектуре, већ и у ентеријерима које Пирх у поменутом делу детаљно описује, пружајући драгоцен извор о унутрашњем уређењу београдских кућа тог времена.²⁶

Након коначног одласка Турака из Београда 1867. године, прошло је још једанаест година до стицања пуне независности. Берлински конгрес 1878. године најзад је верификовао вековне тежње српског народа. Услед повољних политичких и економских прилика настао је нов покрет у изградњи престонице Србије, који је у континуитету трајао све до Првог светског рата.

Разумљиво је да ни после одласка Турака, Београд није могао преко ноћи да постане европски град. О томе пише Леже у свом „Словенском свету“, сматрајући да су управо контраст и мешавина два елемента – европског и азијског, давали драж Београду и чинили га занимљивим. Међутим, већ тада је Леже запазио превласт европског елемента који је све више тежио да „прогута“ азијски.²⁷ Када је други пут дошао у Београд, Леже је затекао већ сасвим другачију ситуацију. „Када сам га оставио био је главно место једне вазалне државе; када сам поново дошао, био је резиденција једног краља и престоница једне независне државе. Морам признати да је учинио неке напоре да би дорастао својој новој судбини. Турски део града

²³ Л. Леже, *Словенски свет...*, 42–43.

²⁴ Р. Зморски, нав. дело, 17.

²⁵ М. Илић-Агапова, нав. дело, 300.

²⁶ *Исто*.

²⁷ Л. Леже, *Словенски свет...*, 34.

Дорћол, са својим нечистим кућама и уским улицама, готово је потпуно нестао.“ Нестале су према Лежеовом сведочењу и џамије које су Београду давале источњачки изглед. Остале су, према његовим речима, само две џамије,²⁸ као и последњи остаци утврђеног бедема. „Београд има сада, као Париз, свој булевар (Шанац), на којем се сада подижу господствене грађевине. Већина амбасада је на њему сада подигла своју зграду... У новој улици кнеза Михаила, правој, са тротоарима на обема странама и готово целој поплочаној, нижу се једна за другом вишеспратнице и радње по европском узору... Свака кућа је украшена ливеном плочицом на којој стоји име улице и број“.²⁹ Сличне утиске о Београду после одласка Турака стекао је и Густав Раш приликом другог боравка 1871. године. „Београд је за пет година постао европски град. Највећи део турског града је нестао; свуда су се просецале нове улице, уклањале рушевине дрвене чатрље, градиле лепе европске вишеспратнице, улице се поплочавале, садили дрвореди, подизали паркови – једном речју Београд се заодевао у европско рухо... Последњи остаци некадашњег турског града нестали су под мрежом блокова модерних зграда. Откако су Турци напустили Београд подигнуто је у њему скоро хиљаду кућа... Да није остало неколико минарета напуштених џамија (које су морале да остану према уговору између Србије и владе Високе порте) једва би се знало где је био прљави турски град.“³⁰ Раш даље помиње велике хотеле „са свим комфором средњоевропских градова“, посластичарнице, кафане, касине и књижаре, чак и једно велико позориште, „веома укусно опремљено и осветљено плинском светлошћу“.³¹ Ови Рашови записи сведоче о преображају „турског града у модерну европску четврт са европским кућама и модерним радњама.“ О постепеном претварању Београда у европски град сведочи и чешки песник, приповедач, новинар, критичар и путописац Јан Неруда у својим „Сликама из туђине“. „То циновско младунче већ се покреће. На све стране се копа, регулише, гради. Кровови од шиндре на кућама се руше. Улице се регулишу... тргови се премеравају... лепше приватне зградице ничу једна за другом... лепих јавних зграда, наравно, још је мало...“³² Новинару и путописцу Херберту Вивијену такође је привукао пажњу огроман напредак од времена

²⁸ Једна коју је издржавала влада да би удовољавала духовним потребама путника исламске вере и друга која је служила за производњу гаса за потребе Народног позоришта.

²⁹ Л. Леже, *Сава, Дунав и Балкан...*, 110–111.

³⁰ Г. Раш, *нав. дело*, 60, 62.

³¹ *Исто*, 60.

³² Ј. Неруда, *нав. дело*, 52.

турске владавине, „које, мора се приметити није било тако давно. Пре тридесетак година Теразије су биле врло рђав сеоски пут, на коме сте могли да утонете до колена у блато; и уместо лепих, белих кућа дуж улице, скоро свуда су биле оронуте дрвене страћаре. Београд је у суштини модеран, скоро западњачки град и они који траже остатке из његове архитектонске прошлости тражиће их узалуд. Тврђава, неколико чесама са турским натписима и један стари лук који се зове Цариградска капија то су једини стварни остаци из доба муслиманске владавине.“³³ Каниц је још 1859. године, када је први пут посетио Београд, запазио „да је мало престоница које су у архитектури и уређењу за тако кратко време толико напредовале.“ Већ тада он је уочио „западни стил на другој страни – на Теразијама, Врачару и појединим варошким улицама, као и на српским јавним зградама, школама и приватним кућама.“ По њему творац „модерног Београда“ је кнез Михаило који је постигао мирно повлачење турског гарнизона 1867. године, и дао налог за рушење варошког шанца који је сметао даљем развоју града.³⁴ „Уклањањем ружног шанца и турских махала, регулацијом улица и улепшавањем онога што је остало новоградњама, парковима, тротоарима... уклоњени су последњи остаци из оног времена када је шаролика мешавина његових оријенталних и западњачких елемената подстицала живу игру маште.“³⁵ У његовим записима налазимо сведочење о рушењу турских богомоља, гробља као и зграда за становање које су се нашле на путу нове регулације улица, по турском иселјавању из вароши.³⁶ Каниц је запазио да су изградњом мрежа правих, добро поплочаних улица с електричним осветљењем, лепим и импозантним државним зградама и приватним кућама, наследници краља Милана и краља Александра наставили оно што је Михаило започео.

Осим ових сликовитих описа Београда, у којима препознајемо главне етапе архитектонског развоја током 19. века, у делима путописаца налазимо и записе о појединим деловима града – кварталовима, трговима, улицама и појединачним архитектонским споменицима. Најзанимљивији су записи о просторима чији су изглед и функција потпуно измењени. Тако нам је, на пример, тешко данас да замислимо Палилулу као „гробље са малом црквицом недалеко од Београда које је због положаја који заузима на високој, стеновитој

³³ Х. Вивијен, *нав. дело*, 155, 178.

³⁴ Ф. Каниц, *нав. дело*, 15.

³⁵ *Исто*, 49.

³⁶ *Исто*, 52.

обали Дунава било омиљено шеталиште.³⁷ Омиљено шеталиште ван града била је и „висораван на стамболском друму на којој су обично заузимале положај све војске које су опседале Београд“.³⁸ Тако је Зморски описао Врачар. Занимљиво је и сведочанство путописаца о развоју Теразија од неизграђеног простора на коме је на мочварном терену расла трска, до „најлепше улице Београда“,³⁹ „широке, готово целе поплочане, засађене дрвећем“⁴⁰ у којој се налазе „најлепше и најугледније зграде.“⁴¹ Сличан преображај доживео је и Калемегдан од „позорнице многих крвавих окршаја“,⁴² „пустог простора“ и „обичног једва уочљивог сквера“,⁴³ до „лепог великог парка засађеног дрвећем и пријатног градског врта који је постао омиљено шеталиште београдског друштва“.⁴⁴ Посебне импресије појединих путописаца везане су за Топчидер с парком и Милошевим конаком.⁴⁵ И београдски хотели тог времена нашли су своје место у белешкама европских путописаца, али су се коментари више односили на њихову удобност, комфор и услугу, него на архитектуру објеката у којима су се налазили.⁴⁶ Појединачни објекти у делима ових аутора помињу се у оквиру опште слике града и живота у њему. У том контексту они су у појединим рукописима само назначени, док у другима можемо наћи податке о њиховом спољашњем изгледу или детаљан опис ентеријера и историјског догађаја који се у њему одиграо. Кад су појединачни објекти у питању, оно што се може запазити је готово истоветан утисак који су они остављали на поменуте путописце. Безрезервно позитиван утисак оставили су дворац принца Евгенија,⁴⁷ позориште, двор и Капетан-Мишино

³⁷ Р. Зморски, *нав. дело*, 21.

³⁸ *Исто*, 22.

³⁹ *Исто*, 16.

⁴⁰ Л. Леже, *Словенски свет...*, 44.

⁴¹ Г. Раш, *нав. дело*, 67.

⁴² *Исто*, 60.

⁴³ Ж. Ренак, *нав. дело*, 126.

⁴⁴ Л. Леже, *Сава, Дунав и Балкан...*, 111; Л. Леже, *Словенски свет...*, 41; Г. Раш, *нав. дело*, 60; Ј. Неруда, *нав. дело*, 51.

⁴⁵ Л. Леже, *Словенски свет...*, 47; Х. Вивијен, *нав. дело*, 178; Р. Зморски, *нав. дело*, 23; интересантан податак везан за Топчидер који износи Зморски је да су се у њему за време владавине кнеза Александра налазили поправни дом за затворенике и пољопривредна школа.

⁴⁶ Х. Вивијен, *нав. дело*, 163; Г. Раш, *нав. дело*, 64.

⁴⁷ Палата аустријског команданта Београда (1714–1739) коју је београдска „интелигенција“ називала Двор принца Евгенија, а народ „Пиринчана“. Налазила се на месту данашњег Дома Св. Саве у Улици цара Душана бр. 13. О томе в: Д. Ђурић Замоло, *Палата аустријског команданта...*, 69–80.

здање, док су црквени споменици у целини, не изузимајући чак ни најрепрезентативнији међу њима – Саборну цркву, оставили знатно слабији утисак.⁴⁸

Једну од највећих вредности записа европских путописаца, када је београдска архитектура 19. века у питању, чине детаљни и живи описи старе београдске вароши и њеног постепеног напретка од запуштене, оријенталне касабе до модерног европског града. На страницама ових путописа може се пратити мукотрпан пут „европеизације“ београдске архитектуре. Видели смо већ да је невесела слика оријенталног Београда изазивала различите реакције путописаца, од ужасавања до жаљења због његовог нестајања. Оно, међутим, што је све подједнако пријатно изненадило био је брз напредак Београда и његово „заодевање у европско рухо“. У формирању слике о развоју града посебан значај имају путописци који су у њему боравили више пута,⁴⁹ износећи аутентично сведочанство о затеченим променама, односно напретку у односу на претходни боравак.

У записима поменутих европских путописаца 19. века налазимо живописну слику о људима, обичајима и начину живота у Београду тога доба. Белешке о архитектури имају функцију употпуњавања опште слике града и његовог развоја. Архитектонска делатност нигде није била предмет посебног интересовања. У неким делима она се тек фрагментарно помиње, у неким потпуније и систематичније. Најпотпуније и најсистематичније изложене записе о београдској архитектури 19. века налазимо у Каницовом делу, у којем су они уклопљени у контекст општих друштвено-политичких и културних збивања која формирају неопходан оквир за темељније сагледавање укупног архитектонског развоја тог времена. Приликом излагања поменути аспекти најчешће се прожимају и преплићу формирајући целовиту слику града у различитим областима његовог живота које међусобно једна на другу утичу. Управо због великог утицаја који су све области живота имале на архитектуру, она је увек била и остала најверније огледало једног времена, односно друштва и његових потреба.

Записи о којима је реч обојени су и јаком личном нотом путописаца, о чему сведочи често присутан емотивни набој који се кретао од романтичарског заноса до великог разочарења. Поједини описи града посебно су надахнути и досежу домете високе литерарне вредности.⁵⁰ Живописност, елементи бајке и фантазије подарили су појединим записима посебну лепоту и привлачност.⁵¹

⁴⁸ Л. Леже, *Словенски свет...*, 46; Х. Вивијен, *нав. дело*, 161.

⁴⁹ Луј Леже, Густав Раш, Феликс Каниц.

⁵⁰ Г. Раш, *нав. дело*, 59.

⁵¹ Ф. Каниц, *нав. дело*, 49.

О активном односу који су европски путописци имали према београдској архитектури сведоче често изнесене критичке оцене⁵² и ставови о одређеним проблемима или чак предлози како да се они на најбољи могући начин реше. Тако је, на пример, у вези с Јосимовићевим скицама за нови генерални план Београда које је имао прилике да види, Каниц изнео своје мишљење и предлоге који су у великој мери слични оним што их је пре њега, по истом питању, изрекао Пирх.⁵³

Неоспорно је да су многи архитектонски споменици 19. века нестали и порушени, било услед дотрајалости и застарелости, било због ратних разарања, или једноставно да би уступили место новој, савременој изградњи. Највећа вредност путописа о којима је реч јесте управо у употпуњавању слике Београда „кога више нема“. Због тога они чине незаобилазан извор у покушају реконструкције његовог изгледа у 19. веку. Осим описа града у целини и појединих његових делова, чији се изглед и функција битно разликују од данашњих, у овим записима налазимо сведочанство о постојању, месту, а често и изгледу објеката којих више нема,⁵⁴ што умногоме доприноси покушају реконструкције њиховог изгледа. Не мање драгоцени подаци говоре о местима на којима су се ови објекти налазили или разлозима и околностима под којим су били порушени.⁵⁵ Записи путописаца често садрже и својеврсна сведочанства о неоствареним замислима,⁵⁶ или промени намена појединих простора у току стогодишњег развоја.⁵⁷

⁵² Исто, 49, 51, 54, 55, 57, 64, 66, 68, 70, 73, 74, 77, 79, 87; Л. Леже, *Словенски свет...*, 43; Г. Раш, *нав. дело*, 62, 67.

⁵³ М. Илић-Агапова, *нав. дело*, 323; О. Пирх, *нав. дело*, 47–48.

⁵⁴ Међу овим објектима биле су џамије и капије Београда, стара Скупштина, кућа Стојана Симића или Кнежев конак, „Пиринчана“ или палата аустријског команданта Београда, протестантска црква са црквеном канцеларијом, свештеничком кућом и школском зградом у улици Вука Караџића и многе друге зграде; о постојању пијаце „под самим прозорима Кнежевског двора“ сведочи Л. Леже у: *Словенски свет...*, 45.

⁵⁵ Тако је нпр. Принчева кућа, тзв. „Пиринчана“, некадашња царска командантура жртвована проширењу улице цара Душана; „под ударима пијука кажњеника ишчезла је и Стамбол капија, чији изглед на жалост није сачуван ни на каквој слици или скици“; о томе в: Ф. Каниц, *нав. дело*, 52.

⁵⁶ Тако је, на пример, остала неостварена идеја управника библиотеке Шафарика да се Батал џамија, која се налазила на месту данашњег парламента, употреби за зграду Народног музеја. На путу ка остварењу те замисли стајали су обзири према тадашњем сизерену, који су искључивали употребу ове велелепне грађевине у национално-културне или црквене сврхе (Ф. Каниц, *нав. дело*, 73–74); о неоствареној замисли великог хотела на Дунавском кеју можемо се обавестити у: Г. Раш, *нав. дело*, 61.

⁵⁷ Тако је на пример Кара-џамија једно време служила као плински резервоар за производњу гаса за Народно позориште (Ф. Каниц, *нав. дело*, 52),

Из свега наведеног може се закључити да се у записима путописаца налазе зачеци проучавања историје новије српске архитектуре које је утемељено тек знатно касније, у периоду између два светска рата.⁵⁸ Да су ови записи могли имати кључну улогу у разрешењу проблема у некој од научних расправа, показује пример Феликса Каница чији су подаци послужили као кључни аргумент у истраживању Т. Стефановића-Виловског који је доказао да је објекат кога је београдска „интелигенција“ називала Двор принца Евгенија, а народ „Пиринчана“, био у ствари Командатова или Гувернерова палата.⁵⁹ У другом случају, Каницов цртеж био је извор једне научне забуне. Наиме, погрешно се сматрало, због некритичког прихватања једног Каницовог цртежа да је Дом Светог Саве у Београду имао леву бочну фасаду украшену такозваном „илирском хералдиком“.⁶⁰ Без обзира да ли се радило о Каницовој слободној интерпретацији или евентуалној жељи за улепшавањем објекта, неоспоран је закључак да се подацима изнесеним у делима путописаца, као и сваком другом извору, мора приступати критички. У противном, преузимањем грешке, без обзира како је она настала, забуна се продужује и увећава. Тек овакав приступ омогућава да подаци преузети из путописа, који свакако чине драгоцен и незаобилазан извор у изучавању новије историје српске архитектуре, буду искоришћени на најбољи могући начин.

док су се у Капетан-Мишином здању једно време налазили Народна библиотека, Народни музеј, гимназија и факултет (Ф. Каниц, *нав. дело*, 57).

⁵⁸ Изучавање историје новије српске архитектуре утемељено је делима: М. Кашанин – В. Петровић, *Српска уметност у Војводини*, Нови Сад 1927; Н. Несторовић, *Грађевине и архитекти у Београду прошлог столећа*, Београд 1937.

⁵⁹ О томе в.: Д. Ђурић-Замоло, *Палата Аустријског команданта...*, 69.

⁶⁰ О томе опширније види у: А. Ивановић, *Три измишљена грба*, Задужбина, 37, Београд, март 1997, 11.

THE ARCHITECTURE OF BELGRADE IN THE WORKS
OF THE EUROPEAN TRAVEL WRITERS OF 19TH CENTURY

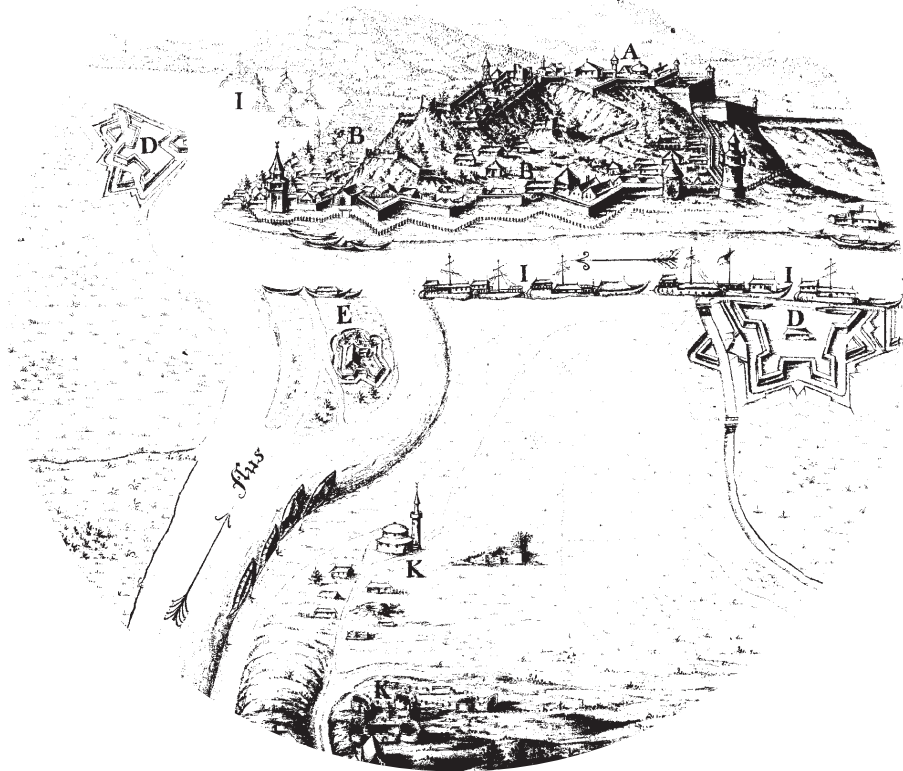
S u m m a r y

The place and importance of the writings about the more recent Belgrade architecture in the works of the European travel writers of 19th century have not been researched so far. However, many historians of the more recent Serbian architecture refer to the accounts of travel writers either as a part of lucid or monographic works thus completing a picture of Belgrade architecture of the time. With no ambition to include all or the majority of the European travel writers who stayed in this country during 19th century this paper gives a superficial insight into eleven manuscripts aiming at discovering the place and importance that the reports about Belgrade architecture had.

When choosing among the authors, the tendency was to make a greater difference on the basis of their origins, professions, age, sensibility and period of stay in our country so that the final result of the research could be as objective and comprehensive as possible. The significance of these accounts of travels for the illuminating the recent history of Belgrade architecture is the issue that interests us most at this moment.

In the accounts of travel writers there are the beginnings of studying recent Serbian architecture which was founded much later, in the period between two world wars. That these accounts could have had a key role in solving a problem in some of the treatises shows the example of Felix Kanitz, whose data served as a key argument in the research of T. Stefanović Vilovski, who proved that the building called the Court of the prince Eugene the Savoy by the Belgrade intelligentsia and "Pirinčara" by people was in fact the Commander's or Governor's palace. In some other matter, Kanitz's drawing was a source of another scientific confusion. Namely, it was thought wrongly, because of the uncritical acceptance of a Kanitz's drawing, that the Home of Saint Sava in Belgrade had its left side façade decorated with the so called Illyrian heraldry. No matter whether it was caused by Kanitz's liberal interpretation or his possible wish for decorating objects, we can undoubtedly conclude that one should take the data written in the works of travel writers, as in every other source, critically. If not, overtaking a mistake, regardless of the way it was made, will only extend and enlarge the confusion. Only this kind of approach makes it possible to use the data overtaken from the accounts of travels, which are certainly a valuable and unavoidable source of studying recent history of the Serbian architecture, in the best way.

Eigentliche Adv.

Б Е О Г Р А Д
У ДЕЛИМА ЕВРОПСКИХ ПУТОПИСАЦА

Издавач

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ САНУ

Кнез Михаилова 35

e-mail: balkinst@sanu.ac.yu

www.balkaninstitut.com

тел. ++ 38 11 2639 039

Штампа

Чигоја штампа

Београд

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

821.09-992

Београд у делима европских путописаца / одговорни уредник
Љубинко Раденковић; уредник Ђорђе С. Костић.

- Београд: Балканолошки институт САНУ, 2003

(Београд: Чигоја штампа). - 280 стр.; 23 цм. -

(Посебна издања / Српска академија наука и уметности,
Балканолошки институт; књ. 80)

На спор. насл стр.: Belgrade in the Works of European Travel Writers. - Текст на више језика. Тираж 600. Наспомене и библиографске референце уз текст. - Summaries.

ISBN 86-7179-034-7

1. Ств. насл. на упор. насл. стр. 2

Раденковић, Љубинко

а) Европски путопис - Мотиви. Београд б) Београд - у литератури

COBISS.SR-ID 105970444